

ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली विषयमा दर्शनाचार्य तेस्रो सत्रको नवौं र दसौं पत्रको
प्रयोजनार्थ प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधकर्ता
सावित्री वाग्ले
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
रोल नं. ०५:२०६९/०७०
र.नं. ९-१-४३-२१९-२०००
२०७६

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी सावित्री वाग्लेले दर्शनाचार्य सङ्केतार्थ ६०९ र ६१० को प्रयोजनार्थ “ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण” तयार पार्नु भएको शीर्षकको शोधप्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

नाम	हस्ताक्षर
१. प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख)
२. प्रा. राजेन्द्र सुवेदी (शोधनिर्देशक)
३. प्रा.डा. महादेव अवस्थी (आन्तरिक परीक्षक)
४. प्रा.केशव सुवेदी (बाह्य परीक्षक)

मिति : २०७६/०४/१२

ख

२

कृतज्ञताज्ञापन

“ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण” शीर्षकको नेपाली विषयको दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रको पाठ्यांश सङ्केतार्थ ६०९ र ६१० को प्रयोजनार्थ प्रस्तुत शोधप्रबन्ध आदरणीय गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदीज्यूको समुचित दिग्दर्शनबाट तयार पारिएकाले उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत अध्ययनमा सामग्रीका साथै अन्य सहयोग गर्नुहुने शोधनायक ध्रुव सापकोटाप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार पार्न विशेष सहयोग र सुभावाव प्रदान गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम, आन्तरिक शोधविशेषज्ञ आदरणीय गुरु प्रा.डा. महादेवी अवस्थी, बाह्य विशेषज्ञ आदरणीय गुरु प्रा. केशव सुवेदी तथा आदरणीय गुरुहरू प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय, प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे, पद्मकन्या क्याम्पसका सहप्रा.डा. मुकुन्द शर्मा र त्रि.वि. धवलागिरि बहुमुखी क्याम्पस बागलुङका पूर्वक्याम्पस प्रमुख आनन्दराज सिलवालप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत अध्ययनमा शैक्षिक एवम् वातावरणीय सहयोग पुऱ्याउनु हुने आदरणीय बुबा रोहिणीप्रसाद वाग्ले, आमा टीकादेवी वाग्ले, श्रीमान निधिप्रसाद खनाल, परिवारका अन्य सदस्यहरूका साथै शान्ति निकुञ्ज मा.वि. कावासोतीका प्र.अ. हरिप्रसाद न्यौपाने, ज्ञानमार्ग मा.वि. गोरखाका प्र.अ. टड्कप्रसाद नेपाल, दुवै विद्यालय परिवार र त्रि.वि.केन्द्रीय पुस्तकालय परिवार एवम् टड्कनकर्ता दुर्कमान महर्जनप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । अन्त्यमा यस शोधप्रबन्धलाई समुचित मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष पेश गर्दछु ।

मिति : २०७६/०४/०५

सावित्री वाग्ले

क्रमाङ्क ०५ : २०६९/०७०

दर्शनाचार्य कार्यक्रम, त्रि.वि.

नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

विषय सूची

शीर्षक	पृष्ठसङ्ख्या
शोधनिर्देशकको मन्तव्य	क
स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
विषय सूची	घ-छ
अध्याय एक : शोधप्रबन्धको परिचय	१-२५
१.१ विषयप्रवेश	१
१.२ समस्याकथन	३
१.३ उद्देश्य	३
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.५ शोधकार्यको औचित्य	२३
१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन	२३
१.७ शोधविधि	२३
१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा	२५
अध्याय दुई : ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त प्रजाति	२६-६०
२.१ विषयप्रवेश	२६
२.२ प्रजातिसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान	२६
२.२.१ प्रजातिगत विशेषता	३२
२.२.२ प्रजातिगत मानसिकता	३५
२.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त प्रजाति	३९
२.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजाति	३९
२.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	३९

२.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	४१
२.३.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजाति	४२
२.३.२.१ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	४३
२.३.२.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	४५
२.३.३ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजाति	४६
२.३.३.१ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	४७
२.३.३.२ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	४८
२.३.४ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजाति	४९
२.३.४.१ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	५०
२.३.४.२ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	५२
२.३.५ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजाति	५२
२.३.५.१ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	५३
२.३.५.२ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	५४
२.३.६ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजाति	५४
२.३.६.१ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता	५५
२.३.६.२ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता	५९
अध्याय तीन : ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	६१-८९
३.१ विषयप्रवेश	६१
३.२ पर्यावरणसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान	६२
३.२.१ प्राकृतिक पर्यावरण	६४
३.२.२ सामाजिक पर्यावरण	६५
३.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	६६
३.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	६६
३.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	६६

३.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	६८
३.३.२ उदाइनसकेको घाम कथामा पर्यावरण	७१
३.३.२.१ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	७२
३.३.२.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	७३
३.३.३ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	७५
३.३.३.१ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	७६
३.३.३.२ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	७७
३.३.४ चीत्कार कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	७८
३.३.४.१ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	७८
३.३.४.२ चीत्कार कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	८०
३.३.५ तपाईंको हातेकथामा प्रयुक्त पर्यावरण	८१
३.३.५.१ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	८२
३.३.५.२ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	८३
३.३.६ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त पर्यावरण	८५
३.३.६.१ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण	८५
३.३.६.२ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण	८७
अध्याय : चार ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त क्षण	९०-१२४
४.१ विषयप्रवेश	९०
४.२ क्षणसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान	९०
४.२.१ युगीन वैचारिक सन्दर्भ	९३
४.२.१ कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	९४
४.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त क्षण	९५
३.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त क्षण	९५
३.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	९५
३.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	१०१

३.३.२	उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त क्षण	१०५
३.३.२.१	उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	१०५
३.३.२.२	उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	१०७
३.३.३	सडकको पेटीकथामा प्रयुक्त क्षण	१०८
३.३.३.१	सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	१०९
३.३.३.२	सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	११०
३.३.४	चीत्कार कथामा प्रयुक्त क्षण	११२
३.३.४.१	चीत्कार कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	११२
३.३.४.२	चीत्कार कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	११८
३.३.५	तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त क्षण	११९
३.३.५.१	तपाईंको हात कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	११९
३.३.५.२	तपाईंको हात कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	१२१
३.३.६	प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त क्षण	१२२
३.३.६.१	प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ	१२२
३.३.६.२	प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध	१२४
अध्याय पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष		१२५-१३१
५.१	विषयप्रवेश	१२५
५.२	अध्यायगत सारांश	१२५
५.३	समग्र निष्कर्ष	१२७
सन्दर्भसामग्री सूची		१३२-१३८
परिशिष्ट		

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक “ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण” रहेको छ । नेपाली कथाका क्षेत्रमा सामाजिक कथाकारका रूपमा परिचित सापकोटाका *प्रतिचक्रव्यूह* (२०३२), *उच्चारण* (२०३५), *नेपथ्य* (२०४८), *हामी हाँसिरहेको छौँ* (२०५३), *अन्धकार* (२०६०), *वितेको* (२०६५), *विचारको लास* (२०७५) गरी सातओटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । उक्त सङ्ग्रहमध्ये *प्रतिचक्रव्यूह* कथामा तीनओटा, *उच्चारण* कथासङ्ग्रहमा सोह्रओटा, *नेपथ्य* कथासङ्ग्रहमा एक्काइसओटा, *हामी हाँसिरहेका छौँ* कथासङ्ग्रहमा छब्बीसओटा, *अन्धकार* कथासङ्ग्रहमा चौबीसओटा, *वितेको* कथासङ्ग्रहमा पच्चीसओटा, *विचारको लास* कथासङ्ग्रहमा एक्काइसओटा गरी जम्मा एकसय सोह्रओटा कथाहरू सङ्गृहीत छन् । ती कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूमध्येमा *प्रतिचक्रव्यूह* र *विचारको लास* कथासङ्ग्रह बाहेकका पाँचओटा कथासङ्ग्रहभित्रका *जिन्दगी अर्थात् टाइमबम*, *उदाइनसकेको घाम*, *सडकको पेटी*, *चीत्कार*, *तपाईंको हाते* र *प्रतिस्थापन* गरी छओटा कथाहरूको विषयवस्तु समाज र समाजका सामाजिक गतिविधि, जातीय पहिचान, युगीन परिवेश र क्षणजस्ता पक्षका आधारमा विश्लेषण गरिएका छन् । *जिन्दगी अर्थात् टाइमबम* कथामा माभी जातिको जातीय पहिचान, कोशी नदीको आसपासको पर्यावरण र तत् समयको क्षण आएको छ । यसरी नै *उदाइनसकेको घाम* कथामा पोडे जातिको जातीय पहिचान, काठमाडौँ र सोको आसपासको पर्यावरण र तत् समयको क्षण आएको छ । *सडकको पेटी* कथामा काठमाडौँको सडकको पेटीमा बदाम बेची जीवनपद्धति चलाउने निम्नवर्गीय नेपाली जातिको जातीय पहिचान, काठमाडौँ र सोको आसपासको पर्यावरण र तत् समयको क्षण आएको छ । *चीत्कार* कथामा बादी जातिको जातीय पहिचान, बादी महिलाले आफ्नो यौवन बेची जीवन चलाउने निम्नवर्गीय पद्धति, उनीहरूका जातिको जातीय

प्राकृतिक, सामाजिक-साँस्कृतिक पर्यावरण र तत् समयको क्षण आएको छ । *तपाईंको हाते* कथामा शेर्पा-तामाङजस्ता जातिको जातीय पहिचान, नेपालको हिमाली भेग तथा सहरका जेलको पर्यावरण र तत् समयको क्षण आएको छ । *प्रतिस्थापन* कथामा नेपाली महाजातिको जातीय पहिचान, प्राकृतिक, सामाजिक-साँस्कृतिक पर्यावरण र विगत तथा वर्तमानकालीन समयको क्षण आएको छ । सापकोटाका उक्त कथाहरूलाई हेर्दा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । त्यसैले उनी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा उनका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

साहित्यिक कृतिमा कुनै न कुनै रूपमा समाजको उपस्थिति हुन्छ भन्ने मान्यता नै साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यता हो । यस मान्यताका प्रवर्तकहरूमा हिप्पोलाइट एडल्फ तेन, अगस्ट कोम्ते, लुसियन गोल्डमान, रेमण्ड विलियम्स लगायतका विद्वान्हरू हुन् । तीमध्ये तेनका प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा ध्रुव सापकोटाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ । फ्रान्सेली चिन्तक तेनले यससम्बन्धी मान्यतालाई आफ्नो प्रसिद्ध ग्रन्थ *हिस्ट्री अफ इङ्गलिस लिटरेचर* (सन् १९०६) का माध्यमबाट स्पष्ट पारेका छन् । उनीभन्दा अगाडि फ्रान्सेली लेखक मेडम डे स्टालले प्रजाति र प्राकृतिक परिवेशलाई साहित्यमा जोडेर चर्चा गरेकी थिइन् । स्टालका मान्यताहरूलाई उपयोग गर्दै र तत्कालीन युरोपमा विकसित बन्दै गरेका प्राकृतिक विज्ञान तथा जीव विज्ञान सम्बन्धी तथ्यहरूको व्यापक प्रयोग गर्दै तेनले प्रजाति, पर्यावरण र क्षणसम्बन्धी सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका हुन् । प्रजाति साहित्यमा प्रयुक्त पात्र हो । यसभित्र व्यक्तिको सहज तथा वंशाणुगत विशेषता, मानसिक संरचना, शारीरिक बनावट र मनोविज्ञान पनि प्रस्तुत भएको हुन्छ । यसबाट कुनै युग विशेषका मानिसको भावनात्मक स्थिति, विचारको गति आदिका बारेमा जानकारी पाउन सकिन्छ । यसरी तेनले साहित्यिक रचनामा कुनै पनि युग विशेषको प्रतिबिम्ब रहने विचार पनि व्यक्त गर्दै समाज र साहित्यको व्यवस्थित र सैद्धान्तिक अध्ययनको थालनी गरेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा तेनद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा ध्रुव सापकोटाका

कथाहरूमा के कस्ता प्रजाति, पर्यावरण र क्षणगत विशेषता पाइन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य विषय रहन गएको छ ।

१.२ समस्याकथन

ध्रुव सापकोटाका कथामा विभिन्न युग र परिवेशका प्रजातिहरूको प्रतिबिम्ब प्रस्तुतभएको पाइन्छ । उनका कथामा निहित प्रजाति, पर्यावरण र क्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरूको विश्लेषण गर्नु आवश्यक र महत्त्वपूर्ण कार्य हो । उनका कथामा विभिन्न युग, परिवेश र जातीय पहिचान बोकेका पात्रहरूका सामाजिक जीवन भोगाइका विविध पक्षहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ । उनका कथामा विभिन्न प्रजाति, पर्यावरण र क्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूको के कस्तो अभिव्यक्ति पाइन्छ भन्ने मूल प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानका लागि प्रस्तुत शोधकार्य गरिएको छ । यी समस्याहरूलाई निम्नलिखित शोधप्रश्नहरूबाट थप प्रष्ट पारिएको छ :

- (क) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त प्रजाति के-कस्तो छ ?
- (ख) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त पर्यावरण के-कसरी आएको छ ?
- (ग) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त क्षण कुन रूपमा आएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

ध्रुव सापकोटाका कथामा अभिव्यक्त प्रजाति, परिवेश र क्षणसँग सम्बन्धित मूल समस्यामा केन्द्रित रही वस्तुगत प्रामाणिक एवं प्राज्ञिक विषयहरूको चित्रण गर्नु प्रस्तुत शोधको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यी उद्देश्यहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूबाट थप प्रष्ट पारिएको छ :

- (क) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत स्थितिको विश्लेषण गर्नु,
- (ख) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त पर्यावरणको विश्लेषण गर्नु,
- (ग) ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त क्षणको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोधकार्यमा कथाकार ध्रुव सापकोटाद्वारा लिखित छओटा कथासङ्ग्रहको साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका विभिन्न आधारहरूमध्ये तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा अध्ययन गरिएको हुनाले तत्सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानहरू र उक्त कथासङ्ग्रहहरूका कथाहरू साहित्यको समाजशास्त्रीय दृष्टिले गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरू नै यस शोधका लागि पूर्वकार्य हुन् । यस शोधप्रबन्धमा सातओटा कथासङ्ग्रह र यसभिका कुनै कथाबारे गरिएको समाजशास्त्रीय अध्ययन वा शोधकार्य, समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक वा अध्ययनहरू तथा साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तलाई आधार बनाएर गरिएका विभिन्न अध्ययन, शोधकार्य, लेख र प्रकाशनहरूलाई पूर्वकार्यको रूपमा लिई कालक्रमका आधारमा तिनकोसमीक्षा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

परशु प्रधानले *आजको कथा* (२०४८) शीर्षकको आफ्नो लेखमा सबै कथामा ध्रुव सापकोटाको दृष्टिकोण तीक्ष्ण छ धारिलो र जीवनको सटिक र मर्मस्पर्शी चित्रण छ भनेका छन् । साथै उनले कथामा विसङ्गति र नियतिको जुन सजीव र नाटकीय चित्रण छ त्यस्तो बेजोड कथा लेख्ने कथाकार भोलि जन्मला तर आज भने छैन भनी उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा सापकोटाका कथाको सामान्य चित्रण मात्र गरेको पाइन्छ । तर प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका दृष्टिले चर्चा गर्ने कार्य भने बाँकी नै छ भन्ने देखिन्छ ।

कृष्ण गौतमले *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* (२०५०) नामक पुस्तकमा साहित्यका आलोचनाका विभिन्न पद्धतिहरूको विश्लेषण गरेका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धतिको बारेमा चर्चा गर्नुका साथै त्यसको प्रयोग समेत गरेका छन् । उनले आफ्नो पुस्तकमा साहित्यको समाजशास्त्र मार्क्सवादी र गैह्र मार्क्सवादी धारा हुँदै अघि बढेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । साहित्यको समाजशास्त्रको मार्क्सवादी धारालाई प्रभावकारी रूपमा अघि बढाउने विद्वान्हरूमा जर्ज लुकास, पियेर, मेकरी र लुसियन गोल्लमान समुदायका विद्वान्हरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी गैरमार्क्सवादी समाजशास्त्रीय चिन्तकहरूमा भिको, हर्डर, स्टेल तथा तेन आदि रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले आफ्नो पुस्तकमा साहित्यको

समाजशास्त्रको मार्क्सवादी र गैह्रमार्क्सवादी धाराको विश्लेषण गर्दै दुवै आधारमा 'प्रल्हाद' नाटकको अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । गौतमको यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक आधार तयार गर्ने क्रममा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको छ ।

देवीप्रसाद गौतमले गरिमा (२०५१) पत्रिकामा कथाकारका ध्रुव सापकोटाको *चीत्कार* कथाका विषयमा चर्चा गरेका छन् । उनले यस कथामा सामाजिक कलङ्कको रूपमा रहेको बादी जातिको यौन व्यापारको कुरालाई उल्लेख गरेका छन् । चौध वर्षे नातिनी बदेनी चीत्कार र त्यसका पीडाजन्य आर्थिक अभावले जन्माएका घटनाको यथार्थ प्रस्तुति नै *चीत्कार* कथामा हो । बज्यै, आमा र छोरीको तीन पुस्ते यौन व्यापारमा संलग्न यी चरित्रहरू बादी जातिका तस्वीर हुन् । देहलाई नै कमाइको साधन मान्ने परम्पराका कट्टर हिमायती बादीहरूको आस्था काममा छ र विश्वास ईश्वरमा छ तर पनि एक गांस तातो भात खान पाइने लोभमा आधारातसम्म पुरुषका आगमनको प्रतिक्षा गर्न यिनीहरू बाध्य हुन्छन् । यस्ता समस्यालाई आफ्ना कथामा सरल शैलीबाट प्रस्तुत गर्न प्रवीण छन् । कथाकार सापकोटा तिस वर्षे युवकको सम्भोग सहन नसकी र द्रवित बन्दै चीत्कार गर्ने बदेनी विद्यालय जाने उमेरकी छे । उसले स्कूलमा गएर पढ्न मिठो खान प्रायः पाउँदैन । यस्ता राष्ट्रिय समस्याको पहिचान गर्ने क्षमता कथाकारमा छ । उनले समस्यालाई नाटकीकरण गरेर मिठो शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । देहव्यापार गर्ने इच्छा नहुँदा नहुँदै पनि गरिरहनु पर्ने विवशता उनीहरूको छ, जसबाट निस्सार जीवनको निरीह भोगाइमा बादीहरू देखिन्छन् । यही जीवनको सूक्ष्म विश्लेषण गरेर जीवनका विविध विसङ्गतिलाई तृतीय पुरुष कथन पद्धतिबाट प्रस्तुत गर्नु उनको कथागत वैशिष्ट्य भएको कुरा उल्लेखगरेका छन् । गौतमको यस अध्ययनले प्रस्तुत यस शोधकार्यको *चीत्कार* कथाको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

विप्लव ढकालले “हामी हाँसिरहेका छौं अर्थात् मानवीय पतन र दुर्नियतिको आलेख” (२०५३) भन्ने समीक्षात्मक लेखमा ध्रुव सापकोटाको कथा मार्फत् नेपाली कथाका आधुनिकताका नयाँ अर्थ र उचाइहरूको खोज गरिएको छ । यसमा सापकोटा

नेपाली कथालाई एक्काइसौं शताब्दीको पूर्वसन्ध्यासम्म ल्याइपुऱ्याउने सक्रिय, सशक्त र प्रतिभाशाली धेरै कथाकारहरूको सूचीमा रहेका छन् । जसको आफ्नै पृथक सिर्जनात्मक अस्तित्त्व रहेको छ । यस कथासङ्ग्रहको समीक्षामा हामी हासिरहेका छौं कथाले तत्कालीन नेपालको प्रशासनिक क्षेत्रका घोर विसङ्गति, अनियमितता र भ्रष्ट संस्कारका पतनशील स्वरहरूलाई प्रस्तुत गरेका र चीत्कार कथाले तत्कालीन परिवेशमा चित्रित नेपाली नारीहरूका दयनीय स्थितिको बोध गराएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ठकालको यस अध्ययनबाट यस कथासङ्ग्रहमध्येका चीत्कार र हामी हाँसिरहेका छौं कथाको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

मुकुन्द घिमिरेले ‘नासो कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन’ (२०५८) स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा गुरुप्रसाद मैनालीको *नासो* कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय विश्लेषण गरेका छन् । यसपूर्व उनले साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक आधारहरूको विश्लेषण गर्दै साहित्यको समाजशास्त्र मूलतः प्रत्यक्षवादी-विधेयवादी धारा र मीमांसावादी धारा गरी दुई रूपमा विकसित भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि दर्पण सिद्धान्त र मीमांसावादी धाराबाट समीक्षा सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक मान्यताका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिने कुरा घिमिरेले उल्लेख गरेका छन् । साहित्यकारका मस्तिष्कमा परेको समाजको छायाको स्वरूप, त्यसलाई साहित्यमा प्रतिस्थापित गरिएको ढाँचा, प्रतिस्थापित गराउन सहयोग गर्ने वातावरण वा तत्त्वको भूमिका आदिको सन्दर्भको विश्लेषण गरिने दर्पण सिद्धान्तको विकासमा मेडम डे स्टाल, तेन, स्कार्पिट आदि विद्वानहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् । उनको यस अध्ययनबाट यस शोधकार्यका निम्ति सिद्धान्त निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

खेमनाथ दाहालले “आधुनिक नेपाली उपन्यासको समाजशास्त्र” (२०५९) नामक विद्यावारिधि तहको शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रीय चिन्तनको परम्परा र मान्यता प्रस्तुत गर्नुको साथै वि.सं. १९९१ देखि २०१८ सम्म प्रकाशित केही औपन्यासिक कृतिहरूको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरेका छन् । उनले यस शोध प्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रको अर्थ र परिभाषा दिँदै तेनको अंग्रेजी साहित्यको

इतिहास' (सन् १८८३) नामक ग्रन्थबाट साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्पराको थालनी भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रको क्षेत्रमा देखापरेका प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धारा, अनुभववादी धारा र मीमांसावादी धाराको परिचय र मान्यता प्रस्तुत गर्दै तिनका सीमाहरू पनि पहिल्याउने प्रयास गरेका छन् । उनले उपन्यास विधासँग साहित्यको समाजशास्त्रको अन्तर सम्बन्ध बढी भएको कुरा प्रस्तुत गर्दै ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा नेपाली उपन्यासको समाजशास्त्रीय स्वरूप निरूपण गर्ने प्रयास गरेका छन् । नेपाली उपन्यास आधुनिक युगमा प्रवेश गरेपछि यसले सामाजिकतालाई व्यापक रूपमा ग्रहण गरेको कुरा उल्लेख गर्दै दाहालले आधुनिक नेपाली उपन्यासको समाजशास्त्रीय विश्लेषणका लागि केही सैद्धान्तिक आधारहरू तयार गरेका छन् र तिनै आधारमा विभिन्न उपन्यासहरूको अध्ययन गरेका छन् । यस क्रममा उनले प्रजाति पर्यावरण र क्षण सामाजिक संस्कृति, कार्यकारणको तालमेल, भाषा, विश्वदृष्टि र अनुभूतिको संरचना आदि विभिन्न आधारमा वि.सं. १९९१-२०१८ बिचका केही प्रतिनिधि उपन्यासहरूको छनोट गरी विश्लेषण गरेका छन् । उनको यस अध्ययनमा गरिएको साहित्यको विश्लेषणबाट प्रस्तुत शोधकार्यका क्रममा सैद्धान्तिक आधार तयार गर्न सहयोग पुगेको छ ।

मुकुन्द घिमिरेले साहित्यिक समालोचना विशेषाङ्क अन्तर्गत *साहित्यको समाजशास्त्र सिद्धान्त र मान्यता* (२०५९) शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रको जन्म, साहित्यको समाजशास्त्रको उद्देश्य र समाजसित साहित्यको सम्बन्धका बारेमा संक्षिप्त जानकारी दिएका छन् । यसका साथै उनले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि प्रत्यक्षवादी/विधेयवादी धाराबाट दर्पण सिद्धान्त र मीमांसावादी धाराबाट समीक्षा सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक मान्यताका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिने कुरा उल्लेख गर्दै मेडम डे स्टाल, हिप्पोलाइट एडोल्फ तेन, र्वर्ट स्कार्पिट, लियो लाबेन्थल, लुसिएँ गोल्डमान र रेमण्ड विलियम्सको साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको सरल, सहज र संक्षिप्त चिनारी गराएका छन् । उनको यस आलेखबाट यस शोधकार्यका निम्ति सिद्धान्त निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

खेम दाहालले साहित्यको समाजशास्त्र एक अवधारणा (२०६०) शीर्षकको लेखमा समाजशास्त्र र साहित्यको समाजशास्त्रका पृष्ठभूमिमा देखिएका मान्यता र त्यसका सचेतकहरू तथा साहित्यको समाजशास्त्र र सैद्धान्तिक उपलब्धिको चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा दाहालले तेन, लाबेन्थल, गोल्डमान, स्कार्पिट र रेमण्ड विलियम्स जस्ता चिन्तकले साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको निर्माणमा दिएको योगदानको चर्चा गरेका छन् । दाहालको यस लेखबाट यस शोधपत्रका निम्ति सिद्धान्त निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

प्रकाशनका तर्फबाट लेखिएको अन्धकार कथासङ्ग्रहको भूमिका (२०६०) मा यस सङ्ग्रहमा सामाजिक विषयका स्तरीय कथाहरू संकलित रहेको कुरा उल्लेख गर्दै यस सङ्ग्रहका कथाहरू समसामयिक जीवन तथा यथार्थका विविध पाटाहरू कलात्मकताका साथ प्रस्तुत भएको हुँदा उच्च साहित्यिक मूल्य महत्त्वका छन् भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत कृतिमा अन्धकार कथासङ्ग्रहका विषयमा चर्चा गरिएकाले यस अध्ययनका लागि यस कृतिलाई महत्त्वको सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

उदय क्षेत्रीले “समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन” (२०६४) नामक विद्यावारिधि तहको शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई प्रस्तुत गर्दै कृति विश्लेषणका समाजशास्त्रीय आधारहरू तयार पारेका छन् । तिनै आधारमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानहरूको विस्तृत विश्लेषण समेत गरेका छन् । यस शोधप्रबन्धमा उनले साहित्यको समाजशास्त्रको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई प्रस्तुत गर्दै भिको हर्डर र मेडम डे स्टेलको सामाजिक जीवनको पृष्ठभूमिमा रहेर फ्रान्सेली विचारक तेनले यसको व्यवस्थित र सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययन प्रारम्भ गरेको उल्लेख गरेका छन् । क्षेत्रीका अनुसार कृतिमा लेखकको प्रजाति, परिवेश र युगको प्रभाव पर्ने भएकाले यिनै तत्त्वका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने तेनको मान्यतालाई प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धारामा उल्लेख गरेका छन् । साहित्यलाई समाजको दर्पणको रूपमा स्वीकार गर्ने प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धाराका सीमाहरूलाई औल्याउँदै साहित्यको समाजशास्त्रका क्षेत्रमा स्कारपिटले अनुभववादी

धाराको सुरुवात गरेको कुरा क्षेत्रीले उल्लेख गरेका छन् । यस सिद्धान्तले साहित्यको अध्ययनका निमित्त कृतिका लेखक, प्रकाशक र पाठकलाई अध्ययनको आधार मान्दछ ।

अनुभववादी सिद्धान्तपछि साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा मीमांसावादी सिद्धान्तको युग प्रारम्भ भएको कुरा क्षेत्रीले उल्लेख गरेका छन् । यस धाराको विकासमा लियो लाबेन्थल, लुसियन गोल्डमान, रेमण्ड विलियम्स, ऐलेन स्वीडउड, क्रिस्टोफर कड्वेल जस्ता विद्वान्हरूले ठूलो योगदान पुऱ्याएको चर्चा उनले गरेका छन् । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा यी विभिन्न विद्वान्हरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको कुरा उल्लेख गर्दै क्षेत्रीय साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको सैद्धान्तिक आधारहरू तयार गरेका छन् । उनका अनुसार जाति, क्षण, वातावरण, सामाजिक संरचना, सामाजिक, संस्कृति, सामाजिक इतिहास, सामाजिक आर्थिक अवस्था, सामाजिक मनोविज्ञान, अनुभूतिको संरचना, विश्वदृष्टि र भाषा प्रयोगका आधारमा कृतिको समाजशास्त्रीय मान्यता उल्लेख गर्दै इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन गरेका छन् ।

क्षेत्रीले आफ्नो अध्ययनमा साहित्यको समाजशास्त्रको ऐतिहासिक चिन्तन परम्परा र यसका सैद्धान्तिक आधारहरूका बारेमा विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । क्षेत्रीको शोधप्रबन्धमा उल्लेख गरिएको साहित्यको समाजशास्त्रका सैद्धान्तिक आधारहरूले प्रस्तुत शोधकार्यका क्रममा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

राजेन्द्र पराजुलीले *नेपाली राजनीतिक कथाहरू* (२०६६) नामक पुस्तकमा *एउटा अनकन्टार गाउँमा* कथाको समालोचना गर्ने क्रममा सापकोटाका कथासङ्ग्रहहरूको नाम उल्लेख गर्दै उनका कथामा उपेक्षित ग्रामीण क्षेत्रका विकटताहरू तथा शहरी जीवनका सामाजिक विडम्बना, अप्राप्ति र कुण्ठा, एकाकी वैयक्तिक जीवनका भोगाइहरू, विकृतिहरू विषय बनेर आएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सापकोटाको *एउटा अनकन्टार गाउँमा* कथामा प्रदुषित शिक्षा पद्धति, त्यसको अनुपादेयता र निरुद्देश्यता रहेको कुरा प्रष्ट्याउँदै विद्यालय सञ्चालन गर्ने जनप्रतिनिधिहरूको भ्रष्टाचार, नातावाद र कृपावादको सर्वव्यापी रूप प्रस्तुत गरिएको छ । साथै अनकन्टार

क्षेत्रमा स्थित गाउँको जनताका विपन्न जीवन र अभाव, दारिद्र्य र गतिहीनतालाई शब्दचित्र देखाएको छ । उनले कथामा मुख्यतः त्यहाँको विद्यालय र त्यसको दयनीय रूप, त्यसक्षेत्रको शिक्षाको विकासप्रति निस्वार्थ रूपमा लागि पर्ने र आर्थिक दुरुपयोगलाई चित्रमय भाषामा चित्रित गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (२०६७) नामक पुस्तकमा पाश्चात्य प्रणाली खण्ड अन्तर्गत समाजपरक समालोचना शीर्षकमा समाजपरक समालोचनाको परिचय, पृष्ठभूमि र विकास लगायत तेनको जाति, पर्यावरण र क्षण, मार्क्सवादी साहित्यिक मान्यता, कडवेल, जर्ज लुकाज जस्ता मार्क्सवादी तथा गैर मार्क्सवादी साहित्यिक समाजशास्त्रीहरूको समाजशास्त्रीय मान्यताको संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् ।

युवती आचार्यले “छापामारको छोरो कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन” (२०६७) शीर्षकमा स्नातकोत्तर तहको शोधकार्य गरेकी छन् । यसमा साहित्यको समाजशास्त्र र मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्रका बीच रहेको भिन्नता देखाउनु, समाजशास्त्रीय अध्ययनका आधारहरू उल्लेख गर्नु, समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा ‘छापामारको छोरो’ कथासङ्ग्रहको अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु लगायतका उद्देश्यहरू राखेकी छन् । उनले प्रजाति, क्षण, पर्यावरण, विश्वदृष्टि, संस्कृति, कार्यकारण, भाषा र अनुभूतिको संरचनाजस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरेकी छन् । उक्त शोधकार्यबाट छापामारको छोरो कथा सङ्ग्रहमा परम्परागत मूल्य, द्वेष चरित्र, परिवर्तनशील, विद्रोही र नयाँ स्वभाव भएका र शारीरिक एवं मानसिक विशेषता बोकेका प्रजातिहरूको प्रयोग भएको, २०५२ देखि २०६२ सम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्व र २०६२।०६३ को जन आन्दोलनको समयलाई क्षणको रूपमा प्रयोग गरिएको, तत्कालीन नेपालको सामाजिक, आर्थिक एवं ग्रामीण र शहरी परिवेश देखाई निष्कर्ष निकालेकी छन् । उनको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

किशन थापाले सम्पा. *सर्वश्रेष्ठ नेपाली यौन कथाहरू* (२०६८) नामक पुस्तकमा 'चीत्कार' कथाको उल्लेख गर्दै उक्त कथा नेपाली ग्रामीण समाजको बादी जातिमा आधारित रहेको र एक परिवारले तीन पुस्ते वेश्यावृत्तिलाई निरन्तरता दिएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । यसरी नै किशन थापा (२०६८) ले *नेपालका सर्वश्रेष्ठ यौन कथाहरू* नामक पुस्तकमा *शरीर र सम्वेदना* कथाको उल्लेख गर्दै सापकोटाका कथागत प्रवृत्तिहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस कथामा कवि र यौनकर्मीको जीवनलाई तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै समाजमा दुवैथरी विवशता र बाध्यताका कारण आफूले नचाहेको क्रियाकलाप गरी बाँच्न परिरहेको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । कथाकार सापकोटाले तत्कालीन समयसम्म आफ्ना कथात्मक शैलीमा केही नौल्याइका साथ समाजका बाध्यात्मक जीवनलाई प्रस्तुत गरेको यस कथा आफ्नो समयमा चर्चित बन्न पुगेको थियो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । थापाको यस सम्पादनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति *चीत्कार* कथाको विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

बबिता भट्टराईले "अन्धकार कथासङ्ग्रहका कथाहरूको कृतिगत अध्ययन" (२०६८) नामक स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र तयार पारेकी छन् । उनले यस शोधपत्रमा साहित्यकार ध्रुव सापकोटाको कथायात्रा र प्रवृत्तिको अध्ययन गर्नु, विधातात्विक आधारमा अन्धकार कथासङ्ग्रहका कथाहरूको विश्लेषण गर्नु, प्रवृत्तिगत आधारमा अन्धकार कथासङ्ग्रहका कथाहरूको विश्लेषण गर्नु जस्ता उद्देश्य लिएकी छन् । उनले सापकोटामा साहित्यकार कवि, उपन्यासकार, कथाकार, सम्पादक/पत्रकारजस्ता व्यक्तित्व रहेको कुरा उल्लेख गरेकी छन् । त्यसैगरी उनले सापकोटाका कथायात्रालाई मिति २०२८-२०४८ सम्म प्रकाशित कथालाई प्रथम चरण र मिति २०४९-२०४८ सम्म प्रकाशित कथालाई द्वितीय चरण र मिति २०५४-२०६५ सम्म प्रकाशित कथालाई तृतीय चरण मानेकी छन् । त्यसैगरी उनले कथाहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा कथानक, चरित्र चित्रण, परिवेश, भाषाशैली, दृष्टिविन्दु र उद्देश्यजस्ता तत्त्वहरूका आधारमा *अन्धकार* कथासङ्ग्रहका सम्पूर्ण कथाहरूको विश्लेषण गरेका छन् । उनको यस अध्ययनमा *अन्धकार* कथा सङ्ग्रहको विधातात्विक अध्ययन मात्र भएको तर तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणजस्ता समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन

भएको पाइँदैन । भट्टराईको यस शोधपत्रबाट *अन्धकार* कथासङ्ग्रहका कथाहरूको परिवेशको विश्लेषण गर्नेमा धेरथोर सहयोग पुगेको छ ।

बाबुराम लम्सालले “प्रेतकल्प उपन्यासको समाजशास्त्र” (२०६९) शीर्षकमा दर्शनाचार्य तहको शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन् । उनले यसमा प्रेतकल्प उपन्यासमा क्षण, जाति र वातावरणको निरूपण गर्नु, सामाजिक संरचना, सामाजिक आर्थिक अवस्थाको व्याख्या गर्नु, सामाजिक संस्कृति, इतिहास र मनोविज्ञानको खोजी गर्नु, अनुभूतिको संरचना, विश्वदृष्टि र भाषा प्रयोगको निक्कै गर्नुजस्ता उद्देश्य लिएका छन् । उनले क्षण, प्रजाति र वातावरण, सामाजिक संरचना, सामाजिक, आर्थिक अवस्था, सामाजिक संस्कृति, इतिहास र मनोविज्ञान, विश्वदृष्टि, भाषा प्रयोग र अनुभूतिको संरचना जस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । उनले उपन्यासमा राणाकालीन समय, विभिन्न प्रजाति र मूलतः काठमाडौँ उपत्यका भित्रको पर्यावरणको प्रयोग भएको जस्ता निष्कर्ष निकालेका छन् । लम्सालको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक आधार तयार गर्नमा सहयोग पुग्नेछ ।

तुलसा वाइवाले “तामाङ सेलोको समाजशास्त्रीय विश्लेषण” (२०६९) शीर्षकमा दर्शनाचार्य उपाधिका लागि शोधकार्य गरेकी छन् । यस शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रीय विश्लेषणका आधारभूत उपकरणहरू समाज, समय र समाज तथा सामाजिक संस्कृति, अनुभूतिको संरचना, विश्वदृष्टि, कार्यकारण सम्बन्धको तालमेल, भाषा तथा सारतत्त्व जस्ता विषयलाई सैद्धान्तिक आधारको रूपमा लिई यिनै तत्त्वका आधारमा तामाङसेलोको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरेकी छन् । उनले यसमा विश्लेषण गरिएको तामाङ सेलोमा तामाङ जाति र तामाङ समाजका विभिन्न पक्षलाई प्रस्तुत गरेको उल्लेख गर्दै ती सेलोहरूमा तामाङ जाति र तामाङ समाजका विभिन्न पक्षलाई प्रस्तुत गरेको उल्लेख गर्दै ती सेलोहरूमा तामाङ जाति र समाजका ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक विषयको प्रस्तुत भएको चर्चा गरेकी छन् । वाइवाको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रको क्षण, जाति र पर्यावरणको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले *प्राज्ञिक संसार* (२०६९) पत्रिकामा “पहिरो कथामा प्रयुक्त क्षण, जाति र पर्यावरण” शीर्षकको समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त समालोचनामा सुवेदीले कथाकार जगदीश घिमिरेको *पहिरो* कथामा तेनका क्षण प्रजाति र पर्यावरणको प्रयोगको अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस समालोचनामा तेनका प्रजाति, क्षण र पर्यावरण सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गर्दै *पहिरो* कथाका विभिन्न साक्ष्यका आधारमा उक्त कथाको क्षण, जाति र पर्यावरणगत विश्लेषण प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा सुवेदीले नेपाली समाजको पुरानो संस्कारमा बाँचेका मान्छेहरू उपस्थित जनाउने समयलाई क्षणको रूपमा, पहाडको एउटा गाउँमा सानो घर, साहुको ऋण बोकेर बाँच्ने जातीय पहिचान भएको नेाली जाति प्रजातिको रूपमा र नेपालको पहाडी भूभाग कथाको पर्यावरणको रूपमा प्रस्तुत भएको उल्लेख गर्दै यस कथाभित्र नेपालीहरूले मुलुकभित्र र मुलुकबाहिरसमेत भोग्नुपरेका पीडाको जिउँदो चित्र प्रस्तुत भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । सुवेदीको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा तेनको क्षण, जाति र पर्यावरणसम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गर्नमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

यादवप्रसाद शर्माले *प्राज्ञिक संसार* (२०६९) पत्रिकामा “सहिद कथाको समाजशास्त्र” शीर्षकको लेखमा तेनले प्रतिपादन गरेका क्षण, जाति र पर्यावरणसम्बन्धी मान्यताका आधारमा मैनालीको *शहीद* कथाको विश्लेषण गरेका छन् । उनले यसमा क्षण जाति र पर्यावरणसम्बन्धी तेनका मान्यताको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै तिनले पर्याधारका आधारमा उक्त कथाको विश्लेषण गरेका छन् । यसमा शर्माले उक्त कथाभित्रबाट ती पर्याधारहरूसँग सम्बद्ध उदाहरणहरू लिइ तिनको विश्लेषणबाट साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरेका छन् । उनले यस कथामा २००७ सालको पूर्वापर समयलाई क्षण, नेपाली महाजातिभित्रका विभिन्न प्रजातिलाई प्रजाति र २००७ साल आसपासको राजनीतिक क्रान्तिको पर्यावरणलाई पर्यावरणको रूपमा प्रस्तुत गरेको उल्लेख गर्दै तेनको क्षण जाति र पर्यावरण सम्बन्धी समाजशास्त्रीय सिद्धान्त अनुसार शहीद कथा सशक्त सामाजिक कथाका रूपमा रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका

छन् । शर्माको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा तेनको मान्यता क्षण, जाति र पर्यावरणको सैद्धान्तिक आधार तयार गर्नमा सहयोग पुग्नेछ ।

दयाराम श्रेष्ठले *नेपाली कथा र कथाकार* (२०७०) पुस्तकमा कथाकार ध्रुव सापकोटाका कथासङ्ग्रहका बारेमा चर्चा गर्दै मानव जीवनका विसंगति र विडम्बनाहरूलाई विस्तृत परिप्रेक्ष्य र विविध अवस्थामा दृष्टिकेन्द्रित गरेर सामाजिक सचेतनालाई प्रकट गर्ने सिलसिलामा समाजका दलित, सीमान्तकृत मानिसहरू, गरीब तथा पीडित नारीवर्गका संस्कार, संस्कृति, मनोवृत्ति, जीवन पद्धति तथा मर्मलाई कथाको विषय बनाउँदै भित्री मनको वास्तविक स्वरूपको नग्नचित्र उतारेका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । उनले सापकोटाका कथाहरूमा अनाचार वा अनैतिक व्यवहार, अन्योल र भ्रष्टाचारले स्थान पाएको समाजका मानिसहरू सन्त्रस्त र निराश भएका र परिवार तथा समाजमा बसे पनि मानिस एकलोपनको नियति भोग्न विवश छ भनी उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी श्रेष्ठले सापकोटालाई मानवीय संवेगका अध्ययेताका रूपमा मान्दै उनले आफ्ना कथाहरूमा आफूले जीवन बिताउन पर्ने घरको निर्णयका लागि चिन्ता र चिन्तन गर्दा उत्पन्न हुने अन्तर्द्वन्द्व, आफू विवाहित भएर पनि देहव्यापार गर्न बाध्य नारीको भावना, आफू जीवित हुँदाहुँदै पत्रिकामा आफ्नो तस्वीर र समवेदना छापिएको देख्दा उत्पन्न हुने द्विविधा, आफू योग्य भएर पनि प्रहरीको रिपोर्टका कारणले जागिर नपाउँदा उत्पन्न हुने खिन्नता, असल मान्छे बन्ने चाहना हुँदाहुँदै पनि खराब मान्छे बन्न प्रेरित हुने कर्मचारीको मूल्यवृद्धि, भोकले सताउँदा मनभित्र उल्लेख आउने कारण र परिणामलाई कथाको प्रासङ्गिक क्षेत्र बनाएका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले मानिसका अवस्था विशेषका भय, रोदन, हाँसो, उन्माद, विवाद, निराश भाव, पश्चाताप, प्रतिशोध, उत्पीडनजस्ता संवेगहरूको सापेक्षित प्रसङ्गहरू दिएर आफ्ना कथाहरूमा यथोचित मानवीय अनुभूतिहरूद्वारा पात्रहरूलाई जीवन्तता प्रदान गरेका छन् ।

कथाकार सापकोटाले आफ्ना कथामा समाजका पोडे, बदेनी, माभीजस्ता दलित र सीमान्तकृतहरूका साथै आर्थिक रूपले पिछडिएका पात्रहरूको संघर्षपूर्ण र कारुणिक जीवन प्रस्तुत गरेका छन् । उनले ती पात्रहरूका पेसागत संस्कार, संस्कृति,

मनोवृत्ति जीवनपद्धति र आकाङ्क्षालाई यथार्थ रूपमा देखाएका छन् । उनले यस्ता पात्रहरूको माध्यमबाट तिनीहरूको सामाजिक रूपान्तरको अपेक्षा राखेका छन् । उनले गरीबका विवशतालाई विषय बनाउँदै औषधी नपाएर अकालमै मृत्युवरण गर्न बाध्य हुनुपर्ने, भोकको आगो निभाउन जस्तोसुकै अवस्था भोग्न तम्सनुपर्ने, आफ्नै कमाइको सञ्चित धनमा आफ्नो हक नलाग्ने, आफ्नो श्रमको मूल्य शून्य भएको देख्नुपर्ने, जस्ता तीता यथार्थहरूलाई आफ्ना कथामा समावेश गरेका छन् साथै उनले नारीहरूका पीडा र पराजित भावनालाई कथाको सन्दर्भसँग जोडिनुका साथै उनले देशको सामाजिक र राष्ट्रिय परिवेश भित्रका गतिविधिहरूलाई व्यापक परिप्रेक्ष्यमा पर्यावलोकन गर्दै समाजभित्र गुण्डा गद्दी गरेर बर्बर व्यवहार गर्ने मान्छे नै ठूलो बन्ने, आफूलाई सहरिया भनाउने पुरुषले गाउँकी आफ्नी श्रीमतीप्रति अभद्र व्यवहार गर्ने, समाजवादी भनाउँदाहरूले बाहिर बाहिर बालबालिकाको हित र सेवा गरेको नाटक गर्दै भित्र भित्रै चाहिँ व्यापार गर्ने, सरकारी कर्मचारीहरू सेवाका नाममा सेवाग्राहीहरूलाई दुःख दिनुमा आफ्नो फाइदा ठान्ने, माथिको बल पाएका कर्मचारीहरू काम नै नगरी महिनावारी तलब मात्र खाने, कानून व्यवसायीले गाउँका गरीबका पक्षमा बोल्दा गोलीको सिकार हुनुपर्ने, नेता भनाउँदाहरूले आफ्नो निजी स्वार्थ पूरा गर्नेजस्ता कार्यहरू गर्छन् भनी श्रेष्ठले उल्लेख गरेका छन् ।

भुवन त्रिपाठीले *प्राज्ञिक संसार* (२०७०) पत्रिकामा “रातभरि हुरी चल्यो कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण” शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको सामान्य चिनारी प्रस्तुत गर्दै त्यस अन्तर्गत तेनद्वारा प्रतिपादित क्षण, परिवेश र प्रजातिका आधारमा कथाकार इन्द्रबहादुर राईको *रातभरि हुरी चल्यो* कथाको विश्लेषण गरेका छन् । यस कथाका पात्रहरू नेपाली जातिका भएको, भारतको दार्जिलिङका कमान वस्ती र रुडदुङ खोलाको सरोफेरोको प्राकृतिक एवं सामाजिक परिवेश र वि.सं. २०१६ भन्दा अगाडिका नेपालीहरूले रोजीरोटीका लागि भारतका विभिन्न ठाउँमा जानुपर्ने अवस्थाको क्षणलाई कथामा प्रस्तुत गरेको भन्दै भारतको दार्जिलिङका उपर्युक्त परिवेशमा रहेका गाउँलेहरूले वर्षा यामको समयमा भोग्नुपरेका प्राकृतिक प्रकाप र गाउँमा हुने उत्पादन अवस्थाका कारण गरीब भए पनि आफ्नो

ठाउँको मायाले जीवनभर संघर्ष गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यतामा आधारित तत्कालीन सामाजिक परिवेशको राम्रो चित्रण गरिएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । त्रिपाठीको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रान्तर्गतको क्षण, जाति र पर्यावरणको सैद्धान्तिक आधार तयार गर्नमा सहयोग पुगेको छ ।

नवराज पौडेलले *प्राज्ञिक संसार* (२०७०) पत्रिकामा “बहुलाकाजीको सपना नाटकको समाजशास्त्रीय विश्लेषण” शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त लेखमा पौडेलले साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्त अन्तर्गत तेनको क्षण, जाति र पर्यावरणका साथै गोल्डमानको विश्वदृष्टि र रेमण्ड विलियम्सको अनुभूतिको संरचनाजस्ता सैद्धान्तिक आधारबाट *बहुला काजीको सपना* नाटकको विश्लेषण गरेका छन् । यसमा उनले ‘बहुला काजीको सपना’ नाटकभित्र नेपाली समाजको राणाकालीन सामन्ती व्यवस्था, तयस बेलाका नेपाली महाजातिभित्र आवद्ध रहेका जातीय उपसंस्कृति र त्यस संरचनाभित्र विश्वदृष्टिको निर्माण भएको जस्ता कुराको खोजी गरेका छन् । पौडेलको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा तेनको क्षण, जाति र पर्यावरणसम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गर्नमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

चन्द्रमान श्रेष्ठले “पारिजातका उपन्यासको समाजशास्त्र” (२०७१) शीर्षकको विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा साहित्यको समाजशास्त्रको स्वरूप तथा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा तयार पारी सोही आधारमा पारिजातका उपन्यासको विस्तृत विश्लेषण समेत गरेका छन् । यस शोधप्रबन्धमा उनले साहित्यको समाजशास्त्रको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्लेटो, जेम्स राइट, भिको हर्डर, म्याडम डे स्टेल आदिको सामाजिक पृष्ठभूमिमा रहेर तेनले यसको व्यवस्थित र सैद्धान्तिक स्वरूपको अध्ययन प्रारम्भ गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रीय चिन्तनका प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धारा, मीमांसावादी धारा, मार्क्सवादी धारा आदिको पनि चर्चा गरेका छन् । सोही क्रममा उनले साहित्य र समाजको सम्बन्धका बारेमा सुसंगत भावनाको सुरुवात गर्न श्रेय तेनलाई रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्य र समाजबीच प्रत्यक्ष कार्यकारण सम्बन्ध स्थापित गर्दै साहित्यलाई लेखकका प्रजाति, क्षण र परिवेशको प्रतिबिम्ब मानेका छन् । उनले

साहित्यका माध्यमबाट लेखक बाँचेको समाजको अध्ययन गर्न सकिन्छ, भन्ने तेनको मान्यतालाई प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धारामा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी उनले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा प्रत्यक्षवादी विधेयवादी धाराकै निरन्तरता स्वरूप अनुभववादी धाराको विकास भएको र यस धाराको नेतृत्व रोवर्ट स्कार्पिटले गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् । श्रेष्ठले स्कार्पिटको चिन्तन कृतिको उत्पादनमा केन्द्रित रहेको बताउँदै कृतिका लेखक, प्रकाशक तथा पाठकलाई प्रमुख आधार मानेका कुरा उल्लेख गरेका छन् । श्रेष्ठले समाजशास्त्रीय दृष्टिले साहित्यको अध्ययन विश्लेषण मार्क्सवादी चिन्तनले पनि गरेको छ । यसका विद्वानहरूमा लुना चास्की, प्लेखानोभ, जर्ज लुकाज आदि साहित्य चिन्तकहरू पर्दछन् । द्वन्द्वात्मक तथा ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धान्तका आधारमा साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्ने मार्क्सवादले साहित्य सिर्जनामा आर्थिक आधारलाई मुख्य ठान्दछ र कृतिमा व्यक्त वर्ग संघर्षको स्वरूपका आधारमा त्यसको महत्त्वलाई स्थापित गर्दछ, भन्ने कुरामा जोड दिन्छ, भनेका छन् । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन परम्परामा यी विभिन्न विद्वानहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको उल्लेख गर्दै श्रेष्ठले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको सैद्धान्तिक आधारहरू प्रजातिको उपस्थिति, क्षण तथा परिवेश, सामाजिक संस्कृति, सामाजिक इतिहास, वर्गीय द्वन्द्व, विश्वदृष्टि, अनुभूतिको संरचना, भाषा प्रयोग आदिका आधारमा पारिजातका उपन्यासको अध्ययन गरेका छन् । श्रेष्ठले आफ्ना अध्ययनमा साहित्यको समाजशास्त्रको ऐतिहासिक चिन्तन परम्परा र यसका सैद्धान्तिक आधारहरूका बारेमा विस्तृत रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । श्रेष्ठको शोधप्रबन्धमा उल्लेख गरिएका साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक आधारहरूमध्ये प्रजाति, क्षण र पर्यावरणले प्रस्तुत शोधकार्यको क्रममा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने छ ।

डमरुप्रसाद पौडेलले “नयाँ सडकको गीत कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन” (२०७३) शीर्षकमा दर्शनाचार्य तहको शोधप्रबन्ध तयार पारेका छन् । उनले यसमा नयाँ सडकको गीत कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा प्रजाति, क्षण र वातावरणको खोजी गर्नु, अनुभूतिको संरचना अन्तर्गत पिँढी र प्रभुत्व तथा दबाव र तनावको खोजी गर्नु जस्ता उद्देश्य लिएका छन् । उनले तेनको क्षण, जाति र वातावरण तथा

अनुभूतिको संरचना जस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । उनले कथासङ्ग्रहमा ग्रामीण जनजीवन र समाजका यथार्थ पक्षको सच्चा प्रस्तुति तथा सहरिया समाजको जनजीवनको प्रस्तुति पाइनुका साथै विकलका कथाहरू समाजवादी यथार्थको चित्राङ्कन गर्न सफल रहेको कुरा स्पष्ट पारेका छन् । पौडेलको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्र अन्तर्गतको क्षण, जाति र पर्यावरणको सैद्धान्तिक आधार तयार गर्नमा सहयोग पुगेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य* (२०७३) नामक पुस्तकमा “नेपाली साहित्यमा जातीय सीमान्तता” शीर्षक अन्तर्गत जातीयताका प्रश्नहरू साहित्यको अन्तर्विषयका अध्ययनका आधारहरू हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रका चिन्तक तेनले साहित्यको समाजशास्त्रका आधारभूत त्रितत्त्वहरू क्षण, प्रजाति र पर्यावरण हुन् । यिनै त्रितत्त्वका आधारमा साहित्यलाई अध्ययन र विवेचना गरिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले एकातिर स्रष्टा र अर्कोतिर सिर्जना राखेर क्षण, जाति र पर्यावरणको परीक्षण गर्दा स्रष्टाको मनोरचना र सांस्कृतिक चिन्तनलाई प्रभावित तुल्याउने आधार क्षण, उसको संस्कार निर्माण भएको जाति र प्रजातिको चेतना अनि उसको समग्र मनोजगत् तथा भौतिक स्थितिलाई प्रभावित तुल्याउने परिवेश रचनामा अन्तर्तत्त्व बनेर रहेको हुन्छ । यो समग्र स्थितिको कारक बनेको समाजतत्त्व उसको सिर्जनामा जीवन्त पनि बनेर रहेको हुन्छ । स्रष्टाका माध्यमबाट सृजनामा निहित समाजको जरासम्म पुग्न सकिन्छ । त्यसरी नै सृजनामा प्रयुक्त युग अथवा क्षण, प्रजाति अर्थात् पात्रको आचरण, संस्कार र व्यवहार अनि सूचनामा प्रयुक्त परिवेश अर्थात् वातावरणका माध्यमबाट पनि समाजको त्यही स्थितिमा पुग्न सकिने कुरा पनि तेनको स्थापनाले सिद्ध गरेको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (२५८, २५९) । सुवेदीको यस अध्ययनबाट यस शोधकार्यका निम्ति क्षण, जाति र पर्यावरणको सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्नमा सहयोग पुगेको छ ।

आनन्दराज सिलवालले “चिन्तन र चेतनाका दृष्टिमा समयको हुरी” उपन्यास (२०७४) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा *समयको हुरी* उपन्यास तत्कालीन समाजको चिन्तन र चेतनाको उपज भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा

राणाशासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको उदयका बीचको तत्कालीन समयको सङ्क्रमणकालीन समाजको युगीन चिन्तन र चेतनालाई देखाइएको छ । प्रस्तुत आलेख यस अध्ययनका लागि सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयोगी रहेको छ ।

आनन्दराज सिलवालले “शैलीशिल्पगत दृष्टिमा समयको हुरी उपन्यास” (२०७४) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा साहित्यिक अर्न्तवस्तु, संरचना, भाषा र शैलीशिल्पमा समाज व्यक्त हुने प्रस्तुति दिएका छन् । सरल वाक्यमा लेखक भाषा, स्थानीय भाषा, व्यक्ति भाषा, उखान-टुक्का, थेगोको प्रासङ्गिक प्रयोगले प्रस्तुत उपन्यासमा रोचकता र यथार्थता प्रदान गरेको छ । प्रस्तुत उपन्यास स्वाभाविक भाषिक विन्यास र आख्यानात्मक मिठासपूर्ण शैलीशिल्पको यथोचित प्रयोगले वस्तुपरक एवम् सौन्दर्यमूलक बनेको छ । प्रस्तुत आलेख यस सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयोगी रहेको छ ।

आनन्दराज सिलवालले “युगीन सन्दर्भका दृष्टिमा समयको हुरी उपन्यास” (२०७४) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा युग *समयको हुरी* उपन्यासको विश्लेषण गरी तत्कालीन नेपाली समाज गुणस्तरीय शैक्षिक प्रतिष्ठानको अभावका कारण चेतनास्तर माथि उठ्न नसकेको देखाउनु, जातभात, छुवाछुत र समानता विरोधी गतिविधिका कारण पछिपरेको देखाउनु, अध्यात्मवादी र भौतिकवादी दर्शनले मानिसमा पारेको राम्रो नराम्रो दुवै प्रभावलाई देखाउनु, न्याय र कानूनका क्षेत्रमा जनतालाई सेवादिने कर्मचारीको कार्यशैली र आचरणलाई देखाउनु, प्रणयले मानिसमा पार्ने प्रभावलाई देखाउनु, व्यवस्थित बजारको अभावमा श्रम-व्यावसाय फस्टाउन नसकेको देखाउनुका साथै सूचना, सञ्चार र यातायातको प्रविधियुक्त व्यवस्थित विकास नहुँदा समाजमा समस्याग्रस्त स्थिति सिर्जना हुनुजस्ता निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत आलेख यस अध्ययनका लागि सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयोगी रहेको छ ।

ईश्वर चौहानले “हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा जाति, क्षण र पर्यावरण” (२०७४) शीर्षकमा नेपाली विषयको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध सम्पन्न गरेका छन् । यस

शोधप्रबन्धमा चौहानले तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणजस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताका आधारमा जातिअन्तर्गत सहज आणुवंशिक गुण, समान सांस्कृतिक विशेषता, जलवायु र भूगोल, खानपान र शारीरिक संरचनाजस्ता प्रतिमान तय गरी प्रधानका उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् भने क्षणअन्तर्गत कृति रचनाको प्रेरक क्षण, समग्र कालखण्ड, जीवनपद्धति, विचारधाराजस्ता प्रतिमानका आधारमा उनका उपन्यासको विश्लेषण गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी चौहानले साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यता पर्यावरणअन्तर्गत प्रकृति र प्राकृतिक पर्यावरण, सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरण, आर्थिक पर्यावरण र राजनैतिक वा वैचारिक पर्यावरणजस्ता प्रतिमानका आधारमा प्रधानका उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा समाजशास्त्रीय मान्यताका विषयमा आधारित रहेको हुँदा यस अध्ययनमा सिद्धान्त निर्माणका साथै विश्लेषणका तहमा महत्वपूर्ण रहेको छ ।

विमल भौकाजीले *हिजो र आजका कथा* (२०७४) नामक कथासङ्ग्रहको सम्पादकीयमा वर्तमान समयमा कथा लेख्ने प्रशस्त कथाकारहरू भेटिएका छन् । हिजो पनि उत्कृष्ट कथाहरू लेखिएका थिए । हिजोको समयमा कथा लेखेका कथाकारहरूले आजका मितिसम्म पनि कथा लेख्दै आएका छन् । तीमध्ये कथाकार सापकोटा पनि एक हुन् । उनका पहिलेको *उदाइनसकेको घाम* कथा र *एउटा चराको प्वाँख* गरी दुईवटा कथालाई यस सङ्ग्रहभित्र समावेश गरिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सापकोटाका यी कथाबाट यस शोधमा कथा विश्लेषण गर्ने सामग्री प्राप्त भएको छ ।

आनन्दराज सिलवालले “समयको हुरी उपन्यासमा प्रयुक्त विचार” (२०७५) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा लेखकीय चिन्तन र विचारलाई कृति विश्लेषणको आधार बनाउन सकिने निष्कर्षका साथै *समयको हुरी* उपन्यासमा प्रयुक्त शिक्षाको प्रचारबाट समतामूलक समाज निर्माणको चिन्तनलाई केन्द्रीय विचार र अन्य सामाजिक घटनागत चिन्तनलाई सहायक विचारको रूपमा लिन सकिने निचोड दिएका छन् । प्रस्तुत आलेख यस अध्ययनका लागि सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयोगी रहेको छ ।

आनन्दराज सिलवाल “समयको हुरी उपन्यासमा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध” (२०७५) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा साहित्यमा तथ्य, घटना र विचारका बीच कार्यकारण सम्बन्ध रहने कुरा व्यक्त गर्दै *समयको हुरी* उपन्यासमा शिक्षा प्रचारमा भएका अड्चन, छुवाछुत भुठ्ठा मुद्दा र समाचार प्रकाशन, समतामूलक समाज निर्माणजस्ता सन्दर्भमा कार्यकारण सम्बन्ध रहनुका साथै प्रभाकरलाई आवश्यकता भन्दाबढी सोभो देखाउनु, विद्याकी आमालाई दोषयुक्त र बाबालाई दोषमुक्त देखाउनुजस्ता घटनामा कार्यकारण सम्बन्ध भेट्न नसकिने कुरा व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत आलेख यस अध्ययनका लागि सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा उपयोगी हुनसक्ने देखिन्छ ।

आनन्दराज सिलवालले “साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको समीक्षा” (२०७५) शीर्षकको समीक्षात्मक आलेखमा साहित्यको समाजशास्त्रअन्तर्गत आजसम्म भएगरेका सैद्धान्तिक अध्ययनका साथै प्रायोगिक अध्ययन अनुसन्धानहरूको अनुसन्धानमूलक समीक्षा गरेका छन् । यसमा सिलवालले साहित्यका समाजशास्त्रीय मान्यता प्रजाति, पर्यावरण, क्षण, अनुभूतिको संरचना र विश्वदृष्टिका विषयमा स्पष्ट विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत आलेखमा उनले पुस्तकालयीय विधिबाट सङ्कलित साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनसँग सम्बद्ध प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको समष्टिगत गुणात्मक पद्धतिमा आधारित भई तथ्यपरक ढङ्गबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत आलेख यस अध्ययनका लागि सिद्धान्त निर्माणका साथै विश्लेषणका तहमा उपयोगी रहेको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षासम्बन्धी उपर्युक्त अध्ययनबाट कथाकार ध्रुव सापकोटाका कृतिका बारेमा नेपाली साहित्येतिहास लेखन, कथाको इतिहास लेखनका साथै समीक्षात्मक तथा समालोचनात्मक कृति लेखनका सन्दर्भमा प्रसङ्गवश भएका अध्ययनले उनका बारेमा सामान्य सूचनामूलक जानकारी प्रदान गर्ने बाहेक प्रस्तुत शोधकार्यको समस्या निराकरण गर्ने कार्यमा कम उपयोगी देखिन्छ । यस सन्दर्भमा उदय क्षेत्री, खेम दाहाल, राजेन्द्र सुवेदी, मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, ताराकान्त पाण्डेय, आनन्दराज सिलवालजस्ता विद्वानहरूका समाजशास्त्रीय

मान्यतासम्बन्धी विचार व्यक्त भएका छन् । उपर्युक्त अध्ययनमध्ये कुनै सूक्ष्मतामा प्रवेश गरी सापकोटाका सामाजिक पक्षको गहिरो विश्लेषण गरिएको छ भने कुनै विवरणात्मक एवम् सर्वेक्षणात्मक विधिका आधारमा सतही अध्ययन गरिएको देखिन्छ । यसरी समग्रमा सापकोटाका कथाको विषयमा आजसम्म पनि साहित्यको समाजशास्त्रीय मूल्यमान्यताका आधारमा व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्ने कार्य बाँकी नै रहेको छ भन्ने देखिन आएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा यसै अभावको निराकरण गर्ने उद्देश्यले ध्रुव सापकोटाका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य

प्रस्तुत शोधमा ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा निहित प्रजाति, पर्यावरण र क्षणको बारेमा ज्ञानको नयाँ प्रतिपादन गरेको हुँदा यसको शोधमूलक औचित्य सिद्ध हुन्छ । सापकोटाका कथामा प्रयुक्त तेनको समाजशास्त्रीय सिद्धान्त प्रजाति, पर्यावरण र क्षणलाई प्रष्ट्याउने गरी व्यवस्थित रूपमा तयार पारिएको प्रस्तुत शोधले साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक ज्ञान हासिल गर्न, तेनको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा अन्य साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गर्ने मार्ग निर्देश गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउँछ । यसभन्दा पहिलेका अध्येता तथा शोधकर्ताहरूले सापकोटाका कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षणको कोणमा मात्र आधारित भई उपर्युक्त शोधकार्य गरेको नदेखिएकाले यस विषयमा गरिएको शोध महत्त्वपूर्ण छ । प्रस्तुत शोधबाट विशेष गरी शोधार्थी, बुद्धिजीवी, पाठक, समालोचक आदि सबै लाभान्वित हुने भएकाले यसअध्ययन उपयोगी र महत्त्वपूर्ण छ । त्यसैगरी यस शोधबाट निस्किएको निष्कर्षले सबैलाई नयाँ ज्ञान दिनेछ साथै सापकोटाका सामाजिक कथामा तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणको स्थिति के-कसरी चित्रित भएको छ भनी त्यसको अध्ययन विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी निष्कर्ष निकाल्ने भएकाले पनि प्रस्तुत शोधको औचित्य महत्त्वपूर्ण छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

कथाकार ध्रुव सापकोटाका कथाहरूलाई विभिन्न सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ तापनि प्रस्तुत अध्ययनका सन्दर्भमा सापकोटाद्वारा लिखित सातओटा कथासङ्ग्रहका एकसय सोह्रओटा कथाहरूको गहन अध्ययन गर्दा प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका दृष्टिले सबै कथाहरूमा तिनैओटा तत्त्व नपाइएकाले तिनीहरूबाहेक उपयुक्त देखिएका उच्चारण कथासङ्ग्रहको *जिन्दगी अर्थात् टाइम बम र उदाइनसकेको घाम, हामी हाँसिरहेका छौँ* कथासङ्ग्रहको *चीत्कार*, *नेपथ्य* कथासङ्ग्रहको *सडकको पेटी*, *अन्धकार* कथासङ्ग्रहको *तपाईंको हाते* र *बितेको* कथासङ्ग्रहको *प्रतिस्थापन* कथा गरी छओटा कथाहरूमा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण तिनैओटा तत्त्व स्पष्ट रूपमा देखिएकाले सोही आधारमा उक्त कथाहरूको मात्र विश्लेषण गर्नु यसको विषयगत सीमाङ्कन रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा तेनद्वारा प्रतिपादित प्रजाति, पर्यावरण र क्षणसम्बन्धी मान्यताका आधारमा सापकोटाका कथाहरूको विश्लेषण गर्नु यसको सैद्धान्तिक सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन र विश्लेषणका लागि निम्नलिखित विधिको उपयोग गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । यस्ता सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यसका प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा ध्रुव सापकोटाद्वारा रचित *प्रतिचक्रव्यूह* (२०३२), *उच्चारण* (२०३५), *नेपथ्य* (२०४८), *हामी हाँसिरहेका छौँ* (२०५३), *अन्धकार* (२०६०), *बितेको* (२०६५), *विचारको लास* (२०७५) गरी सातओटा कथासङ्ग्रहमा रहेका छन् । उक्त कथाहरूमध्ये उच्चारण कथासङ्ग्रहको *जिन्दगी अर्थात् टाइम बम र उदाइनसकेको घाम*, *हामी हाँसिरहेका छौँ* कथासङ्ग्रहको *चीत्कार*, *नेपथ्य* कथासङ्ग्रहको *सडकको पेटी*, *अन्धकार* कथासङ्ग्रहको *तपाईंको हाते* र *बितेको* कथासङ्ग्रहको *प्रतिस्थापन* कथाहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरी प्रजाति, पर्यावरण र क्षणको

पहिचान गर्ने र टिपोट गर्ने कार्य गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको विषयद्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत प्रजाति पर्यावरण र क्षणका दृष्टिले माथि उल्लेखित कथाहरू उपयुक्त देखिएकाले र शोधसमस्यासँग सम्बन्धित प्रश्नको समाधानका लागि उपर्युक्त र औचित्यपूर्ण समेत देखिएकाले यी कृतिहरूलाई अध्ययनमा निम्ति चयन गरिएको हो । यी कृतिहरू नै प्रस्तुत अध्ययनका प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार निर्माणका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । यस क्रममा पनि साहित्यको समाजशास्त्रका प्रवर्तक तेनद्वारा प्रतिपादित प्रजाति, पर्यावरण र क्षणसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र सोही मान्यतामा आधारित भई ताराकान्त पाण्डेय, राजेन्द्र सुवेदी, मोहनराज शर्मा, खगेन्द्रप्रसाद लुईंटेल्, खेम दाहाल, उदय क्षेत्री, चन्द्रमान श्रेष्ठ, आनन्दराज सिलवालजस्ता विद्वानहरूका कृति, आलेख एवम् अध्ययनमा आधारित रही प्रजातिको विश्लेषणका लागि प्रजातिको प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिगत मानसिकता, पर्यावरणको विश्लेषणका लागि प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरण र क्षणको विश्लेषणका लागि युगीन वैचारिक सन्दर्भ र कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता विश्लेषणका आधारहरूको निक्कौल गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताअन्तर्गत हिप्लोलाइट एडल्फ तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणलाई लिइएको छ । साहित्यको समाजशास्त्रले कुनै पनि वस्तु, कृति वा विषयमाथि केन्द्रित भई त्यसको वस्तुगत र वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण गर्दछ । तेनको सिद्धान्तअन्तर्गत रहेको प्रजातिले एउटा मूलजातिभिन्न रहेका मानवहरूको समूहलाई बुझाउँछ । मानिसका शारीरिक संरचना, रङ्ग, स्वभावजस्ता कुराहरूले प्रजातिगत विशेषताको पहिचान गर्दछ । त्यसैगरी पर्यावरणले पारिस्थितिक पद्धतिअन्तर्गत आउने जैविक प्रक्रियाहरूको समष्टिगत रूपलाई जनाउँछ । संस्कृति र वातावरणको संयुक्त उपस्थिति हुने गर्दछ । संस्कृति, जैविक पक्ष अन्तर्गत पर्दछ । साहित्यमा प्राकृतिक र सामाजिक रूपमा पर्यावरणगत विश्लेषण गर्न सकिन्छ । त्यसरी नै क्षणले युग काल आदिलाई जनाउँछ ।

तेनले युगलाई निश्चित समय र त्यस युगको चिन्तनको रूपमा प्रस्तुत गर्दै साहित्यको अध्ययनबाट साहित्यमा अभिव्यक्त युग तथा त्यस समयका मानिसहरूको स्थितिका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ भनेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनका लागि तेनद्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रान्तर्गत प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा समाजशास्त्रीय विश्लेषण गर्नु उपयुक्त देखिएकाले यिनै तिनवटा बुँदालाई विश्लेषणीय आधारका रूपमा लिइएको छ । यसअन्तर्गत पनि प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिगत मानसिकता, पर्यावरण अन्तर्गत प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरण र क्षणअन्तर्गत युगीन वैचारिक सन्दर्भ र कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता प्रतिमानका आधारमा माथि उल्लिखित कथाहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्याय दुई : ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त प्रजाति

अध्याय तीन : ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

अध्याय चार : ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त क्षण

अध्याय पाँच : सारांश तथा निष्कर्ष

अध्याय दुई

ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त प्रजाति

२.१ विषयप्रवेश

कथाकार ध्रुव सापकोटाका छोटो कथाहरूको विषयवस्तुमा समाज र समाजका सामाजिक गतिविधि, जातीय पहिचान, दिनचर्याजस्ता पक्षहरू आएका छन् । तीमध्ये *जीन्दगी अर्थात् टाइमबम* कथामा माझी जातिको जातीय पहिचान आएको छ भने *उदाइनसकेको घाम* कथामा पोडे जातिको जातीय पहिचान आएको छ । *सडकको पेटी* कथामा काठमाडौंको सडकको पेटीमा बढाम बेची जीवनपद्धति चलाउने निम्नवर्गीय नेपाली जातिको जातीय पहिचान आएको छ । *चीत्कार* कथामा बादी जातिको जातीय पहिचान, बादी महिलाले आफ्नो यौवन बेची जीवन चलाउने निम्नवर्गीय पद्धति, उनीहरूका जातिको जातीय सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षका साथै जीवनपद्धति आएको छ । *तपाईंको हाते* कथामा शेर्पा-तामाङजस्ता जातिको जातीय पहिचान, नेपालको हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने उनीहरूको सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षका साथै जीवनपद्धति आएको छ । *प्रतिस्थापन* कथामा नेपाली महाजातिको जातीय पहिचान, सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षका साथै विगत तथा वर्तमानकालीन स्थिति आएको छ । सापकोटाका उक्त कथाहरूलाई हेर्दा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । त्यसैले उनी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रजातिसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित प्रजातीय विशेषताका साथै प्रजातीय मानसिकताजस्ता प्रतिमानअनुरूप उनका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ प्रजातिसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान

समाजको वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई समाजशास्त्र भनिन्छ । समाजशास्त्रका प्रवर्तक फ्रान्सेली दार्शनिक अगस्ट कोम्ते (सन् १७९८-१८५७) हुन् । उनले ल्याटिन शब्द सोसाइटस र युनानी शब्द 'लोगोस्' लाई मिलाएर 'सोसियोलोजी' शब्दको जन्म दिएका हुन् । 'सोसाइटस' शब्दको अर्थ समाज र लोगोस् शब्दको अर्थ 'विज्ञान' भन्ने हुन्छ । यही सोसियोलोजी शब्दको नेपाली रूपान्तरण समाजशास्त्र हो ।

समाजशास्त्र भनेको विभिन्न सामाजिक संघटनाका पारस्परिक सम्बन्धहरू र मानिसहरूका सामाजिक आचरण, व्यवहारका सामान्य नियम सङ्गतिहरूको अध्ययन गर्ने विज्ञान हो (चापागाई ३४३, ३४४) । समाजशास्त्र मुख्य रूपमा समाजमा रहेका मानिसहरूको वैज्ञानिक र वस्तुगत अध्ययन हो । सामाजिक संस्थाहरू र सामाजिक प्रक्रियाहरूको अध्ययन हो (लरेन्सन र सिंगउड १) । समाजशास्त्र मानवीय सामाजिक क्रियाकलापसँग सम्बन्धित रहेकाले यसको सामाजिक संरचनाका विभिन्न शाखाहरूसँग घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजका विभिन्न संरचनाहरू र जातीय, पारिवारिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक तथा भौतिक विषयहरू परस्परमा सम्बन्धित भएका हुन्छन् । यिनै विभिन्न संरचनाहरूको निर्माण र विकासमा मानिसको प्रमुख भूमिका रहने भएकाले समाज र मानिसबीच साहचर्यमूलक सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

साहित्य र समाजबिच प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । साहित्यको सिर्जना समाजबाटै भएको हुन्छ । सर्जक जुन समाजमा रहेको छ । उसले त्यही समाजकै प्रतिबिम्ब आफ्नो रचनामा उतारेको हुन्छ । साहित्यकारले समाजमा निहित मानिसका सुखदुःख, भोगाइहरू, पीडा, संवेग, भाषा, धर्म, संस्कृति, कला, राजनीति, वर्गीय घात-प्रतिघात, सामाजिक परिवर्तन आदिलाई रचनाको विषयक्षेत्र बनाई आफूसँग भएको प्रतिभा मार्फत समाजमा पस्कन्छ र त्यसको पाठक पनि समाजमा नै रहन्छ (पाण्डेय १२) । त्यसैगरी सामाजिक गतिविधिले पनि समाजलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । यी दुवै सँगसँगै परिवर्तन भइरहन्छन् । यसरी एक अर्काका बिच परिपूरक भइरहेका साहित्य र समाजका बिचको सम्बन्धको खोजी साहित्यको समाजशास्त्रले गर्दछ । साहित्यको समाजशास्त्रका सम्बन्धमा मैनेजर पाण्डेय लेख्दछन्: समाजसँग साहित्यको सम्बन्धको विवेचना गर्नेले समाजको अध्ययनका लागि साहित्यको उपयोग गर्छन् वा साहित्यको अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण अपनाउँदछन् (पाण्डेय १२) । यसरी कृतिबाट सामाजिक अवस्थाको अध्ययन र सामाजिक व्यवस्थाभित्रबाट कृतिको अध्ययन गर्ने दोहोरो सम्बन्धलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन भनिन्छ ।

साहित्य लेखकले सामाजिक परिधिभित्र रहेर नै सिर्जना गर्दछ । समाजशास्त्रको जस्तै साहित्यको पनि मुख्य सरोकार सामाजिक जगत्, त्यसजगत्प्रति उसको अनुकूलता र त्यसलाई परिवर्तन गर्ने चाहनासंग हुन्छ (लरेन्सन र सिंगउड २) । कुनै पनि कृतिले साहित्यकारको अनुभूतिको आधारमा नै आफ्नो अस्तित्व कायम गर्दछ । यसका सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, भौतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा मनोवैज्ञानिक आदि विविध पक्षहरूको प्रभाव पर्ने हो । सामाजिक संरचनाका विभिन्न पक्षले लेखकको मन मस्तिष्कमा पारेको प्रभावलाई नै उसले आफ्नो कृतिमा व्यक्त गर्दछ । यसरी समाज र साहित्य एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित भएको हुनाले साहित्यको विषयवस्तु समाज नै रहेको हुन्छ । साहित्य र समाज बिचको यस्तो सम्बन्धको अध्ययन गर्ने वाङ्मयको शाखालाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रले साहित्यमार्फत अभिव्यक्त भएको समाजको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । समाजका अन्य संस्था भैं साहित्यलाई पनि सामाजिक संस्थाका रूपमा लिँदै साहित्यको समाजशास्त्रले लेखकको सामाजिक स्थिति, साहित्यिक कृतिको प्रकाशन, कृतिको सामाजिकता र त्यस कृतिले समाज निर्माणमा पुऱ्याएको योगदानको अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य गर्दछ (सिंह २) । लेखकले विद्यमान सामाजिक मूल्य र मानकलाई प्रस्तुत गर्नुका साथै उसले समाजका लागि चाहिने नयाँ मूल्य र मानकलाई पनि देखाइदिएर सामाजिक प्रक्रियामा परिवर्तन ल्याउनसक्नुपर्दछ । यस सन्दर्भमा साहित्यको समाजशास्त्रले कृतिको सामाजिकताको विश्लेषण गर्दै त्यसले समाजमा पुऱ्याएको योगदानको मूल्याङ्कन गर्दछ । समाजशास्त्रकै आधारलाई समाएर साहित्यभित्र समाविष्ट समाजको अध्ययन गर्ने शास्त्रका रूपमा साहित्यको समाजशास्त्रको स्थापना तथा नामाङ्कन भएको हो । यस बारेमा ऋषिराज बरालले कतिपय समालोचक र चिन्तकहरूले साहित्यको समाजशास्त्रलाई समाजशास्त्रको अंश हो भन्ने कुरा अस्वीकार गर्दै त्यसलाई स्वतन्त्र विधाको रूपमा लिएर पनि र साहित्यको समाजशास्त्रले आरम्भदेखि हालसम्म आफूभित्र नयाँ नयाँ कुराहरू समाविष्ट गर्दै लगेको भए पनि साहित्यको समाजशास्त्र समाजशास्त्र एउटा अंश भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (बराल १०१) । यसबाट समाजशास्त्रको आधारभूमिबाट स्वतन्त्र वैज्ञानिक अध्ययन पद्धतिका रूपमा साहित्यको समाजशास्त्र विकसित हुँदै आएको देखिन्छ ।

साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तका मुख्य प्रवर्तक हिप्पोलाइट एडोल्फ तेन हुन् । यिनले साहित्यको विश्लेषण प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा गर्न सकिन्छ, भन्ने धारणा उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यिक रचना मूलतः लेखकको सामाजिक तथा प्राकृतिक परिवेशको उत्पादन हो र उक्त परिवेशको विश्लेषणबिना रचनाको मूल्य बोध गर्न सकिँदैन । कुनै पनि साहित्यिक कृति कुनै एक व्यक्तिको कल्पनाको उपज होइन र कुनै उत्तेजित मनको आवेगहरूको अभिव्यक्ति पनि होइन । कृति त समकालीन समाजमा प्रचलित रहनसहन, रीतिरिवाज आदिको पुनर्वेखन हो र एक विशेष प्रकारको सामाजिक चेतनाको अभिव्यक्ति हो (लरेन्सन् र सिंगउड ३२) भनेको पाइन्छ । उनले यस विचार आफ्नो ग्रन्थ *अंग्रेजी साहित्यको इतिहास* (सन् १९६३) मा प्रस्तुत गरेका छन् । उनी समाजशास्त्रका प्रवर्तक अगष्ट कोम्तेको प्रत्यक्षवादी दर्शनबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । उनले साहित्यलाई एक दस्तावेज र साहित्यिक कृतिलाई सामाजिक उत्पादन मानेका छन् । उनले साहित्यलाई अन्य सामाजिक घटनाहरू भन्ने एक तथ्यका रूपमा पनि स्वीकार गरेका छन् । उनले साहित्यिक कृति रचनाको कारणको खोजी गर्दै आफ्नो चर्चित सिद्धान्त प्रजाति, परिवेश र क्षणका मान्यता अधि सार्दछन् । उनका विचारमा साहित्यिक कृति मानसिक चेतनाको उपज हो । समाजका मानिसको ज्ञान, अनुभव र चेतना नै साहित्यिक कृतिमा व्यक्त हुन्छ । समाजका मानिसको मानसिक चेतना निर्धारण गर्नमा प्रजाति, परिवेश र क्षणको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ । उनका अनुसार प्रजाति, पर्यावरण र क्षणबाट एउटा भौतिक आधारको निर्माण हुन्छ जो कला वा साहित्यको वास्तविक कारणको साथ साथै सम्भावित वैचारिक आन्दोलनमा समेत मूलस्रोत वा आधार बन्दछ । प्रजाति, पर्यावरण र क्षणबीचको क्रिया प्रतिक्रियाबाट एक व्यवहारिक वा चिन्तनशील संरचना उत्पन्न हुन्छ । यही संरचनाबाट विचारको विकास हुन्छन् जो निश्चित युगको विशेषता बन्दछ र त्यस युगको महान् रचनामा व्यक्त हुन्छ (श्रेष्ठ ७४) ।

यी त्रितत्त्व आफैँमा स्वायत्त नभएर परस्परमा अन्तर्निभर भए तापनि कहिले प्रजातिको प्रभाव बढी त कहिले परिवेश र युगको प्रभाव बढी पर्दछ । त्यसैले साहित्यिक कृति मानसिक चेतनाको उपज हो । यो समकालीन प्रवृत्तिहरूको लेखोट

पनि हो जसले कुनै निश्चित प्रकारको विचारको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । प्रत्येक साहित्यिक कृतिका पछि मानव रहेको हुन्छ । त्यसैले साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्नु भनेको मानवको अध्ययन गर्नु हो । लेखक र पात्रहरूले व्यक्ति विशेषलाई मात्र नबुझाएर तिनको प्रजाति परिवेश र युगको प्रतिनिधित्व गर्दछन् तसर्थ समाजका जाति र परिवेश क्षणकै प्रतिबिम्ब साहित्यमा पाइन्छ भन्ने तेनको मान्यता रहेको छ । यसरी लेखकले समाज र साहित्यबीचको कार्यकारण सम्बन्धमा जोड दिने भएकाले उनको समाजशास्त्रीय चिन्तन प्रत्यक्षवादी रहेको छ । तेनले साहित्यलाई दर्पणको रूपमा लिँदै जसरी दर्पणले वस्तुको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्दछ । त्यसरी नै साहित्यले समाजको मानव जीवन र वातावरणको प्रतिबिम्बन गर्दछ भनेको पाइन्छ ।

तेनको साहित्यको समाजशास्त्रसम्बन्धी त्रिसूत्रीय धारणामध्ये प्रजाति पनि एक हो । यो उन्नाइसौं शताब्दीमा अत्यधिक प्रचलित र व्यापक रूपमा प्रयोग भएको शब्द हो (जैन २३) । यससम्बन्धी अध्ययनको परम्परा अठारौं शताब्दीमा भएको मानिन्छ । बिकोले होमरका काव्यकृतिहरूको अध्ययनको आधारमा ग्रीसेली समाजको विवेचना गरेबाट यसको सुरुवात भएको पाइन्छ (क्षेत्री १७) । बिकोले होमरको विश्व चर्चित कृतिहरू इलियड र ओडेसीमा पाइने पात्र तथा समाज र युगको अध्ययन गर्ने क्रममा इलियडमा सम्पूर्ण चुनावभरी युद्धका कारण मानिसहरूमा प्रतिशोध, आवेग र आक्रोशको मनोविज्ञान जन्मिएको धारणा राख्दै प्रजाति सम्बन्धी प्रारम्भिक चिन्तन प्रस्तुत गरेका थिए भने ओडेसीमा युद्धको आक्रोश क्रमशः मत्थर हुँदै चिन्तन, मनन र विवेकले प्रतिशोधी भावनालाई जित्दै गरेको अवस्थालाई चित्रण गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (जैन १४) । बिकोपछि यसै समयमा हेर्डरले प्राचीन ग्रीक, नाटककारहरू र पुनर्जागरणकालीन बेलायती नाटककार शेक्सपियरका नाट्यकृतिमा भिन्नता केलाउँदै साहित्यकार आफ्नो जाति र युगको धारणाबाट प्रभावित हुन्छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेको देखिन्छ (क्षेत्री २१) । त्यसैगरी तेनले साहित्यलाई समाजका बारेमा थाहा पाउने मूलस्रोत मान्दै साहित्यलाई दर्पणका रूपमा लिँदै अंग्रेजी साहित्यका इतिहासका सम्बन्धमा साहित्य र समाजका बारेमा आफ्ना महत्त्वपूर्ण विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनका विचारमा जसरी दर्पणले यथार्थको वास्तविक रूपको प्रतिबिम्बन गराउँछ,

त्यसरी नै साहित्यले समाजको मानव जीवन र वातावरणको प्रतिविम्बन प्रस्तुत गर्दछ (क्षेत्री १७) भन्ने रहेको छ । त्यसैले उनको यस सिद्धान्तलाई दर्पणवादी सिद्धान्तका रूपमा लिइने गरिन्छ । समाज, संस्कृति, कला, साहित्य, भाषा आदि सबैको अध्ययनको लक्ष्य र मनुष्यको बारेमा जान्नु रहेकाले उनका दृष्टिमा मानव चेतनाको स्थान प्रबल रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा उनले कला कृतिको अध्ययनको उद्देश्य मानवका बारेमा थाहा पाउनु र सम्पूर्ण ज्ञानको साध्य मानिस रहेको भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्यको प्रयोजन वास्तविक मनुष्यका बारेमा जान्नु र उसको विवेक र प्रतिभाको पहिचान गर्नु हो (पाण्डेय १२३) । कतिपय सन्दर्भमा साहित्यको इतिहास लेखनको मूल प्रयोजन मनुष्यको आत्मा र उसको मनोविज्ञान तथा अन्तर्गतको बोध गर्नु पनि हो ।

साहित्यको समाजशास्त्रीय चिन्तनमा 'जाति' शब्दलाई वर्ण व्यवस्थाका अर्थमा लिइएको छ भने 'प्रजाति' शब्दलाई मानक स्कन्धका उपशाखाका अर्थमा लिइएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा 'जाति' शब्दले अंग्रेजी भाषाको काष्ट र प्रजाति शब्दले रेस लाई बुझाएको देखिन्छ । कहिलेकाहीं मानिसहरूकाष्ट र रेसदुवै अर्थमा जाति शब्दको प्रयोग गर्दछन् । त्यसैले यस शब्द अनेकार्थक रूपमा प्रयोग भएकाले पारिभाषिक अर्थ निकाल्न कठिनाइ परेको देखिन्छ । थकाली, नेवार, गुरुङ आदिलाई जाती भनिन्छ तर यी जाति नभएर एउटा भूखण्डमा बस्ने र एउटै भाषा बोल्ने मानिसहरूको समूह हो । यसैप्रकार मुसलमान पनि एउटा जाति नभएर एउटा धर्म मान्ने मानवहरूको समूह हो । त्यसैले मानिस एउटा जाति र मानिसका विभिन्न समूहहरू प्रजाति हुन् । मानिस, गाई, बाँदर आदि 'जाति' हुन् भने मानिसका शारीरिक संरचना, रंग, स्वभाव आदिमा देखिने भिन्नताका आधारमा मंगोल, आर्य, निग्रो आदि प्रजाति हुन् (शर्मा ८२-८६) भन्न सकिन्छ । प्रजातिकै सन्दर्भलाई हेर्दा नेपालीलाई नेपालका मूल जाति मानिन्छ । मूल जातिमा रहेका आर्य, मंगोलियन, मुसलमान आदि महाजाति हुन् । आर्यअन्तर्गतका क्षेत्री, बाहुन आदि प्रजाति हुन् र तिनै प्रजातिअन्तर्गतका विभिन्न हाँगाहरू उपजाति हुन् । यसरी हेर्दा नेपाली जातिभिन्नको मंगोलियन महाजाति हो भने मंगोलियनअन्तर्गतका तामाङ, मगर, गुरुङ, घले, आदि प्रजाति हुन् ।

तेनले कुनै एक प्रजातिको प्रजातिगत विशेषताको विकास जलवायु, भूगोल र इतिहासको महान घटनाको उपजबाट हुन्छ भनेका छन् । उनका अनुसार कुनै एक प्रजातिका मानिसहरू देश, कालका दृष्टिले टाढा टाढा फैलिए तापनि तिनीहरूमा केही समान विशेषताहरू अवश्य पाइन्छ भन्ने रहेको छ । कुनै जाति आफ्नो चरित्रगत विशेषता, भूगोल खानपान तथा इतिहासको महान् घटनाबाट आर्जित गर्दछ । प्रजातिको यही चेतना र चरित्रगत विशेषतालाई नै तेन कला वा साहित्यको कारण मान्दछन् । तेनले प्रजातिगत चरित्रलाई अपरिवर्तनीय मानेका छन् । कुनै प्रजातिमा निहित प्रजातिगत विशेषता सुस्त गतिमा परिवर्तन हुन्छ भने धेरै शताब्दीको अन्तरालमा मात्र कुनै प्रजातिमा यस्तो परिवर्तन देखा पर्दछ । तेनले प्रजाति र राष्ट्रका बीच भिन्नता दर्शाउँदै भनेका छन् - प्रजातिगत विशेषता जुनसुकै वातावरण र हावापानीमा पनि लामो समयसम्म निरन्तर रूपमा अस्तित्वमा रहन्छ भने राष्ट्रको वास्तविक गुण वातावरण र इतिहाससँगै परिवर्तन हुन्छ (गेरार्ड सन् ३५ उद्धृत श्रेष्ठ ६४) । साहित्यिक लेखन एउटा व्यक्तिको काल्पनिक उपज नभएर समाजका प्रजातिहरूको प्रभावको परिणाम हो (क्षेत्री २१) । साहित्यकारले आफ्नो सिर्जनाको सामग्री आफ्नै समाजका प्रजातिबाट लिएका हुन्छन् । जसले गर्दा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनकर्ताले साहित्यमा व्यक्त प्रजातिका बारेमा अध्ययन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा तेनद्वारा व्यक्त गरिएको पाइन्छ । तेनले प्रजातिअन्तर्गत व्यक्तिको वंशाणुगत गुण, शारीरिक बनावट, मानसिक संरचना, जातजातिका प्रतिभा, स्वभाव, विशेषता आदिको चर्चा गरेका छन् (पाण्डेय १२४) ।

२.२.१ प्रजातिगत विशेषता

वंशाणुगत गुण भन्नाले कुनै प्रजातिमा परम्परादेखि सदैँ आएका विशेषता भन्ने बुझिन्छ । वंशाणुगत गुणको निर्माण रज र वीर्यको संयोगबाट हुन्छ जसबाट सन्तान पैदा हुन्छन् । यसमा आमा र बाबुका बाहकाणु रहेका हुन्छन् । यिनै बाहकाणुले गर्दा नै प्राणी काला, गोरा, पहेंला र विभिन्न शारीरिक विशेषता भएका हुन्छन् (क्षेत्री २१) । यिनै बाहकाणुले नै वंश परम्परादेखि प्राणीको शारीरिक र मानसिक संरचनाको निर्माण भएको हुन्छ । तेनका अनुसार लेखकमा पनि आफ्नो प्रजातिगत विशेषता रहेको हुन्छ

र साहित्य सिर्जनाको सन्दर्भमा त्यसको प्रभाव पर्दछ । यसरी लेखकले आफ्नो रचनाको सामग्री आफ्नो प्रजातिबाट नै ग्रहण गर्दछ । त्यसैले साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्दा त्यसको प्रजातिगत अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । कुनै एक प्रजातिका मानिसहरू जहाँ गए पनि तिनीहरूमा निश्चित प्रजातिगत गुणहरू विद्यमान रहिरन्छन् तर फरक भूगोल, हावापानी र खानपानको प्रभावका कारण केही प्रजातीय गुणहरूमा परिवर्तन आउन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा पनि तिनीहरूमा आफ्नो प्रजातिको मौलिक विशेषता र चिह्नगत आधारहरू कायम नै रहन्छन् । यस सम्बन्धमा जनकलाल शर्मा भन्छन् :

वंशाणुगत गुण भन्नाले एउटा प्रजातिमा पहिलेदेखि नै रहँदै आएको साझा विशेषता भन्ने बुझिन्छ । वंशाणुगत गुणको निर्माण रज र वीर्यको संयोगबाट हुन्छ । रज र वीर्य दुवैलाई जननकोष्ठ भनिन्छ । यी दुवै जननकोष्ठका सम्मिश्रणबाट सन्तान जन्मन्छ, जसमा आमा र बाबु दुवैको बाहकाणु रहेको हुन्छ । यसै बाहकाणुका कारणले गर्दा प्राणी गोरा, काला, पहेला र विभिन्न प्रकारका कपाल भएका हुन्छन् । कुनै प्रजातिका कुनै विशेष गुण देखिन्छ भने त्यो त्यसै बाहकाणुको कारण हो । बाहकाणु नै वंश परमपरादेखि प्राणीको शारीरिक संरचनालाई बनाउँदा जसको बाहकाणु एक प्रकारको हुन्छ, त्यो एक प्रकारको प्रजाति हुन्छ (८४-८५) ।

परम्परागत रूपमा भएका पुस्तौ पुस्ताका गुणहरू तिनका सन्तानमा सन्ने प्रक्रियालाई वंशाणुक्रम वा 'हेरिडिटी' भनिन्छ । प्रत्येक बाबुआमामा भएका गुणहरू तिनका सन्तानमा सर्दछन् । सामान्यतः बाबुबाट पचास र आमाबाट पचास प्रतिशत वंशाणुगत गुणहरू तिनका सन्तानमा सर्दछन् (क्षेत्री २१) । यिनै गुणसूत्रले नै आमाबुबामा निहित गुणहरू गर्भधारणको समयमा तिनबाट सन्तानमा प्रसारित हुन्छन् । शिशुको गर्भाधान र जन्मको समयमा वातावरणले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । वातावरणको प्रभाव गर्भाधानको प्रक्रियादेखि नै सुरु हुन्छ । गर्भावस्थामा रहँदा आमाको भोजन, स्वास्थ्य, बानी आदिले पनि भित्री वातावरणमा प्रभाव पार्दछ ।

वातावरणअन्तर्गत प्राकृतिक, सामाजिक, बौद्धिक, संवेगात्मक वातावरणजस्ता पक्षहरू समावेश हुन्छन् । मानव विकास र सिकाइमा वातावरणको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको हुन्छ । व्यक्तिको व्यक्तित्व विकास, बौद्धिक विकास जस्ता संवेदनशील विषयहरूमा यसले प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको हुन्छ (क्षेत्री २२) ।

वंशाणुक्रम र वातावरण दुवैले मानव विकास र वृद्धिका विभिन्न पक्षहरूलाई असर पारिरहेका हुन्छन् । मूलतः वंशाणुक्रमले पैतृक र जातीय गुणहरू दिन्छ, भने वातावरणले वंशाणुगत गुणहरूको विकास र विस्तार गर्दछ । यसरी वंशाणुक्रम र वातावरण दुवै एक अर्काका परिपूरक बन्दछन् । यसका लागि बीज र वातावरण राम्रो हुनु पनि आवश्यक छ । बीज राम्रो तर वातावरण अनुपयुक्त भएमा उत्पादन राम्रो हुँदैन । त्यसैगरी बिज पनि नराम्रो र वातावरण पनि नराम्रो भएमा उत्पादन पनि राम्रो हुँदैन । बीज र वातावरण दुवै राम्रो भयो भने मात्र उत्पादन पनि राम्रो हुन्छ । व्यक्तिको विकास र वृद्धिमा कति वातावरणको र कति वंशाणुक्रमको प्रभाव छ भन्ने कुरालाई सामान्य अनुमान गर्न सकिने तापनि वास्तविक रूपमा यिनीहरू बीचको भिन्नतालाई छुट्याउन सकिँदैन । तेनका अनुसार प्रजातिलाई छुट्याउने आधारमा शारीरिक बनावट पनि पर्दछ (क्षेत्री २२) । शारीरिक बनावट भन्नाले मान्छेको उचाई, मोटाइ तथा आकारप्रकार भन्ने बुझिन्छ । तेनका विचारमा शारीरिक बनावटको सम्बन्ध बाहकाणुसँग मात्र नभई त्यसमा पौष्टिक भोजन तथा जलवायुले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा उनले आर्यहरूको उदाहरण दिँदै एउटा प्रजाति विभिन्न देशमा फैलिए तापनि ती प्रजातिका मौलिक विशेषता तथा पद चिह्न कायम रहेको कुरा बताएका छन् (पाण्डेय १२४) । उनका दृष्टिमा सिन्धु घाँटीको सभ्यतासँग सम्बन्धित कतिपय आर्यहरूको स्वभाव जाडो समयमा पनि सधैं स्नान गर्ने खालको पाइन्छ । त्यसैगरी आर्य तथा चिनियाँहरूको शारीरिक बनावटमा भिन्नता देखिन्छ । आर्यहरूको तुलनामा चिनियाँहरूको सानो नाक, चिम्ले आँखा, होचो कद र प्रायः अनुहारमा दाढी जुँगा नभएका हुन्छन् । त्यसैगरी नेपालमा पनि आर्य, मंगोलियन आदि महाजातिका विभिन्न प्रजातिहरू रहेका हुन्छन् । त्यसमा आर्यहरूको नाक चुच्चो, आँखा गहिरो, कालो, अग्लो आदि विशेषता रहेका हुन्छन् भने मंगोलियनहरूका नाक नेप्टो,

केही होचा, मोटा, भिउँटा आदि विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्तै विशेषता भएका अरु प्रजातिहरू पनि रहेको पाइन्छ ।

२.२.२ प्रजातिगत मानसिकता

तेनले प्रजातिलाई छुट्याउने आधार प्रजातिको मानसिकतालाई पनि मानेका छन् । कुनै एउटा प्रजातिमा इतिहासको महान घटना वा गौरवबाट पनि समान सोच वा मानसिकताको विकास भएको हुन्छ (क्षेत्री २२) । संसारमा इतिहासका विभिन्न काल खण्डमा विभिन्न क्रान्ति, परवर्तन वा घटना हुन्छन् । मानव विकासको इतिहास निरन्तर परिवर्तनशील हुन्छ । बेलायतको गौरवमय क्रान्ति, फ्रान्सेली राज्य क्रान्ति, अमेरिकी स्वतन्त्रता संग्राम, भारतीय स्वतन्त्रताको आन्दोलन आदि इतिहासका महान घटना हुन् । यस्ता घटनाहरूका कुनै प्रजातिको विशिष्ट भूमिका रहेको देखिन्छ । अंग्रेजी स्वतन्त्रता संग्राममा काला जातिका मानिसहरूको अग्रणी भूमिका रहेको कुरालाई यसको उदाहरण मान्न सकिन्छ । ऐतिहासिक परिस्थिति र घटनाक्रमको परिणामस्वरूप नेपालीहरू बीर जातिका रूपमा स्थापित भएका छन् । 'सबै नेपाली हामी वीर छौं र हामी कसैको पराधीन बन्द सक्दैनौ' भन्ने भावना पाइन्छ (श्रेष्ठ ९०) । यस प्रकारको समान मानसिक संरचना हुनु पनि प्रजातिगत पहिचानको आधार हो । तेनले प्रजातिमा छुट्याउने अर्को आधार प्रजातिमा प्रयुक्त प्रतिभालाई लिएका छन् । उनले प्रतिभा एउटा शक्ति हो जसको विकास प्रजातीय चरित्रबाट सुदृढ बन्दछ, भने शिक्षा र ऐतिहासिक घटनाले त्यसलाई थप सबल बनाउँछ । परिस्थिति र बाह्य तत्त्वले मान्छेको प्रतिभाको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ तर जन्मजात रूपमा रहेको प्रतिभा नै सिर्जनाको मुख्य कारण हो । प्रजातिगत प्रभावबाट प्रतिभा र साहित्यकारहरूको जन्म समाजमा हुन्छ र उनीहरूले साहित्यमा आफ्नो प्रजातिगत विशेषताहरू अभिव्यक्त गरेका हुन्छन् (श्रेष्ठ ९०) भनेका छन् ।

तेनले परिस्थिति र बाह्य तत्त्वले पनि मान्छेको प्रतिभाको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ तर जन्मजात पैदा भएको प्रतिभा नै सिर्जनाको मुख्य कारण हुन्छ (क्षेत्री २३) भनेका छन् । उनले प्रतिभालाई बाहिर वातावरणभन्दा वंशाणुगत रूपमा प्राप्त गरेको

प्रजातीय विशेषताको प्रमुख भूमिका हुन्छ भने सहायक रूपमा उसले प्राप्त गरेको वातावरणले पनि भूमिका निर्वाह गरिरहेको हुन्छ । जन्मजात रूपमा प्राप्त गरेको प्रतिभालाई वातावरणले सामान्य परिवर्तन गरे तापनि मूलभूत रूपमा परिवर्तन गर्न सक्दैन । जन्मजात रूपमा लिएर आएको व्यक्तिको प्रतिभालाई थप विकसित गर्ने काममा वातावरणले सहयोग गर्दछ । यसरी तेनले व्यक्तिको प्रतिभा निर्धारणमा वंशाणुगत पक्षलाई प्रमुख र वातावरणलाई सहायक पक्षका रूपमा लिएका छन् । तेनले अंग्रेजहरू युद्ध कौशल तथा औद्योगिक प्रतिभा सम्पन्न भएकाले विश्वभर आफ्नो व्यापार फैलाउन सफल भएको कुरा उल्लेख गर्दै हरेक जातिमा एउटा विशेष प्रतिभा हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (क्षेत्री २२) । उनले अंग्रेजी साहित्यको इतिहासमा अंग्रेजहरूको विद्रोही चरित्र, प्राकृतिक तथा शारीरिक सुन्दरताप्रतिको मोह, स्वेच्छाचारी जीवनप्रतिको रुचि र मादक पदार्थबाट आनन्दित हुने विशेषता रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

तेनले साहित्यको विश्लेषणका सन्दर्भमा साहित्यिक रचना मूलतः कलाकारको प्रभावी र प्रबल मनोवेगको उपजका रूपमा रहने धारणा व्यक्त गरेका छन् । उनका मतमा सबै कला र साहित्य मानवीय उत्पादन हुन् जसको साँचो कलाकारको मूल प्रतिभा हो । उनले उपन्यासकार चार्ल्स डिकेन्सका बारेमा लेख्दै कुनै पनि व्यक्तिले रचना गरेको इतिहास र इतिहासमा उसले प्राप्त गरेको स्थान जीवनको संयोग मात्र नभएर मूलतः उसको प्रतिभाको कारण हो भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् (जैन २६) । उनले कुनै पनि व्यक्तिको प्रतिभा एक घडीको जस्तो हुन्छ जसको आफ्नै यन्त्र रचना हुन्छ र जसको पुर्जामा एक मुख्य सञ्चालक रहन्छ । मानव जातिमा प्रतिभाको आन्तरिक इतिहास अधिक मूल्यवान हुन्छ । तेनका अनुसार रहेको जातिमा एउटा विशेष प्रतिभा हुन्छ । जस्तै: अंग्रेजहरू औद्योगिक व्यवसायमा प्रतिभा सम्पन्न हुनु, गोरखालीहरू युद्ध कौशल हुनु, नेपालका गन्धर्व जातिहरू गीत गाउने कलामा पारङ्गत हुनु, मतवाली प्रजातिहरू रक्सी पार्ने काममा निपूण हुनु, क्षेत्री बाहुन प्रजातिका मानिसहरू बढी मात्रामा शिक्षित हुनु खोज्नुजस्ता क्रियाकलापहरू पर्दछन् ।

प्रजातिले विभिन्न समयमा आफ्नै खालको संस्कृतिको निर्माण गरेका हुन्छन् । संस्कृतिलाई प्रायः अस्पष्ट र बहुअर्थी खालको अवधारणाको रूपमा लिइन्छ । मानिसले सिर्जना गरेको सबैजसो विषयवस्तु संस्कृति हो । संस्कृति त्यो जटिल समग्रता हो जसमा ज्ञान, विश्वास, कला, आचार, कानून प्रथा लगायतका विषयहरूको समावेश हुन्छ । संस्कृति मानवको सामाजिक, पैतृक तथा पुख्यौली सम्पत्ति हो जसलाई पुर्खाबाट उपहारका रूपमा समाजका सदस्यका नाताले मानिसले प्राप्त गर्दछ र मानव समाजमा त्यसको अभ्यास गर्दछ (क्षेत्री २९) । उदाहरणका रूपमा नेपालको बादी जातिको संस्कृतिलाई लिन सकिन्छ । यस जातिका महिलाहरूको जातीय संस्कारका रूपमा देह व्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने रहेको छ भने पोडे उपजातिमा जीविकोपार्जनकै लागि भोजका जुठा भात सोहोर्नु आदि जस्ता कार्यलाई लिन सकिन्छ । त्यसैगरी मंगोलियन महाजातिहरूको जातीय संस्कारका रूपमा रक्सी भट्टी खोल्ने, भागी विवाह गर्ने जस्ता कार्य भएको पाइन्छ ।

संस्कृति भौतिक तथा बौद्धिक साधन वा उपकरणहरूको योग हो जसद्वारा मानवले सामाजिक आवश्यकताको सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछ (चापागाई २०६० ५१) । भौतिक संस्कृतिमा उत्पादन औजार, तिनको प्रयोग, प्रविधि र उपभोग्य वस्तुहरूका गुण तथा मूल्य लगायतका मूर्त कुराहरू र अभौतिक संस्कृतिअन्तर्गत ज्ञान, कला, साहित्य, धर्म, दर्शन, विश्वास, मूल्य, कानून, नैतिकता लगायतका अमूर्त र आत्मिक कुराहरू पर्दछन् (क्षेत्री २९) । अभौतिक संस्कृतिको जग भौतिक संस्कृति हो । अभौतिक संस्कृतिले भौतिक संस्कृतिलाई पनि प्रभाव पारिरहन्छ । संस्कृति मानिसले सिकेको व्यवहार हो जसमा अनुकरणको युग हुन्छ (चापागाई १७) । यसबाट मानिसले संस्कृति सिक्दै, निर्माण गर्दै र हस्तान्तरण गर्दै जाने विषय हो । संस्कृति मानवले पर्यावरणबाट निर्माण गरेको हुन्छ । मानव जीवन पनि प्राकृतिक तथा सामाजिक पर्यावरणसँग सम्बन्धित हुन्छन् । प्राकृतिक पर्यावरण ईश्वरसँग सम्बन्धित हुन्छ भने सामाजिक पर्यावरण मानव निर्मित संस्कृतिसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्तो संस्कृतिबाट मानवीय आवश्यकता पूरा भई आफ्नो सम्पूर्ण जीवन बिताउँछन् (क्षेत्री २९) ।

समाजको सामाजिक र भौगोलिक परिस्थितिहरू अलग अलग हुने कारणले तिनको संस्कृति पनि अलग अलग हुन्छ । प्रत्येक समाजका मानिसका आवश्यकताहरू भिन्न भिन्न हुनाले मान्छेका विचार र व्यवहार गर्ने ढंगमा पनि भिन्नता आउँछ (चापागाई २०) । प्रत्येक जातिको संस्कृति र त्यसको मूल्य भिन्न हुन्छ । मानवको भावना, मूल्य र व्यवहार संस्कृतिका मूल आधार हुन् । यिनीहरूकै पारस्परिक योगबाट कुनै गुण निर्मित हुन्छ जसलाई जीवन मूल्यका रूपमा लिइन्छ (क्षेत्री ३१) । यही गुण वा जीवन मूल्य प्रेम, सत्य, करुणा, दया आदिद्वारा प्रकट हुन्छ । प्रत्येक मानवीय संस्कृतिमा यिनीहरूको ग्रहण र अभ्यास आफ्नो जातीय परिस्थिति, भौगोलिक तथा ऐतिहासिक आवश्यकता अनुरूपको हुन्छ तसर्थ संस्कृति कुनै जातिको एउटा जीवन पद्धति हो जो त्यस जातिको जीवनधाराका रूपमा रहन्छ ।

साहित्य र संस्कृतिका बीच घनिष्ठसम्बन्ध रहेको हुन्छ । वस्तुतः संस्कृति मानवको महत्त्वपूर्ण संस्कार हो । शब्द, स्वर, रेखा, रंग, प्रतीक आदिका सहायताबाट साहित्यकारले जुन कुरा व्यक्त गरेको हुन्छ त्यो कुरा संस्कृतिको अंग विशेष हुन जान्छ (क्षेत्री ३१) । संस्कृति सामाजिक परम्परा अनि लिखित वा मुद्रित शब्दका माध्यमबाट पनि हाम्रो समुन्ने उपस्थित भएको हुन्छ । यसकारण साहित्य संस्कृतिको एक खण्ड हो । तेनका अनुसार कलाकार वा साहित्यकार समाजको प्रजातीय प्रभावबाट मुक्त हुन सक्दैन । कुनै न कुनै समाजको सदस्य हुन्छ (क्षेत्री २३) । सामाजिक सदस्यका रूपमा उसले आफ्ना भूमिका र कर्तव्यहरू निर्वाह गरिरहेको हुन्छ । अझ ऊ कुनै न कुनै प्रजातिको सदस्य समेत रहेको हुन्छ । उसको मानसिकतामा कुनै न कुनै रूपमा आफ्ना प्रजातीय आदिम संस्कारहरू विद्यमान रहेका हुन्छन् जसलाई उसले कला, साहित्यमा अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । लेखकले आफूलाई जतिसुकै तटस्थ राख्न खोजे पनि अन्ततः कृतिमा उसले आफ्नो प्रजातीय विशेषतालाई प्रस्तुत गरेकै हुन्छ । कृतिको अध्ययन र विशेषणबाट लेखकको यस प्रकारको अभावलाई देख्न सकिन्छ ।

तेनले साहित्यिक पाठकका विषयका बारेमा लेखेर साहित्यको समाजशास्त्रलाई ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् (जैन २५) । उनले साहित्य सदैव पाठकले आस्वादन गर्न सक्ने रुचि अनुकूलको हुनुपर्दछ भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । उनले टेनिसन र फ्रेन्च

कवि अल्फ्रेड म्युसेको तुलना गर्दै साहित्य, साहित्यकार र पाठकका बीचको सम्बन्धलाई स्पष्ट पारेका छन् । उनका अनुसार टेनिसनले आफ्नो पारिवारिक वृत्त, खेलाडी, रसिक, प्रेमी, प्रेमिका तथा व्यापारीका लागि लेखेका छन् भने म्युसेले बुद्धिजीवी कलाकार, फुर्सदिला महिलालाई आकर्षित गर्ने प्रयोजनमा लेखेका छन् । ती दुई लेखकले दुई भिन्न पाठक वर्गका लागि लेखेका छन् : जसमा कथ्य र रूपको अनुकूलन गरिएको छ । यसै क्रममा तेनले सत्रौं शताब्दीका फ्रेन्च नाटक मूलतः दरबारिया सामन्त वर्गका लागि लक्षित गरिएको धारणा राखेका छन् ।

२.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त प्रजाति

२.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथा उच्चारण कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत सोह्रओटा कथाहरूमध्येको पहिलो कथा हो । यो कथा मुख्यतः नेपालको कोशी नदी आसपासको ग्रामीण पर्यावरण र त्यसमा पनि सोही वरपर बसोबास गर्ने माझी जातिको प्रजातीय परम्पराको चित्रणमा केन्द्रित छ । यस कथामा माझी, मझिनीहरू एवम् उनीहरूका छोराछोरीहरू पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यिनीहरू मङ्गोलियन महाजाति अन्तर्गत पर्दछन् । यिनै पात्रहरूको प्रजातीय भूमिका र स्थितिलाई प्रजातिको प्रजातीय वंशाणुगत विशेषता र प्रजातीय मानसिकता तथा व्यवहार आदिका आधारमा यस कथाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन अन्तर्गत प्रजातिको वंशाणुगत विशेषतालाई प्रजातीय अध्ययनको प्रतिमानका रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत कथाका पात्रहरूको शारीरिक संरचनालाई हेर्दा सेते माझी दुब्लो युवती मझिनीहरूको छाती टनक्क कसिएको तथा दहा हातपाखुरा रहेको एवं बूढी मझिनी जीवनको उत्तरार्धतिर प्रवेश गरेकाले उसको शरीर सुकेको देखिन्छ । पर्यावरण तथा वंशाणुगत कारणले उनीहरू सबै काला रङका देखिन्छन् । त्यसैगरी प्रजातिको रहनसहन तथा दैनिक दिन चर्या पनि

प्रजातीय वंशाणुगत विशेषतामा पर्ने भएकाले प्रस्तुत कथाका पात्रहरूको दिनचर्या गाईवस्तु पाल्ने तथा खोलामा माछा मार्ने गरी व्यतीत भएको देखिन्छ । माभीहरू कोशी नदी धमिलो बनेर आएपछि जुमुराउँदै एकापट्टिको काँधमा फुर्लड र अर्को पट्टिको काँधमा घोर्याँड तेर्स्याउँदै, निधारमा पसिना काढ्दै आधा शरीर नाङ्गो राख्दै माछा मार्न गएका देखिन्छन् भने मभिनीहरू जाउलो पकाएर छोराछोरीलाई दिने, जाँड छानेर माभीलाई दिने, कोशी नदीबाट पानी बोकेर घर ल्याउने, कहिलेकाँही थकौली खेल्ने तथा लोग्नेमान्छेसँग जुवारी गीतमा भिड्ने जस्ता कार्य गरेर दिनचर्या बिताउँछन् । त्यसैगरी माभीका बच्चाहरू लुगा नलगाई दिनभर नाङ्गै खोल्सीमा भ्यागुता र गड्यौला समाउनमा व्यस्त देखिन्छन् । उनीहरूको खानपान र लत नशामा चुरोट, बिँडी, जाँड, रक्सी, माछा, आदि रहेको छ । त्यसरी नै पहिरनलाई पनि प्रजातीय विशेषता अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । जसमा माभी परिवारमा सेते माभीले कट्टु लगाएको, बूढी मभिनीले चोलो र फरिया लगाएकी छे । यसरी सामान्य खानपान र सामान्य रहनसहनमा माभीको दिनचर्या बितेको देखिन्छ ।

संस्कृति मानिसको दैनन्दिन क्रियाकलापमा आउने परम्परित चालचलन र रीतिरिवाज हो र यसको निर्माण अनुकरणबाट हुने गर्दछ (चापागाई १७) भन्ने भनाइ अनुसार प्रजातिले आफूले परम्परित रूपमा मान्दै आएको सामाजिक चालचलन, व्यवहार, रीतिरिवाज र परम्पराका कुराहरू नै यस अन्तर्गत पर्दछन् । प्रस्तुत कथामा पनि माभी प्रजातीय संस्कृतिका कुराहरूको उल्लेख भएको छ । माभीहरूको वैवाहिक संस्कारलाई निम्नलिखित साक्ष्यहरूद्वारा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ, “बाहुन साहुन केही चाहिँदैन... भोज गछौँ भोज । जाँड खान्छौँ, रक्सी खान्छौँ, कुखुरा काट्छौँ, विहेखतम्” (८) । ... फूपूचेला मामाचेला चलिहाल्छ (४), ... गीत गाएर ल्याउनेले ल्याएकै छन् तर चौध भएपछि त बिति नै हाल्छ” (५) । यसरी विवाहमा आफ्नो जातिको पुरोहितको आवश्यकता नपर्नु, जाँड, रक्सी, मासु आदिको भोज गर्नु, चौध वर्ष नपुग्दै विवाह गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता हुनु, गीत गाएको स्थानबाट भाग्नु र भगाउनु जस्ता कार्यलाई माभी प्रजातिको संस्कारका रूपमा लिइन्छ । उनीहरूको यस्तो चलन पुस्तौँ पुस्ता हस्तान्तरण हुँदै आएको छ । खोलामा माछा मार्न जाँदा जालमा माछा नपरेपछि

जल शिकारीको पूजा गर्नुपर्छ भन्ने माभीहरूको धारणालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । “कोशी धमिलो बनेर बग्यो । माभीहरू सबै जुमुराए । यता बिहानभरमा माछा परेन । अब के गर्ने ? जलशिकारीलाई पूजा गर्दा परिन् (६) ... ए मालिक ! यसले त खुब माछा मार्छ ... जल शिकारीलाई त यसले खुशी पाया छ (८) ।

यस साक्ष्यबाट के स्पष्ट हुन्छ भने माभीहरूको संस्कृतिमा पनि अभौतिक र अज्ञात दैवी शक्तिको सम्मान गर्दा र नगर्दा हुने प्रतिफल कथामा व्यक्त भएको छ । जलशिकारी एक अज्ञात शक्ति हो र उसको पूजा गर्नाले माछा फेला पर्नु र नगर्नाले फेला नपर्नु जस्ता कार्यले अमूर्त संस्कृतिको प्रभाव रहेको देखिन्छ । माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूलाई हेर्दा यस कथामा प्रजातिले आफूले परम्परागत रूपमा मान्दै आएको चालचलन, व्यवहार, रीतिरिवाज र परम्पराका कुराहरूबाट नै प्रजातिको आफ्नै किसिमको संस्कृति आएको हुन्छ भन्ने कुरा यस कथाको विश्लेषणबाट पुष्टि हुन्छ ।

२.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

तेनले प्रजातिलाई छुट्याउने आधारको रूपमा प्रजातिको मानसिकता एवं चेतनाको स्तरलाई पनि लिएका छन् । प्रस्तुत कथामा नेपालको ग्रामीण भूभागमा बसोबास गर्ने माभीहरूको चित्रण गर्न सकिन्छ । उनीहरूमा परम्परादेखि चलिआएको खोलामा नै निर्भर रहने वा माछा मार्ने नै हाम्रो जातिको पेसा होभन्ने मानसिकता रहेको छ । उक्त मानसिकता बोकेका माभीहरूको चेतनाको स्तर कमजोर रहेको छ भन्ने कुरा कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ । “अरुले बाठो भएर घण्टौं कुरा गर्दा हाम्रो खलक टोलाइ मात्र रहन्छ किनकी ऊसँग भन्ने कराको मुस्लो छैन । किन उसमा कुराफूर्न सक्दैनन्” (३) । यस भनाइमा माभीहरू परम्परादेखि नै चेतनाको कमी र अशिक्षित भएका कारण उनीहरूमा उत्तर दिने शब्दको स्रोत नभएकाले आफ्नो जातिको स्तर उकास्न सकेका छैनन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ साथै उनीहरूमा हामी नाङ्गा र गरीब जाति हौं । त्यसैले हामी अगाडि बढ्नु हुँदैन भन्ने हीनता भाव पनि रहेको छ भन्ने कुरा कथाले प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैगरी माभीहरूमा छोरीको विवाह चौध वर्ष हुनुअघि नै गरिसक्नुपर्छ अन्यथा विग्रिन सक्छन् र विग्रिएपछि सुधार्न सकिँदैन

भन्ने सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ, “आइमाई माटोको भाँडो हो । भनौं न एकपटक फूटेपछि जोडिन्छ र (५)” यस भनाइमा माटोको भाँडो कमजोर हुन्छ । फूटेपछि पुनः आविष्कार गर्न सकिँदैन भन्ने कुराले के सिद्ध गर्छ भने महिला कमजोर हुन्छन् र उनीहरूको दुर्बलता एकपल्ट खस्किसकेपछि पुनः सोही रूपमा स्थापित हुन सक्दैन भन्ने पनि हो । त्यसरी नै लेखकीय दृष्टिकोण माभी जातिको उत्थानमा केन्द्रित रहेको छ । उनले माभी जातिका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पक्षहरूमा प्रवेश गरी समाजमा विविध कारणले विपन्न बन्न पुगेको स्थितिलाई उजागर गर्दै त्यसको उत्थानमा दृष्टिकोण केन्द्रित गर्न पुगेका छन् । यस्तै गरी माभी जातिकै एक पात्रले अर्को पात्रलाई सद्भावको व्यवहार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

२.३.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत उदाइनसकेको घामउच्चारण कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत सोह्रओटा कथाहरूमध्येको चौथो कथा हो । यस कथाले काठमाडौं उपत्यकाको असुविधाजनक एवं कोल्टो स्थानमा बसोबास गर्ने पोडे प्रजातिलाई केन्द्र बनाएको छ । पोडे प्रजाति नेपाली मूल जाति अन्तर्गतका मङ्गोलियन महाजातिमा पर्दछन् । वर्गीय रूपबाट हेर्दा तत्कालीन समयमा पोडे प्रजाति निम्न वर्गका थिए र समाजबाट उपेक्षित पनि थिए । यस कथामा निम्न वर्गीय पात्रहरू (कान्छा पोडे, उसकी आमा, उसको बाबु र उसको दाजु) को जीवन भोगाइका विविध पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । अतः यस कथामा उपस्थित पात्रहरूको प्रजातीय विशेषता मानसिकतालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.३.२.१ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

काठमाडौं उपत्यकाको दुर्गन्धित र अव्यवस्थित स्थानमा बसोबास गर्ने पोडेहरूको दिनचर्या वस्तुभाउ पालेर, खेती गरेर तथा खोलामा माछा मारेर बितेको देखिन्छ जुन कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ, “घर अगाडि बाँसको कप्टेराले बारेको खोरबाट सुँगुर झ्यारझ्यार कराइरहेछन् ।” ...तेरा उमेरमा तेरा बाबु कति माछा मारेर ल्याएर खुवाउँथे । (३०) । यस भनाइबाट पनि पोडेहरूको दिनचर्याको

स्थिति स्पष्ट हुन्छ । यी कार्यका अतिरिक्त, पोडेहरूका दिनचर्यालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । “भाग्न मन लाग्छ - यी एकाबिहानै शहरका गल्लीको जुठोहरू, नालाहरू, गुहुहरू सोहोरेर, खर्पन भिरेर भात खान फर्किने स्वास्नीहरूबाट” (३१) । यस साक्ष्यबाट पनि पोडेहरूले गल्लीगल्लीका जुठोहरू, नालाहरू, फोहर वस्तुहरू सोहोर्ने, खर्पन भिर्ने जस्ता कार्य गरी दिनचर्या बिताएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । पोडे प्रजातिका पात्रहरू निम्नस्तरका भएकाले जहाँ गए पनि उनीहरूको काम पनि निम्नस्तरकै हुन्छ भन्ने कुरा कान्छा पोडेले “स्वास्नीलाई पनि सँगै लिएर गई कुल्ली काम गर्‍यो” (३२) भन्ने भनाइबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।

पोडेहरू मासु काटेर जीविकोपार्जन गर्दछन् भन्ने कुरालाई पनि कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ” । कान्छा पोडे.... घर अगाडि पेटीमा निस्क्यो । जताततै फोहोर व्याप्त थियो । सूर्यका किरणहरू नालसम्म नि आइसकेका थिएनन् । पारी कसाइको पसलसम्म पनि आइसकेका थिएनन् । ... सुँगुरको लिड छरिएको सडक अगाडि उभिँदा उभिँदै घाम कसाहीले काटेको राँगोको जीउसम्म आइपुग्यो (३३) । समाजका निम्न स्तरका कामहरू गर्दै आएका पोडेहरूको दिनचर्या खेती गरेर पनि बित्थ्यो तर खेती गर्नका लागि उनीहरूसँग प्रशस्त मात्रामा खेती गर्ने जमिन नभएकाले उनीहरू बाबुबाजेको पालादेखि नै गाउँ गाउँमा गएर जुठो भात सोहोरेर चाडपवाडका लागि अन्नको जोहो गर्थे भन्ने कुरालाई कथामा निम्न लिखित साक्ष्यद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ, “चाडै उठ् ए कान्छा । खत्री गाउँको विवाहमा छिट्टै गरी जानुपर्छ भात सोहोर्न । ...दसैं आइसक्यो । ज्वाइँ भाञ्जा आउँछन् । के खुवाएर पठाउनु । दश बाह्र टपरी सोहोरेर ल्याइस् भने पो अहिल्यैदेखि सुकाएर राख्न सकिन्छ” (३०) । माथिको साक्ष्यबाट पोडेहरू गरीब भएकाले जुठो भात सोहोरेर चाडवाडका लागि अन्न जुटाउँछन् भने आर्यमूलका खत्रीहरू धनी भएकाले धेरै खर्च गरेर विवाहमा भोज भतेर खुवाउन सक्छन् । यसरी धनी र गरीब वर्ग बिचमा पनि भिन्नता रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

तेनले पहिरनलाई पनि प्रजातिगत पहिचानको आधार बनाएका छन् । यस कथाका पात्रहरूको पहिरनलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । “कान्छा पोडेलालाई कात्रोको कपडा लगाएर हिँड्न दिक्क लाग्छ”(३०), “बाबू बूढो, जसले

जीवनभर मुर्दाको कात्रो नै लाएर भन्यो ।...उसको जेठो, छोरोलाई पनि मसानघाट नजिक घुमाएर कात्रो लिन सिकायो (३१),

कान्छा पोडेलाई “सफा कपडा लाउन इच्छा थियो ।”... उठेर घुँडा फाटेको मैलो सुरुवाल लायो । कुहिना फाटेको कमीज लायो । कालो जाकेट भियो - जडौरी जाकेट । उसका आँखामा फाटेका लुगा टल्किए-दसैंको मुखमा फाटेका लुगाहरू उसको लागि बढी दर्दनाक कुरो थियो । फाटेको लुगा लाउन उसलाई हीनत्वबोध भइसकेको थियो । तै पनि न उसको तत्काल लुगा किन्न कहाँबाट पैसा आउने ? ... ऊ न कात्रो नै भिरेर हिँड्न मन पराउँथ्यो (३२) ।

माथिका साक्ष्यहरूबाट पोडेलाई आर्थिक अभावका कारण मुर्दाको कात्रो लगाउनु पर्ने, दसैं जस्तो चाडवाडमा पनि फाटेको जडौरी कपडा लगाउनु पर्ने बाध्यता रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

कुनै पनि प्रजातिले आफूले परम्परित रूपमा मान्दै आएको सामाजिक चालचलन, व्यवहार, रीतिरिवाज र परम्पराका कुराहरू नै संस्कार अन्तर्गत पर्दछन् । प्रस्तुत कथामा पनि पोडे प्रजातिका प्रजातीय संस्कृतिका कुराहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ । पोडेहरूले परम्परादेखि मान्दै आएका संस्कृतिलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । “चाडै उठ् ए कान्छा, खत्री गाउँको विवाहमा चाँडै गरी जानुपर्छ भात सोहोर्न ... दशैं आइसक्यो ज्वाइँ भाञ्जा आउँछन् (३०) । यस साक्ष्यबाट पोडे प्रजातिले परम्परादेखि नै दशैं मान्दै आएका र उनीहरू पनि हिन्दु धर्मावलम्बी रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ साथै आर्य महाजाति अन्तर्गतका खत्री उपजातिको पनि भोज भतेर लगाई विवाह गर्ने संस्कार रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी पहिलेदेखि नै पोडे प्रजाति सीमान्तीकृत जातिको रूपमा स्थापित हुँदै आएका रहेछन् । अहिले पनि उनीहरूलाई तल्लो दर्जामा राखिदोरहेछ भन्ने कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ ।” कान्छा पाडेले चिया पिइसकेर पानी माग्यो । होटलको नोकरले पानी उसलाई हालिदियो । गिलास खकाली सकेर कान्छो पोडेले साहुजीसँग बिँडी माग्यो(३४) । यस साक्ष्यबाट

उक्त समाजमा अन्य प्रजातिले पोडे प्रजातिप्रति छुवाछुतको व्यवहार गर्ने प्रचलन रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.३.२.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

तेनले प्रजातिलाई छुट्याउने आधारको रूपमा प्रजातिको मानसिकता एवं चेतनाको स्तरलाई पनि लिएका छन् । प्रस्तुत कथामा पनि पोडे प्रजातिहरूको मानसिकता प्रस्तुत भएको पाइन्छ । पोडेहरू सीमान्तकृत वर्गमा पर्ने भएकाले अन्य समाजले उनीहरूलाई तल्लो जातिका रूपमा राखेको छ । कान्छा पोडेमा पनि हामी सीमान्तकृत वर्गका हौं र हामीले छोएको अन्य जातिलाई चन्दैन भन्ने मानसिकता रहेको कुरा यसरी उल्लेख गरिएको छ “चिया पिइसकेर पानी माग्यो । होटलको नोकरले पानी उसलाई हालिदियो । गिलास खकाली सकेर कान्छा पोडेले साहुजीसँग बिँडी माग्यो” (३४) । यस भनाइले कान्छा पोडेमा पनि हामी तल्ला वर्गका व्यक्ति नै हौं भन्ने मानसिकता रहेको देखिन्छ ।

कान्छा पोडेले वर्षौंदेखि सीमान्तकृत रूपमा रहँदै आएका पोडे प्रजातिहरूका दैनिक दिनचर्या तथा जीवन भोगाइलाई नजिकैबाट नियाल्दै आएको थियो । उसमा आफू र आफ्नो समाजलाई परिवर्तन गराउने तीव्र चाहना थियो । त्यहीबेला टोल टोलबाट सदस्य चुन्नका लागि चुनाव हुने अवस्था सिर्जना भयो र पोडे टोलबाट कान्छा पोडे सदस्यका लागि उम्मेदवार भयो तर उसले चुनाव हार्नुपरेको कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ:

“हाकुचा टोलका नेवार मरेका भए त कान्छोले जित्थ्यो तर के गर्ने सबै जिउँदै छन् ।” उसका आफ्नै जातकाले भोट नदिएर हारेको थियो । ... चुनाव हार्नु यो उसको जिन्दगीको हार मध्येको महत्त्वपूर्ण हार थियो । पोडे च्यामेको गन्हाउने स्थिति सुधार्नेको हार थियो । दासताको जीवनबाट उम्कनेहरूको हार थियो । उसको एउटा सुनौलो रहरको हार थियो (३४) ।

माथिको भनाइमा पोडे प्रजातिमा दरिद्री मानसिकता रहेकाले आफू र आफ्नो समाजलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने चेतनाको विकास नभएकाले नै कान्छा पोडेलाई भोट नदिएर हाकुचा टोलका नेवारलाई चुनावमा जिताएका हुन् । समाजका नेवार र पोडे जातिका बिचको वर्गीय बिषमताका कारण कान्छा पोडेले चुनावमा हार्नुपरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । समाज परिवर्तनको तीव्र चाहना राखेर चुनावमा उम्मेदवार बनेको कान्छा पोडेले हारेपछि उसलाई निराशा लागेको कुरा कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ, “आखिरमा मैले के गर्न सक्छु र यस उपहासले भरिएको शहरमा म जस्तो सानोजातिको गरीब मान्छेले ?” (३५) । कान्छा पोडेको यस भनाइले पनि पोडे जति गरीब हौं अब हामीले समाजमा केही गर्न सक्दैनौं भन्ने कमजोर मानसिकता रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.३.३ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत *सडकको पेटी* कथानेपथ्य कथा सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत एक्काइस कथामध्येको दसौं कथा हो । यस कथामा तिनी, म, तिनी पात्रका छोरालेखोरी आदि पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यिनीहरू नेपाली मूलका पात्र हुन् । काठमाडौं शहरको असुविधाजनक कोठामा बसोबास गर्ने यी पात्रहरूको आर्थिक स्थिति निम्नस्तरको रहेको छ । बदाम बेचेर जीविकोपार्जन गर्दै आएकी तिनी पात्रको परिवारको प्रजातिगत पहिचान नभए तापनि उनीहरूको दैनिक दिनचर्या, रहनसहन, जीवनपद्धति आदिको आधारमा यी पात्रहरूको विशेषता पहिचान गर्न सकिन्छ । यहाँ यिनै पात्रहरूको प्रजातीय विशेषता र मानसिकतालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

२.३.३.१ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

प्रस्तुत कथाबाट प्रजातिगत विशेषता अन्तर्गत पात्रका रहनसहन, दिनचर्या, संस्कृति आदिको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस कथाकी तिनी पात्र काठमाडौं शहरको हनुमानढोका नजिकै सडकको पेटीमा बदाम बेचेर दिनचर्या बिताउँछिन् । उनी निम्न स्तरकी पात्र हुन् । बदाम बेचेर नै उनले जीविकोपार्जन गरेकी छिन् । जुन कुरालाई निम्नलिखित साक्ष्यद्वारा उल्लेख गरिएको छ : तिनी आफ्नो अगाडि डालो राखेर

बसेकी छन् । भुटेको बदामले डालो भरिएको छ । “बदाम ! बदाम !!” तिनको स्वरमा एक किसिमको आग्रह छ (७९),....“यो एक ट्वाकको कति ?”, “एक मोहोरमात्र ।” “त्यसमा नून पाइन्छ कि ?” “नून सहित एक मोहोर हो ।” यीसाक्ष्यहरूबाट तिनी पात्रको दैनिक दिनचर्या बदाम बेच्ने रहेको र जीविकोपार्जनको माध्यम पनि बदाम व्यापार नै रहेको छ । कथाका तिनी पात्रका छोराको दिनचर्या यस्तो छ “सात आठ वर्षको नाङ्गो बालक सिमेन्टको चिसो सडकमा अजारीबजारी गर्दै रोइरहेको छ । लाज नमानी भोक देखाइरहेको छ । जीउभरि घाउ नै घाउ र डाम नै डाम पारेको छ । सुकुमार बालकको कलिलो शरीर बारी जोत्ने बूढो गोरुको काँधजस्तो बनेको छ” (२१) ।

यस भनाइबाट तिनी पात्रको छोराको दिनचर्या सडकमा मगन्ते बनेर बितेको छ भने छोरीको दिनचर्यालाई पनि यसरी उल्लेख गरिएको छ । “त्यो गल्लीको अध्यारो कोठामा रमिता चलिरहेको छ । भर्खरै तरुनी भएकी तिनकी छोरी केटाहरूसँग जिस्केर बसेकी छ । अब त्यो पैसा कमाउन सक्ने उमेरकी भएकी, चुरोट तानिरहेकी, शरीरलाई सकभर बढी प्रदर्शन गरिरहेकी छ” (८५) । यस साक्ष्यमा तिनी पात्रकी छोरीले आफ्नो डेरामा नै अनैतिक धन्दा गरेर दिनचर्या बिताएकी छ । अतः यस कथामा निम्न आयआर्जन भएका परिवारका पात्रहरू उपस्थित रहेकाले उनीहरूको रहनसहन दिनचर्या तथा जीविकोपार्जनको माध्यम अरुको भन्दा भिन्न प्रकृतिको रहेको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

२.३.३.२ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

प्रस्तुत कथामा निम्न स्तरका, कमजोर र दारिद्रपनको चरम अवस्थामा जीवन गुजारेका तिनी पात्रको पारिवारिक अवस्थालाई देखेर तिनीहरूप्रति लेखक तथा समाजको मानसिकता तथा व्यवहार प्रस्तुत गरिएको छ । तिनी पात्रको परिवार आर्थिक आर्जनका निम्ति झुठो बोल्न, मगन्तेपन देखाउन तथा कोठामै यौन व्यापार गर्न पुगेका छन् । यस कथाकी तिनी पात्रले नमरेको लोग्नेलाई मर्च्यो भन्दै लास उठाउन पैसा मागेको प्रसङ्गप्रति लेखकको भनाइ यस्तो छ “त्यो घटनाको पत्तो

पाएपछि चोक एकपल्ट फेरि ब्यूभियो । तिनलाई नरुचाउने मात्रा भन्नु बढ्यो” (८४) । यस भनाइबाट तिनी पात्रको स्वभाव मगन्ते रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी तिनी पात्र लेखकको घरमा गई पैसा, खानेकुरा, कपडा आदि माग्थिन् । उनी म पात्रको घरमा माग्नु आएर फर्केपछि तिनी पात्रप्रति लेखकका परिवारको घृणा भावलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ, “तिनी गएपछि तिनीहरूको मुख खुल्यो - रेडियो खुलेभैं तिनीहरू खुशी हुन थाल्ये । अनि तँछाड मछाड गर्दै कुराहरू भन्न थाल्ये ।” त्यसले रुँदा कस्तो हाँसो उठेको ? मलाई त हाँसो थाम्दा पनि कस्तो मुस्किल परेको, बल्ल राँडी गई (८०) ।” यस भनाइबाट पनि तिनी पात्रको सधैंको मगन्तेपनप्रति लेखकका परिवार असन्तुष्ट रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी तिनीपात्रका छोरा पनि रत्नपार्कमा भोक देखाउँदै मागिरहेको प्रसङ्गप्रति लेखकको मानसिकता यस्तो रहेको देखिन्छ, “यदि त्यो मगन्तेप्रति मान्छेहरूले वास्ता गरेनन् भने एकदिन यसले आफ्नो शरीरमा आफैँले कोराले हान्ने छ र कोराको डाम र रगतको भल बगाएर पैसा माग्नेछ” (८१) । लेखकको यस भनाइमा पनि तिनी पात्रको छोराको स्वभाव नितान्त मागेर खाने हो र ऊ माग्नुका निमित्त शरीरको पनि पर्वाह गर्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । तिनी र तिनका छोराको मगन्तेपनप्रति उक्त समाजको मानसिकतालाई यसरी उल्लेख गरिएको छः

चोकका सबै मान्छेले तिनको ईर्ष्या गर्थे । एउटा हरिकड्गाल आइमाईलाई सिङ्गै चोकले ईर्ष्या गर्नु सानो कुरा थिएन तर त्यो वास्तविकता थियो । तिनीहरूका अनुसार पहिलो कुरा तिनी जति मगन्तेपन देखाउँछिन् त्यति अवश्य पनि होइन, लोभका कारणले गर्दा नै तिनले यसो गरेकी हुन् । तिनी ठगेर खान पल्केकी हुन् । अन्त्यमा तिनको जिभ्रो स्वादे छ । मीठो खान पल्केको हुनाले लाजसरम सबै पचाएर तिनले यस्तो गरिरहेकी छिन् (८३) ।

यस भनाइमा तिनी पात्रको मगन्तेपन गरिबीले गर्दा होइन, ठगेर मीठो खान पल्केको हो भन्ने समाजको विचार रहेको देखिन्छ । त्यसरी नै लेखक भन्छन् “तिनको छोराको रत्नपार्कको रूप, छोरीको लगनको डेराको रूप र यिनको बदामको डालो

अगाडिको रूप, वास्तविकता यही रहेछ । संसारमा बाँच्नु भनेको यहीरहेछ” (८५) । लेखकको यस भनाइमा मान्छे बाँच्नु भनेको खानका निमित्त मात्र रहेछ । जहाँ इज्जत, प्रतिष्ठा भन्ने केही देखिँदो रहेनछ, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

२.३.४ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत *चीत्कार* कथा *हामी हाँसिरहेका छौँ* (२०५३) कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत छब्बीस कथामध्येको दोस्रो कथा हो । यस कथा नेपालको पश्चिम क्षेत्रको तराईमा बसोबास गर्ने बादी समुदायलाई आधार बनाएर लेखिएको हो । यस कथामा बादी जातिको आफ्नो जातीय परम्पराका रूपमा मान्दै आएको असामाजिक प्रथाको विकृतिका बारेमा चित्रण गरिएको छ । बादी जातिको जातीय सामाजिक स्वीकृतिका रूपमा रहेको देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने परम्परा र त्यसबाट समाजमा परेको नकारात्मक धारणा र प्रभावका बारेमा चित्रण गरिएको छ । यस कथामा नारी जातिको निर्माण बलात्कारी र अति पाशविक प्रवृत्तिका पुरुषका लागि भएको हो भन्ने कुरालाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ । यिनै विषयलाई लिई प्रस्तुत कथामा पात्रका प्रजातिगत चरित्रलाई प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिको मानसिकताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

२.३.४.१ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

प्रस्तुत *चीत्कार* कथामा पात्रको प्रजातिगत विशेषताको पहिचान गर्न सकिन्छ । यस कथामा बूढी बदेनी, उसकी छोरी एवं नातिनी, युवक आदि पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यस कथामा बादी जातिका पात्रको प्रजातिगत विशेषता पहिचान गरिएको छ । पात्रको प्रजातिगत विशेषता अन्तर्गत उनीहरूको, शारीरिक बनावट, दिनचर्या, रहनसहन, संस्कार संस्कृति आदिलाई लिइएको छ । प्रस्तुत कथाकी पात्र साठी वर्षे बूढी बदेनीको शारीरिक बनावटलाई हेर्दा गाला चाउरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी तन्नेरी युवकको शरीर मोटो, अग्लो तथा भीमकाय देखिन्छ । यी दुई जना पात्रका बाहेक कथामा अन्य पात्रको शारीरिक बनावटको चर्चा भएको पाइँदैन ।

प्रजातिगत विशेषताअन्तर्गत पात्र वा प्रजातिका रहनसहन तथा दैनिक दिनचर्या पनि पर्दछन् । प्रस्तुत कथाका बादी जातिका पात्रहरूको पेसा वा व्यवसाय देहव्यापार गर्नु रहेको छ । देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्नु नै उनीहरूको दैनिक दिनचर्या हो । यस कथामा तीनपुस्ते मालामा उनिएका बदेनीहरू आगो ताप्टै राती अबेरसम्म पुरुषको प्रतिक्षामा बसेका छन् । राती अबेरसम्म बस्दा बस्दा निन्द्राले आँखा पिरो भएपछि बूढी बदेनीसँग नातिनी बदेनीले सुत्न जान आग्रह गर्दा नातिनी बदेनी प्रति बूढी बदेनीको “भोलि भोकै मर्नु छ भने जा” (८) भन्ने भनाइबाट पनि उनीहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम देहव्यापार नै रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यिनीहरू मङ्गोलियन महाजाति अन्तर्गत पर्ने भएकाले यस्ता जातिलाई रक्सी, चुरोट बिँडी खान स्वीकार्य देखिन्छ । त्यसैगरी यस कथाका पात्रहरूको पहिरन सारी, चोलो, नक्कली गहना, रातो लिपिष्टिक आदि रहेको छ । यसरी यस कथाका पात्रहरूको लवाइखवाइ सामान्य रहेको र जीविकोपार्जनको माध्यम यौन व्यापार रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथाका पात्रहरू बादी प्रजातिका हुन् । उक्त प्रजातिका पात्रहरूको पुख्र्यौली पेसा देहव्यापार हो । देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्नु नै यस जातिको जातीय परम्परा हो । तीन पुस्ते मालामा उनिएका साठी वर्षे हजुरआमादेखि चौध वर्षे नातिनी बदेनीहरूमा छोरी तथा नातिनी बदेनीको नेतृत्व साठी वर्षे हजुरआमाले गरेकी छ । यस्तो कार्य गरी जीविकोपार्जन गर्ने परम्परालाई धान्न बदेनीहरूको तिनै पुस्ता सक्रिय देखिन्छन् । बूढी बदेनीको नेतृत्वमा रहेका छोरी तथा नातिनी बदेनीहरू राती अबेरसम्म पनि पुरुषको प्रतीक्षामा बसेका छन् । रात निकै बितेपछि नातिनी बदेनीले सुत्न जाने तीव्र इच्छा प्रकट गर्दा बूढी बदेनीको “भोलि भोकै मर्नुछ भने जा” भन्ने भनाइलाई छोरी बदेनीले त्यो जान्छे भने जाओस् न त सुत्न हामीहरू छँदैछौं नि (८) भन्दा बूढी बदेनी छोरी बदेनीलाई यस्तो उत्तर दिन्छे : “काम चल्ने उमेर सम्म त मैले तेरो पनि वास्ता गरिनँ तेरी छोरीको त कुरा छोडिदे” (८) । बूढीको यस भनाइबाट उसले आफ्नो उमेरमा पनि परम्परा धानेर बसेकी रहिछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कथामा देहव्यापार गर्नुलाई फोहोरी काम भनिए तापनि बादी जातिमा यसलाई प्रथा (चलन) को रूपमा लिइएको कुरालाई युवकद्वारा यसरी व्यक्त गरिएको

छ, “जीविकाको साधनलाई तिनीहरू संज्ञा दिन चाहँदैनन् । संज्ञा दिँदा फोहोर भन्छन् । तिनीहरूलाई थाहा छ, त्यो काम फोहोरी काम हो तर पनि ... अगाडि एउटा परम्परा लमतन्न परेर सुतेको छ, त्यसले तिनीहरूलाई घचेट्दछ - त्यो फोहोरी आहालमा । त्यसका लागि तिनीहरू प्रयत्न नै गर्छन्” (१०) । माथिको भनाइबाट यौन व्यापारलाई फोहोरी काम भनिए तापनि यसलाई एउटा परम्परा मान्दै यसको संरक्षण गर्न बदेनीहरू प्रयत्न गरिरहेका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । त्यसैगरी छोरी नातिनीको पसल थापेकी बूढी वदिनीसँग युवकले “बूढी आमै । यी सब के तिम्रा सन्तान हुन् ? (१०) भन्ने प्रश्न गर्दा बूढी वदेनी यस्तो उत्तर दिन्छे, “हो, हाम्रो कुल मर्यादा कायम गर्ने सन्तान हुन् यिनीहरू” (१०) । बूढीको यस भनाइबाट पनि यिनीहरूको परम्परागत पेसा यौन व्यापार हो भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी युवकले चौध वर्षे बदेनीसँग कति भयो तिम्री यस्तो काममा लागेकी यस बाहेक तिम्रीले गर्ने अरु केही काम छैन ? (१३) भन्दा नातिनी वदेनीको यो हाम्रो परम्परागत पेसा हो भन्ने भनाइबाट पनि सानै उमेरदेखि देहव्यापार गर्न थाल्नु बादी जातिको परम्परागत पेसा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

यसरी प्रजातिको परम्परा मानवको सामाजिक पैतृक तथा पुख्र्यौली सम्पत्ति हो, जसलाई पुर्खाबाट उपहारका रूपमा समाजका मानिसले प्राप्त गर्दछ र उसले समाजमा त्यसको अभ्यास गरिरहन्छ भन्ने तेनको मान्यता अनुसार यस कथामा बादी जातिको परम्परागत पेसा देहव्यापार गर्नु रहेको देखिन्छ ।

२.३.४.२ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

तेनले प्रजातिलाई छुट्याउने आधारको रूपमा प्रजातिको मानसिकता एवं चेतनाको स्तरलाई पनि लिएका छन् । प्रस्तुत कथामा साठी वर्षे बूढी वदेनीदेखि चौध वर्षे नातिनी वदेनी सम्मका पात्रहरूको मानसिकता समान रहेको देखिन्छ जुन कुरा कथाका पात्र युवकले बूढी वदेनीसँग बूढी आमै यी सबै तिम्रो सन्तान हुन् भन्ने प्रश्न गर्दा बूढी वदेनीको भनाइ यस्तो छ, “हो, हाम्रो कुल मर्यादा कायम गर्ने सन्तान हुन् यिनीहरू” (११) । त्यसैगरी चौध वर्षे नातिनी वदिनीलाई युवकले यस्तो काम बाहेक

तिमीले गर्ने अरु काम छैन भनी सोध्दा चौधवर्षे वदिनी यस्तो उत्तर दिन्छे, “हाम्रो त यो पुस्तौनी काम हो” (१२) । माथि उल्लिखित बूढी र नातिनीबदेनी दुवैको भनाइबाट यौन व्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्नु नै बादी प्रजातिको परम्परा हो । यो पुस्तौदेखि हस्तान्तरण हुँदै आएको छ, भन्ने समान मानसिकता रहेको देखिन्छ । यसरी कुनै प्रजातिका मानिसहरूमा समान मानसिकता हुन्छ, भन्ने तेनका विचारसँग यस कथाका पात्रहरूको विचार मिल्दो देखिन्छ ।

२.३.५ तपाइँको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत तपाइँको हाते कथा अन्धकार कथासङ्ग्रह (२०६०) भित्र सङ्गृहीत चौबिसौं कथामध्येको अठारौं कथा हो । यस कथा मुख्यतः नेपालको हिमाली भेग आसपासको ग्रामीण परिवेश र सोही वरपर बसोबास गर्ने मंगोलियन महाजाति अन्तर्गतका तामाङ जातिका प्रजातीय परम्पराको चित्रणमा केन्द्रित छ । यस कथामा च्याङ्वा, उसको परिवारका सदस्यहरू, जेलमा रहेका व्यक्तिहरू आदि पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यी सबै पात्रहरूमध्ये यस कथामा च्याङ्वाको भूमिका उच्च रहेको देखिन्छ । तामाङ प्रजातिको भएका कारण उसले आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग गरेको छ । उसले मानक नेपाली भाषाको अशुद्ध प्रयोग गर्दा जेल परेको कुरा यस कथामा उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा च्याङ्वा एवं तामाङ प्रजातिका पात्रहरूको प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिगत मानसिकताका आधारमा कथाको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.३.५.१ तपाइँको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

कुनै पनि प्रजाति वा पात्रको विशेषता, उनीहरूको दिनचर्या, रहनसहन, संस्कार संस्कृति आदिबाट निर्धारण हुने गर्दछ । प्रस्तुत कथाको पात्र च्याङ्वाको पेसा वा दिनचर्या गाउँमा छँदा गाइवस्तु पाल्ने, खेती गर्ने, पृथ्वी (जमिन) लाई खन्ने, खोस्रने गरेर बितेको थियो । उसको खानपान एवं नसा जाँड, रक्सी, ढिँडो, मासु आदि रहेको छ । ऊ जेल परेपछि भने उसको दिनचर्या एउटा अपराधीको लुगा धुने, शरीरमा तेल लगाउने, गोडा मिच्ने, खाना बनाउनेजस्ता कार्य गरेर बितेको छ । त्यसैगरी प्रजातिले

परम्परित रूपमा मान्दै आएको सामाजिक चालचलन, व्यवहार, रीतिरिवाज र परम्पराका कुराहरू नै प्रजातिको संस्कार र परम्परा हुन् । प्रस्तुत कथामा पनि तामाङ संस्कृतिका कुराहरूको उल्लेख भएको छ । विवाह गर्ने क्रममा आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्तिले धुमधामसँग मागी विवाह गर्दछन् । उनीहरूको वैवाहिक कार्यमा मान्छेको चहलपहल, जाँड रक्सी, मासु खुवाउने, दुलहीलाई गहना दिने चलन रहेको हुन्छ भने आर्थिक रूपमा कमजोर हुनेहरूले भगाएर पनि बिहे गर्दछन् । आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेहरूले जात्राबाट भाग्ने र भगाउने जस्ता कार्य गर्दछन् भन्ने कुरा कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

तिनीहरूको घरतल एउटा खोला थियो । त्यो खोला नजिक एउटा चौर थियो । त्यहाँ एउटा मन्दिर थियो । तिनीहरूको गाउँको जात्रा त्यही हुन्थ्यो । त्यहाँ किसिस किसिमका जात्रा लाग्थे । जात्राको दिनमा च्याङ्वा नयाँ उत्साहका साथ गयो । जाँड खायो । साथीहरूसँग नाच्यो । उसले आफ्नी भावी पत्नीलाई भगायो । “च्याङ्वाले केटी भगायो” उसका साथीहरूले सूचना प्रवाह गरे (११) ।

यस साक्ष्यमा केटा र केटी बिच मन परापर भएपछि भागेर विवाह गर्दछन् तसर्थ भागी र भगाइ बिहे गर्ने चलन तामाङ जातिमा पनि रहेको पाइन्छ । यही प्रक्रिया च्याङ्वाकी छोरीले पनि दोहोऱ्याएकी छे । त्यसैगरी यस प्रजातिको संस्कारमा चाडवाडमा छोरीज्वाइँ आउँदा सम्मानस्वरूप घरमा भाले काट्ने, रक्सी खुवाउने आदि पनि रहेको हुन्छ जुन कुरा कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ : “ज्वाइँको सम्मानमा उसले आफ्नो घरको भाले काटेको थियो । घरमा चाडका लागि राखिएको रक्सी थियो । भालेको सितन रक्सीका लागि । दुवैले मजासँग रक्सी खाए (१२) । यसरी तामाङ प्रजातिको वैवाहिक संस्कार, चाडवाड मान्ने प्रचलन परम्परादेखि नै हस्तान्तरण हुँदै आएको हो र सोही प्रचलन च्याङ्वामा पनि रहेको देखिन्छ ।

२.३.५.२ तपाइँको हाते कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

प्रस्तुत कथाको पात्र च्याङ्वा सोभो, गरीब र अशिक्षित हिमाली व्यक्ति हो । उसमा चेतनाको स्तर शून्य छ । ऊ मातृभाषाको प्रयोग गर्छ । उसको मातृभाषा अन्य भाषा बोल्नेहरूले नबुझ्दा ऊ जेल बस्न बाध्य छ । ग्रामीण परिवेशमा दिनचर्या बिताएको च्याङ्वा खेती गर्ने, वस्तुभाउ पाल्ने, मेलामा काम गर्ने, घाँस काट्ने, भारी बोक्ने जस्ता कार्यहरू गर्थ्यो । यसर्थ उसको मानसिक चेतनालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । “बाँच्नु छ भने डोको बोक्नुपर्छ, बाँच्नु छ भने पृथ्वीलाई खन्नु र खोस्रनुपर्छ (१०९) ।” यस साक्ष्यबाट पात्रले जीवन भोगाइका क्रममा आफ्ना मनबाट सोचेका अनुभूति नै पात्रको मानसिकता हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.३.६ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजाति

प्रस्तुत प्रतिस्थापन कथा बितेको कथासङ्ग्रह (२०६५) भित्र सङ्गृहीत पच्चीस कथामध्येको एक्काइसौं कथा हो । यस कथामा प्रत्यक्ष रूपमा म र म पात्रका बुबा तथा अप्रत्यक्ष रूपमा म पात्रकी आमा, फुपू, खेतमा काम गर्ने मानिसहरू, दमाइहरू आदि पात्रका रूपमा उपस्थित छन् । यी सबै पात्रहरू नेपाली मूलका आर्यमहाजातिका हुन् भन्ने कुरा पात्रहरूको क्रियाकलापबाट स्पष्ट हुन्छ । यस कथा नेपालको दुर्गम ग्रामीण र विकट स्थानमा बसोबास गर्दै आएका म पात्रका पिता, परिवार उसको समाजका मानिसहरूको प्रजातिगत पहिचानमा केन्द्रित छ । म पात्रका पिताहरू उक्त स्थानबाट बसाइँ सरेर नआउँदै वा सोही विकट स्थानमा रहुञ्जेलसम्मका जीविकोपार्जनको माध्यम, सांस्कृतिक क्रियाकलाप, रहनसहन आदि र उक्त स्थानबाट बसाइँ सरी आएपछिका मानसिकतालाई प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिको मानसिकताका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

२.३.६.१ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत विशेषता

पात्रहरूको प्रजातिगत अध्ययनका विशेषताहरूमध्ये शारीरिक संरचना पनि एक हो । यस कथामा म पात्रको फुपूको मात्र शारीरिक संरचना उल्लेख भएको छ । उनी

कान सुन्दिनन् र दाँत पनि सबै भरेको छ । त्यसैगरी प्रजातिगत अध्ययन गर्ने क्रममा पात्रहरूको जीविकोपार्जन, खानपान, रहनसहन र दिनचर्यालाई प्रजातिको विशेषता अन्तर्गत समेट्न सकिन्छ । यस कथाका दमाई पात्रहरूको रहनसहन, जीविकोपार्जनको माध्यम, दैनिक दिनचर्या आदिलाई निम्न लिखित मार्फत् प्रस्तुत गरिएको छ : मेरो घरमुनि बारी थियो - पाटापाटा परेका । पाटा ठूलठूला थिए । बारी समथल थियो । छ पाटा पश्चात दमाईका घर आउथे । दमाईका तेह घर थिए । घरहरू एउटै लहरमा बनाएका थिए तिनीहरूले । तिनीहरू चार गाउँका लागि महत्त्वपूर्ण थिए - बाजा बजाउन र लुगा सिउँन (१२५) ।

तिनीहरू बेलुका बाजाको अभ्यास गर्थे । त्यो धुनमा एक किसिमको मिठास थियो । तिनीहरू लुगा सिउन बिहानै घरमा आउँथे । श्रीमान् श्रीमती दुवै सँगसँगै आउँथे । दिनभरि लुगा सिउँथे । खाना हाम्रै घरमा खान्थे । तिनीहरूले यसरी लुगा सिए वापत नगद तिर्नु पर्दैनथ्यो । मकै पाकेपछि राख्नुअघि केही धान पनि तिनीहरूका लागि छुट्याइन्थ्यो । सालको दुईपल्ट तिनीहरूलाई यही दिइन्थ्यो । तिनीहरू प्रत्येक घरबाट यसरी अन्न असुल्थे । यही नै तिनीहरूको आर्जन थियो । तिनीहरूको खेत थिएन । अरुबाट प्राप्त हुने यस किसिमको अन्नबाट नै तिनीहरूको जीविका चलेको थियो (१२५) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूबाट आर्य महाजाति अन्तर्गतमा दमाई पात्रहरू समाजमा दलित वर्गका रूपमा चिनिन्छन् । यिनीहरू आर्थिक अवस्थामा पनि कमजोर छन् । काम गरी खानका लागि यिनीहरूको खेतबारी पनि छैन । यिनीहरू परिश्रमी, मेहनती र मिलनसार छन् । यिनीहरू सबै आपसमा मिलेर बस्दछन् । यिनीहरूको पेसा लुगा सिउनु र बाजा बजाउनु रहेको छ । लुगा लिए वापत गाउँलेले उनीहरूलाई बाली धन्क्याउने बेलामा धान र मकै दिन्छन् । यसबाट नै उनीहरू जीविकोपार्जन गर्दछन् । उनीहरू बिहानैदेखि गाउँ गाउँमा लुगा सिउँन गई दिनचर्या बिताउँछन् भने साँझ घरमा आइ बाजा बजाउन अभ्यास गर्छन् । यसरी यी पात्रहरूको दिनचर्या लुगा सिएर तथा बाजा बजाएर बितेको देखिन्छ ।

प्रजातिको प्रजातिगत विशेषतामा खानपान पनि पर्ने भएकाले यस कथाका पात्रहरूको खानपानलाई निम्नलिखित निम्न लिखित साक्ष्यद्वारा स्पष्ट पारिएको छ । “चार बजेसम्म खेत रोप्ने काम सकिन्छ । सबै हातखुट्टा छुन्छन् । तिनीहरू खेतको सुख्खा पाटोमा जम्मा हुन्छन् । त्यहाँ मेरी आमा बसेकी छिन् । तिनले आजका लागि विशेष खाजा ल्याएकी छिन् । ठूलो सोलीमा चिउरा छ । चिउरेले केही दिनअघि मात्र कुटेर ल्याएको ताजा चिउरा । अमिलो आलु र तिमिला मिसाएर बनाएको विशेष अचार छ । प्रत्येकलाई एक कुरुवा चिउरा र एक डाडु अचार दिइन्छ” (१२४) । यस साक्ष्यमा खेतरोपाइँमा चिउरा र अचारको खाजा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

कुनै पनि प्रजातिका आफ्नै प्रकारका धर्म, संस्कारहरू हुन्छन् । पुख्र्रिदेखि ती संस्कारहरू मान्दै आउने प्रचलन छ । यस कथामा पनि ‘म’ पात्रले आफ्नो आमाको मृत्युसंस्कार गरेको कुरालाई निम्नलिखित साक्ष्यद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ :

म घाटमा थिएँ । मेरी आमाको लास जलिरहेको थियो । धेरै वर्ष सम्म नखौरेको कपाल आमाको चिताको सामुन्नेमा खौरन म टुकुक्क भुइँमा बसेको थिएँ ।.... मैले लगाएका लुगाहरू फुकालेर नदीमा फालें । आजको चिता पानीले पखालेको थिएँ । आमाको अस्तित्व अस्तुमा रहेको थियो । त्यो अस्तु एउटा माटाको भाँडामा राखें । म पनि नदीमा हाम फालें । डुबुल्की लगाएँ । चित्तामा पूजा गरें । आमाको स्वर्गवासको कामना गरें (१२२) ।

यस साक्ष्यमा नेपाली महाजातिको अन्तिम संस्कार गर्ने प्रक्रियालाई देखाइएको छ । जन्म मरण सबै प्राणीहरूमा हुने कुरा हो । मानिस जन्मेपछि, मर्नुपछि, भन्ने शाश्वत कुरालाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस मरेपछि जलाशयमा लैजाने सन्दर्भले प्रकृति प्रदत्त जलाशयलाई ईश्वरीय स्वरूपका रूपमा लिइएको छ । यसरी जीवनका जन्म मरणका सन्दर्भमा गरिने प्रजातिगत संस्कार यस साक्ष्यमा प्रस्तुत भएको छ । त्यसैगरी यस कथामा म पात्रले आमाको मृत्युसंस्कार गर्दाको समयमा लगाएका पहिरन र बसोबासका सन्दर्भलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

मैले लगाएका लुगाहरू नदीमा फालेको थिएँ । मेरा लागि सेता कपडा लिए । धोती, ओड्ने र खौरेको कपालमा बेने रुमाल । मेरा लागि कन्दनी र लगौटी सेतै थियो । म अब ब्रह्म दिनसम्मका लागि अछुत बनेको थिएँ । कुकुरले समेत छुन नहुने ।.... केही कदम अगाडि बढेपछि पथप्रदर्शक रोकियो र मलाई भन्यो “यस ठाउँमा सिस्नु राख ।”.... मसाने भूत हामीसँगै घरमा नआओस् भनेर ।....मलाई जुत्ता लगाउन निशेध गरिएको थियो । सडकमा गिर्खाहरू नाङ्गा पाइतालमा काँडा भैं विभाउंथे ।.... आमाको मूल्य पीडा सहेर चुकाएँ । घरको छिँडिमा मेरा लागि परालमाथि राडी बिछ्याइएको अलग ओछ्यान थियो ।....बाह्र दिनसम्मका लागि त्यही ओछ्यान मेरो थियो (१२३) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा जन्म दिने बाबाआमाको निधनमा नेपाली महाजातिले दुःख पर्दा प्रयोग गर्ने पहिरन लगाउनुपर्ने, नाङ्गा गोडा हिँड्नुपर्ने, मानव तथा मानवेत्तर पात्रसँग छुन नहुने, पराल ओछ्याएर सुत्नुपर्ने जस्ता सन्दर्भहरू उल्लेख भएको छ साथै यसमा मानवेतर पात्र कुकुरको सन्दर्भ जोड्दै प्राणी जगत्मा मानिस र कुकुरको बिचमा सम्बन्ध रहेको र समाजका हुनेखाने मानिसले घर एवम् सम्पत्ति रक्षाको लागि कुकुर पाल्ने तत्कालीन परिवेशलाई पनि देखाइएको छ । त्यसैगरी मृत्युसंस्कारमा मृतकका सन्ततिले गर्ने संस्कारगत कुरालाई यस साक्ष्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत कुरा हिजो र आज पनि रहेको र भोलि पनि रहने संस्कारगत शास्वत पक्षको प्रजातिगत चित्रण यस साक्ष्यमा गरिएको छ ।

यस कथामा म पात्रको बाबुको समयमा हुने गरेको खेत रोपाइको सन्दर्भलाई पनि सांस्कारिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, “रोपाई हुने दिन म पात्रको घरमा एउटा पर्वको रूपमा स्थापित हुन्थ्यो । त्यसदिन अघिपछि भन्दा छिट्टै खाना खाएर सबैजना नयाँ लुगा लगाएर खेतमा जान्थे । खेतमा गएपछि पात्रहरूका रोपाइँसम्बन्धी दिनभरको कामसँगै रमाइलो गरी रोपाइँ गरेका प्रसङ्गहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

हामीहरू सबैजना नयाँ लुगामा निस्कन्छौं । रोपाइँका लागि अधिल्लो दिनमा नै तयार गरिएको खेतमा पुग्दछौं । केही हलीहरू ... गोरु र जुवा सहित ... नयाँ लुगामा आउँछन् । पिताजी खेतमा पुगिसक्नु भएको छ । उहाँको काँधमा एउटा ठूलो भोला छ ... भरिभराउ छ । त्यसमा चुरोटका बट्टा, ... ल्वाङ, सुपारी, दालचिनी, छोहोडा, मिश्री र पिपलमेटरहरू पनि छन् । नौ जना दमाई बाजागाजासहित आएका छन् ।लाठे, रोपारहरू पनि जम्मा भइसकेका छन् । खेतको एउटा कुनामा पानी रसाएको छ । त्यहाँ हिउँद, वर्षा सधैं पानी रसाउँछ । त्यहाँ नाग छ । त्यसैले पानी रसाएको ठाउँमा एउटा ढुङ्ग्रो छ । नाग त्यही हो । त्यसलाई विधिवत् पूजा गरिन्छ पिताजी त्यस नागलाई ढोग्नुहुन्छ । लाठे, रोपार, दमाई, गोरु सबैका निधारमा टीका लगाइन्छ ।रफ्तारमा दुईघण्टा काम चल्छ अनि मसला, बाँड्ने काम सुरु हुन्छ (१२४) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा रोपाइँलाई एउटा महत्त्वपूर्ण पर्वको रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत कथामा आएका पात्रहरू र तिनीहरूले जीवन भोगाइका क्रममा गरेका क्रियाकलापहरूलाई हेर्दा सम्पन्न परिवार र परिवेशको प्रजाति, अवस्था आदिको चित्रण भएको छ । हुने खाने परिवारमा खेत रोपाइँ गर्दा बाजागाजा बजाउने, नयाँ वस्त्र वितरण गर्ने, भद्रभलादमीहरू जम्मा गर्ने, खेतमा काम गर्ने श्रमिकहरू आ-आफ्ना श्रम विभाजनका प्रक्रियामा अगाडि बढ्ने, सहभागीहरूका आवश्यकता अनुसारका अम्मलहरू बाँड्ने, खाजाका रूपमा चिउरा तरकारी प्रयोग गर्ने, धान रोपाइँ गर्दा देवीदेवता सम्झने, नागको पूजा गर्ने, त्यहाँ उपस्थित सबैलाई टीका लगाइने जस्ता सांस्कृतिक प्रजातिगत परिवेशको चित्रण गरिएको छ ।

२.३.६.२ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्रजातिगत मानसिकता

प्रस्तुत कथामा पात्रहरूको प्रजातिगत मानसिकता रहेको देखिन्छ । यहाँ यस कथाका पात्रहरू म र म पात्रका बाबुको मानसिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । म

पात्रका बाबुको बसोबास पहिला दुर्गम ग्रामीण परिवेशमा थियो तर पछि त्यहाँबाट बसाइँ सरेर अत्यन्त ठाउँमा गएको र उनलाई त्यो ठाउँमा आफूले बनाएको ठिक लागेको कुरा बाबु र छोरा बिचको निम्नलिखित संवादबाट प्रस्तुत गरिएको छ :

“मैले यो नयाँ घर यहाँ बनाएर ठिक गरें होइन ? उहाँ भन्नुहुन्छ । “बस्ने तपाईं हो । म होइन । मलाई ठीक लाग्नु र नलाग्नुको के अर्थ हुन्छ र ?” म भन्छु (१२६) । “कसैले आएर खुकुरीले प्रहार गर्‍यो भने हार-गुहार गर्न पनि सकिने ठाउँमा पनि छैन त्यो घर । त्यस्तोमा कसरी बस्ने ? बिरामी परियो भने कसैलाई बोलाउन सकिने ठाउँमा पनि छैन । यहाँ त हेर, पाँच घर लहरै छन् । हामीहरूले पीडाले छटपटिएर मर्नु पर्दैन । पीडा सुन्छन्” (१२६), “म घरमा जान चाहन्छु” म भन्छु “घर यही त हो नि” उहाँ भन्नुहुन्छ । “यो घर होइन त्यो घर ।” म भन्छु । मेरो आशय मेरो पुर्खाको घर... मेरो सातपुस्तासम्म बसेको घर । ... मेरी आमाको मृत्यु संस्कार गरेको.... मेरो बाजे मरेको.... बज्यै मरेको.... म जन्मेको ... हुर्केको ... मेरो बाल्यकालमा स-साना स्मृतिहरू छरिएको घर (१२७), “अब त त्यो घरमा कोही पनि छैनन् ।” पिताजी भन्नुहुन्छ “घर आँगन, गोठ, जङ्गल पोखरी छ । त्यो हेर्न” म भन्छु । “अब त्यो घर अरुहरूकै कब्जामा छ- त्यहाँ कोही अरुहरू नै बस्न थालेका छन् । तिनीहरू कसैले पनि तिमीलाई चिन्दैनन्” पिताजी हुनुहुन्छ । मलाई लाग्यो कुनै घर पनि स्थायी छैन । पुर्ख्यौली भन्नु पनि भ्रम हो । कुनै घरमा केही पुस्ता अट्छ । कुनै घरमा एक पुस्ता पनि रमाउँदैन । पक्कै पनि मेरो जवाफले पिताजीको मनमा चोट लागेको छ (१२७) ।

माथिका साक्ष्यहरूमा आफ्ना पिता पुर्खाले चर्चेको जग्गा जमिन र घरबारको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यतामा रहेका पिताको मानसिक स्थितिमा परिवर्तन आएको छ । जसले गर्दा उनी जुन रूपमा संरक्षण गरिरहेका थिए । सामाजिक परिवेशले त्यसमा विचलन ल्याई त्यहीँबाट अर्कै ठाउँमा नयाँ बसोबास गर्न पुग्छन् । म पात्र शहरबाट गाउँ छिर्दा पिताले आफू जन्मेको ठाउँ छोडेर अर्कै ठाउँमा बस्ती बसालेको अवस्था देखेपछि आफ्नो पिता पुर्खा र माताको जन्ममरण भएको घरको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मानसिक चेतना म पात्रमा पलाएको छ । यसरी प्रजातिगत मानसिकताले

उसका क्रियाकलापलाई प्रभावित तुल्याएको हुन्छ । त्यसैगरी छरछिमेक विनाको एकान्त बसाइ कुनै जातिलाई पनि उपयुक्त नहुने प्रसङ्ग यस कथामा आएको छ । साथै आफ्नो परम्परादेखि रहँदै आएको बासस्थान र आफ्ना पुर्खाहरू रहेको स्थानको महत्त्वलाई देखाएको छ । पुर्ख्यौली श्री सम्पत्तिको संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने मान्यताबाट ग्रसित भएर कथाकारले प्रस्तुत कथाको रचना गरेका छन् ।

माथि उल्लिखित अन्तिम साक्ष्यमा प्रजातिगत मानसिकतालाई म पात्र र उसको पिताको संवादका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । अन्ततोगत्वा भौतिक श्रीसम्पत्ति अस्थायी रहेको र मानिसका समाजपयोगी क्रियाकलापहरू स्थायी रहेको सन्दर्भलाई देखाइएको छ । यसमा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ, अर्को ठाउँबाट भन् अर्को ठाउँ सदैँ जाने नेपाली जातिको प्रजातिगत वैचारिक पक्षलाई उक्त दुई पात्रको संवादले व्यक्त गरेको छ ।

अध्याय तीन

ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

३.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत अध्याय ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त पर्यावरणमा आधारित रहेको छ । सापकोटाका छोटो कथाहरू प्राकृतिक परिवेश र सामाजिक परिवेशजस्ता पक्षसँगसम्बन्धित रहेका छन् । *जीन्दगी अर्थात् टाइमबम* कथामा माभी जाति र कोशी नदीको आसपासको पर्यावरण आएको छ । यसरी नै *उदाइनसकेको घाम* कथामा पोडे जाति र काठमाडौंकासाथै आसपासको पर्यावरण आएको छ । *सडकको पेटी* कथामा काठमाडौंको सडकको पेटीमा बदाम बेची जीवन पद्धति चलाउने निम्नवर्गीय नेपाली जातिर काठमाडौंका साथै आसपासको पर्यावरण र आएको छ । *चीत्कार* कथामा बादी जातिका महिलाले आफ्नो यौवन बेची जीवन चलाउने निम्नवर्गीय पद्धतिका साथै नेपालको पश्चिमी तराईको प्राकृतिक, सामाजिक-साँस्कृतिक पर्यावरण आएको छ । *तपाईंको हाते* कथामा शेर्पा-तामाङजस्ता जातिका साथै नेपालको हिमाली भेग तथा शहरका जेलको पर्यावरण आएको छ । *प्रतिस्थापन* कथामा नेपाली महाजातिका साथै काठमाडौंबाट दुई घन्टा परको ग्रामीण प्राकृतिक, सामाजिक-साँस्कृतिक पर्यावरण आएको छ । सापकोटाका उक्त कथाहरूलाई हेर्दा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । त्यसैले उनी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरणजस्ता प्रतिमानका आधारमा उनका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ पर्यावरणसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान

तेनद्वारा स्थापित समाजशास्त्रसम्बन्धी चिन्तनका त्रितत्त्वमध्ये पर्यावरण पनि एक मुख्य तत्त्व हो । पर्यावरणले वातावरणलाई बुझाउँछ । वातावरणको समानान्तर पद पर्यावरण हो । समग्र पारिस्थितिक पद्धतिको समग्र रूप वातावरण हो र वातावरणलाई बुझाउन पर्यावरण पारिभाषिक शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । पारिस्थितिक

पद्धतिअन्तर्गत आउने जैविक प्रक्रियाहरूको समष्टिगत रूप नै पर्यावरण हो । पारिस्थितिक पद्धतिअन्तर्गतको समग्र जैविक पक्षको उपस्थिति साहित्यमा हुने गर्दछ । यही उपस्थितिका आधारमा कुनै पनि साहित्यिक कृति पर्यावरणीय हो वा होइन भनी निरूपण गर्न सकिन्छ । पारिस्थितिक प्रणाली अन्तर्गत जैविक पक्ष आउँछन् ती जैविक पक्षको अन्तर्गत मानिसले निर्माण गरेको संस्कृति पनि पर्दछ, त्यस्तो संस्कृतिलाई वातावरणअन्तर्गत समेट्न सकिन्छ । संस्कृति र वातावरणको सयुक्त उपस्थिति पर्यावरणमा हुने गर्दछ । यही उपस्थितिलाई साहित्यकारले आफ्ना साहित्यमा अङ्कन गरेमा त्यो पर्यावरणीय साहित्य बन्न पुग्छ ।

पर्यावरणमा मान्छेले नबनाएका डाँडाकाँडा, समतल, लेक, हिमाल आदि भौगोलिक घटक, चिसो, ताता, हुस्सु, कुहीरो, तुवाँलो आदि जलवायु लतावृक्ष, जन्तु, जनावर, चराचुरुङ्गी किटपतङ्ग लगायत स्थावर जंगम तथा जलचर, चलचर, नभचर सबै पर्दछन् (गौतम २४६) । पर्यावरण मान्छे दुवारा निर्माण भएको कृत्रिम पनि हुने गर्छ । अतः प्रकृति प्रदत्त वातावरण तर्फको संयुक्त रूप पर्यावरण हो । पर्यावरणलाई केन्द्र बनाएर व्यक्त गरिएको कलात्मक सौन्दर्य साहित्य हो (कुप ४) । साहित्यमा पर्यावरणको उपयोग क्लासिकल युगदेखि नै हुँदै आएको पाइन्छ । प्राचीन शास्त्रीय युगदेखि हालसम्म पनि साहित्यमा पर्यावरणको उपयोग सचेत र असचेत दुवै रूपमा हुँदै आएको छ । पर्यावरणको सचेत प्रयोग सशक्त रूपमा चाहिँ स्वच्छन्दतावाद पछि भएको पाइन्छ । त्यस अघिका साहित्य पनि पर्यावरणबाट कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित थिए तर विशुद्ध वातावरणीय अङ्कनका दृष्टिले ती पृथक थिए किनकी त्यस्ता साहित्यमा प्रकृतिलाई केवल कलात्मक मिथ्या साजसज्जा, अलङ्करण आदिको उपयोगका लागि गरिन्थ्यो । यसरी पर्यावरण भन्नाले पारिस्थितिक पद्धतिको समग्रता हो ।

तेनले पर्यावरण अन्तर्गत मूलतः प्राकृतिक र सामाजिक परिवेशको मात्र चर्चा गरे पनि यस अन्तर्गत आर्थिक, राजनैतिक, प्राकृतिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, ग्रामीण, यसरी आदि परिवेशको पनि व्याख्या गरेका छन् (पाण्डेय १२५) । उनले परिवेश र साहित्यिक कृतिका बिच कार्यकारणको सम्बन्ध हुन्छ भन्ने मान्यता राखेका छन् ।

तेनका अनुसार यस संसारमा मानिस एकलो हुँदैन उसको चारैतिर प्रकृति एवं समाज हुन्छ । त्यही प्रकृति एवं समाजको प्रभाव पात्रमा पनि पर्दछ । उसका आदिम प्रवृत्ति एवं प्रजातीय विशेषता, भौतिक तथा सामाजिक स्थिति र घटनाहरूबाट मानिसका निरन्तर प्रभावित भइरहन्छन् भन्ने धारणा तेनको रहेको छ (क्षेत्री २४) । उनका अनुसार जलवायु तथा भूगोल कुनै पनि व्यक्तिको विशेषता निर्धारणको प्रमुख तत्व बन्दछ । तेनका अनुसार मानिस व्यापक जलवायुगत सत्यतामा फस्छ उसले मानव स्वभाव र प्राकृतिक परिवेशका विचमा कार्यकारण सम्बन्ध रहने मत व्यक्त गरेका छन् । उनले युनान तथा रोमको विशिष्ट प्राकृतिक परिवेश नै त्यहाँका मानिसको स्वभाव बनेको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै त्यही स्वभाव त्यहाँको कला, संस्कृति तथा साहित्यमा प्रतिबिम्बित भएको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

साहित्यमा परिवेशको प्रभावका सन्दर्भमा सिंगउडले यस्तो भनेको पाइन्छ, उत्तर दुःखी छ भने दक्षिण सुखी छ । भौगोलिक संरचना तथा प्राकृतिक स्थिति प्रतिकुलर कष्टमय हुनाका कारण उत्तरको साहित्यमा दुःख, कष्ट र भोकमरी पाइन्छ भनेर दक्षिणको भौगोलिक संरचना अनुकूल हुनाका कारण त्यहाँको साहित्यमा सुखशान्ति र हर्षोल्लास पाइन्छ । दक्षिणको भूमि उर्वर भएकाले त्यहाँका मानिसहरूगाँस, बास र कपासको समस्याबाट मुक्त छन् । त्यसैले दक्षिणको साहित्यमा सुखवाद पाइन्छ (क्षेत्री १२५) । हावापनीका कारण दिमागको उदासी शरीरको अल्छि, चेतनाको तीव्रता, आवेगर निष्पृहजस्ता अनेक सन्दर्भहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन् । यसै सन्दर्भमा सिलरले विभिन्न घटना र विध्वंशका कारण विनाशका गर्तमा पुगेका कलात्मक मूल्यहरू मानवका सिर्जनाले पुनः कलात्मक संश्लेषणको रूप प्रदान गर्दछ, र त्यसलाई पुनः स्थापना गर्दछ (सुवेदी१२) भनेको पाइन्छ ।

भूगोलले मानिसको स्वभावमा प्रभाव पार्दछ । उच्च हिमाली भेगमा बस्ने र मरुभूमिमा बस्ने मानिसको स्वभाव, व्यवहार तथा संस्कृतिमा निकै अन्तर पाइन्छ । त्यसैले न्यानो र तापमान भएका क्षेत्रमा नै उत्कृष्ट साहित्यको सिर्जना हुन सक्दछ भन्दै गेराडले भूमध्ये रेखिय र ध्रुवीय क्षेत्र साहित्य सिर्जनाका दृष्टिले अनुर्वर रहेको बताएका छन् । उनले भौगोलिक अवस्थाले आर्थिक विकासलाई निर्धारित गर्दछ र

यसले संस्कृतिलाई प्रभावित पार्दछ (गेरार्ड ५१ उद्धृत श्रेष्ठ ९२) । तेनले पर्यावरणको चर्चा गर्ने क्रममा मूलतः प्राकृतिक तथा सामाजिक परिवेश र ती परिवेशद्वारा निर्मित मनोविज्ञानलाई जोड दिएका छन् । उनको पर्यावरणसम्बन्धी मान्यतामा रहेका महत्त्वपूर्ण पक्षलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

३.२.१ प्राकृतिक पर्यावरण

तेनले परिवेश अन्तर्गत मूलतः प्राकृतिक परिवेशलाई समावेश गरेका छन् (पाण्डेय १२५) र प्राकृतिक परिवेश भन्नाले हावापानी, माटो, वनजंगल आदि प्रकृतिबाट मानव जातिलाई निःशुल्क रूपमा प्राप्त भएका विषयवस्तुलाई बुझिन्छ । मानिस र प्रकृतिका बिचमा अभेद्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । मानिस चारैतिरबाट प्रकृतिले घेरिएको हुन्छ । ऊ चाहेर पनि प्रकृतिबाट पृथक हुन सक्दैन । उसका स्वभाव, भावना, सोचाइ, रुचि, बानी व्यहोरा आदि प्रकृतिबाट निरन्तर प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । ती सबैको निर्माणमा प्रकृतिको अहम् भूमिका रहन्छ । मानिस जस्तो प्रकृतिका बिचमा रहन्छ, उसले त्यस्तै किसिमका चारित्रिक विशेषताहरूको निर्माण गरेको हुन्छ । तेनको उत्तर दुःखी छ र दक्षिण सुखी छ भन्नुका पछाडि उत्तर र दक्षिणको प्राकृतिक परिवेशमा पाइने भिन्नतालाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी प्राकृतिक परिवेशमा पानी पर्नु, बाढी आउनु, पैहो जानु, भूकम्प जानु, मौसम परिवर्तन हुनु र मौसम सँगै प्रकृतिमा परिवर्तन हुनु, दिउँसै अन्धकार हुनु, घाम लाग्नु एवं प्रकृतिमा विविधता हुनु आदि पर्दछन् । यसका साथै खडेरी पर्नु, डुँडेलो लाग्नु, डुबान हुनु, हैजा फैलनु पनि पर्दछन् ।

३.२.२ सामाजिक पर्यावरण

तेनले प्राकृतिक परिवेशका साथसाथै सामाजिक परिवेशले पनि मानिसलाई निरन्तर प्रभावित बनाउने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । मानिस जन्मदा नै एकातिर प्रकृतिबाट र अर्को तिर समाजबाट घेरिएको हुन्छ । उसका वरिपरि विभिन्न सामाजिक मूल्य, मान्यता, परम्परा चालचलन, रीतिरिवाजहरू रहेका हुन्छन् । सबैकुरा आफ्नो

इच्छामा मात्र गर्न सक्दैन । समाजभन्दा बेग्लै उसको अस्तित्व छैन । समाजको परिवेश अनुसार मानिसको चिन्तन, सोचाइ र मानसिकता निर्माण भएको हुन्छ ।

साहित्य र समाज एक अर्काबाट प्रभावित भइरहन्छन् । साहित्यको स्वरूप समाजबाटै निर्धारित हुन्छ भने साहित्यले पनि समाजको स्वरूपलाई निर्धारण गर्दछ (दाहाल १८) । साहित्य सिर्जना गर्ने सर्जक समाजको सदस्य हुने भएकाले साहित्य समाजकै उत्पादन हो । सामाजिक व्यक्तिका रूपमा रहेको सर्जकले देखे भोगेको अनुभव गरेको र आर्जन गरेको ज्ञान र प्रतिभाको परिणाम नै साहित्य हो । साहित्यमा अभिव्यक्त विषयहरू भनेका सामाजिक जीवन भोगाइकै अनुभवहरूका श्रृङ्खला हुन् । समाजशास्त्रको जन्म हुनुपूर्वको समयमा समाजशास्त्रीहरू नै वास्तविक साहित्यकार थिए (गौतम, २०५० ३६) । जतिसुकै असामाजिक वा व्यक्तिवादी साहित्य भनेपछि त्यसको समाजसँग कुनै न कुनै प्रकारको सम्बन्ध रहेको हुन्छ, सर्जकले सामाजिक यथार्थलाई आफ्नो कृतिमा प्रतिबिम्बित मात्र गर्दै नत्यसको पुनसंरचना पनि गरेको हुन्छ रचनामा उसको कल्पना र आकाङ्क्षा पनि अभिव्यक्त भएको हुन्छ तर त्यो कल्पना र आकाङ्क्षा पनि सामाजिक परिवेशकै चापमा निर्मित भएको हुन्छ । सामाजिक परिवेशमा व्यक्ति कुन वर्गीय समाजमा निहित हुन्छ त्यो हेरिन्छ, यसका साथै समाजमा तत्कालीन परिवेशमा शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, भएका छन् । वा छैनन् समाजमा भिखारी, मगन्तेजस्ता मानिसहरू पनि रहन्छन् । जसको उद्देश्य मागेर खाने रहेको हुन्छ । समाज मै विषम परिस्थितिका मजदुरहरू पनि रहन्छन् । यस्ता सबै सामाजिक परिवेश मै निर्मित भएका हुन्छन् ।

तेनले प्राकृतिक तथा सामाजिक परिवेशले मानव मनोविज्ञानको निर्धारण गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पाण्डेय १२७) । मानिस जस्तो भूगोल, हावापानी, माटो तथा जस्तो किसिमको प्रकृतिमा हुर्कन्छ, त्यसै अनुसार उसको मानसिकता निर्माण हुँदै जान्छ । प्रकृतिमा मात्र होइन समाजका मूल्य, मान्यता, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाजका विचमा हुर्कने भएकाले ऊ ती सबैबाट मुक्त हुन सक्दैन ।

३.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

३.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

प्रस्तुत जिन्दगी अर्थात् टाइमबम उच्चारण कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत पहिलो कथा हो । यो नेपालको कोशी नदी आसपासमा बसोबास गर्ने माभी जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षको चित्रणमा केन्द्रित देखिन्छ । यस्ता पक्ष अन्तर्गत संस्कृति, रीतिरिवाज, आर्थिक पक्ष आदि पर्दछन् । प्रस्तुत कथामा यिनै आर्थिक तथा सांस्कृतिक कुराहरूको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुरालाई निम्नलिखित विश्लेषणद्वारा स्पष्ट्याइएको छ ।

३.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बमकथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

प्रस्तुत कथामा कोशी नदी र सो को आसपासको प्राकृतिक पर्यावरण समेटिएको छ । मानिस जाति प्रकृतिकै उपहार हो । त्यसमा पनि माभी जाति प्रकृतिसँगै लडिबुडी खेल्ने जाति हो । उक्त जातिमा प्राकृतिक कुरा प्रति कुनै पनि सङ्कोच हुँदैन । माभी जातिका स्त्री पुरुषहरू खुलस्त रूपमा कोशी नदीको किनारमा प्राकृतिक कुरा गर्दै रमाएर बसेका छन् । प्रस्तुत कथाका लेखकले पनि प्राकृतिक दृश्य र मानवीय प्राकृतिक स्थितिको विषयमा खुलस्त रूपमा आफ्नो दृष्टिकोण व्यक्त गरेका छन् । लेखकले माभी जातिका रीतिस्थिति, धर्म, संस्कार, संस्कृति, चाडपर्वका साथै प्रेमप्रणयका खुलस्त विचारहरू प्रकृतिपरक, चाडपर्वका साथै प्रेम प्रणयका खुलस्त विचारहरू प्रकृतिपरक किसिमले कोशी नदीसँग सादृश्य गर्न पुगेका छन् ।

प्राकृतिक पर्यावरण सम्बद्ध केही साक्ष्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : साक्ष्य १, मैले यसो हेरें । यसो एउटा चकला परेको पाखो छ । त्यसको तल गहिरो खोलो बगेको कोशी । त्यस खोलाको आवाज अब आवाज नरहेर जीवनको सामान्य गति बनेको छ । (२), साक्ष्य २ त्यस चकलामाथि भीर छ । केही बुट्यान । बुच्चा बुट्यान । बाउन्ने बुट्यान । यहाँ बाउन्ने बुट्यानमुनिको चकलामा एउटा बस्ती छ, तीस घरको । (२), साक्ष्य ३ - म कल्पदै थिएँ । त्यहीं नजिक एउटा खोक्सी थियो । पातीले काटेर

ढुङ्ग्राहरू त्यस खोल्सीमा माथि उत्रिएका देखिन्थे । त्यही खोल्सीको ढुङ्गामा कपडाहरू राखेर पानीमा उठ्बस केही तरुनीहरू गर्दै थिए (५), साक्ष्य ४ - यी अम्मलीहरूसँग निकै बेर अम्मलका कुरा गरें । म भने घामले पोलेर के गरुं के गरुंको स्थितिमा पुगें । तल कोशी धमिलो बनेर बग्यो । माभीहरू सबै जुर्मुराए (७), साक्ष्य ५ - यो खाडललाई पुर्ने माटो कहाँ छ ? यो जंघार यो भार किन यसरी असरल्लै हल्लन्छन् ? कोशी यता र कोशी उता । म बसेको ढुङ्गो र माभीको कटेरो । म जटिलतम् स्थितिलाई सोच्छु (९), साक्ष्य ६ - कोशी त्यसै बगेको छैन । कोशी त्यसै कोशी छैन । कोशी धमिलो छ । तर अन्त्य छैन । त्यसो भए यहाँको जीवनको अन्त्य छैन ।

प्रस्तुत साक्ष्यहरूमध्ये साक्ष्य १ मा आएको कथांशले प्राकृतिक पर्यावरणलाई पुष्टि गरेको छ । यस साक्ष्यमा कोशी नदी र त्यसको आसपासको वर्णन गर्दै लेखकले खोलाको आवाजलाई माभी जीवनको गतिसँग तुलना गर्न पुगेका छन् । यसरी नै साक्ष्य २ मा आएको कथांशले पहाडका कन्दराहरूलाई छेड्दै निस्केको कोशी नदी र त्यसको आसपासको समथर भूभागका साथै हरियालीपूर्ण रहेको माभी वस्तीको स्थितिलाई सादृश्य गर्न पुगेको छ । त्यसैगरी साक्ष्य ३ मा प्रस्तुत गरिएको कथांशले प्राकृतिक परिवेशको भ्रमलको दिएको छ । यसमा कथाकारको कल्पना सानातिना खोल्साखोल्सी र त्यसमा बगिरहेको जलप्रवाहका साथै सो को सङ्कलनबाट निर्मित कोशी नदी र त्यसको आसपासमा बसोबास गर्ने माभी जातिमा पनि युवती मभिनी रमाइरहेका कुरालाई देखाइएको छ । माथि उल्लिखित साक्ष्य ४ मा आएको कथांशले माभी जातिको गरीबीलाई सङ्केत गरेको छ । पीडाबोध कम गर्न माभीले अम्मल सेवन गरेको छ । पीडा बोध कम गर्न माभीले अम्मल सेवन गरेको प्रसङ्गमा घाम र पानीको सन्दर्भ जोड्दै धनी गरिब हुने र गरिब धनी पनि बन्न सक्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । कोशीको धमिलो पानीलाई माभी जातिको धमिलो मनसँग सादृश्य गर्न पुगेका छन् । उक्त जातिले आफ्नो आर्थिक स्थिति सुधार्न जुर्मुराएको सन्दर्भ पनि जोडिन आएको छ । उपर्युक्त साक्ष्य ५ मा आएको कथांशले माभी जातिको सचेतनाको संघार उघार्न पुगेको छ । माभी वस्तीको जताततै छाएको अभाव र जटिलताबाट मुक्ति दिलाउने सन्दर्भमा कोशी नदीको सादृश्यतासँग जोड्दै मुक्तिको

चाहना गरिएको छ । माथि उल्लिखित साक्ष्य ६ मा प्रयुक्त कथांशले प्रकृति अनन्त छ, यसलाई समाजले धमिल्याउन खोजेको छ तर त्यो धमिलिँदैन । जीवन पनि उज्ज्वल र आशावादी छ भन्ने आशय व्यक्त गरेको छ । यसरी उक्त कथांशले पर्यावरणसँग सम्बद्ध साक्ष्यहरूलाई पुष्टि गरेको छ ।

३.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बमकथामा प्रयुक्तसामाजिक पर्यावरण

कोशी नदी आसपासमा बस्ने माभीहरू आर्थिक अवस्था कमजोर भएका निम्न स्तरका पात्र हुन् । उनीहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम खोलामा माछा मार्ने रहेको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले नै उनीहरूलाई खान, लाउन पनि समस्या हुनु र माछा मार्नुपर्ने बाध्यता हुनुजस्ता कुराहरू नै उनीहरूका आर्थिक पर्यावरणसम्बन्धी चित्रण हुन् । यसप्रकार उनीहरू बाल्यावस्थादेखि वृद्धावस्थासम्म नै माछा व्यवसाय गरेर जीवन निर्वाह गर्दछन् भन्ने कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ : “हामी नाङ्गा जाति हौं । नाङ्गो खेती गर्छौं । बच्चादेखि मर्ने बेलासम्म । खोलाको खेती । नाङ्गो जातिको हाँसु के लाउनु के उही न त हो नाङ्गो” (१) । यस भनाइबाट माभी जातिले आफूलाई गरीबीपनले नाङ्गो रूप देखाएको र बच्चादेखि वृद्धसम्मका मानिसहरूको हाँसो, आँशु र बस्त्र आदि घामपानी र खेती नै हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट्याउन खोजिएको छ । यसरी माभीहरू एकातिर आर्थिक अभावले गर्दा लेखपढ गर्न नसकेर अशिक्षित बन्न पुगेका छन् भने अर्कातिर खेती गरेर पनि खान नपुग्ने जमिन रहेको छ । यस्तो अवस्थालाई पनि कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ : “प्या छैन, जान्या छैन, बुभ्या छैन । देश चाया छैन । गम्मसित खेती गर्थौं भने हरियो मकै खान रहर लाग्ने बारी छ (२) ।” भन्नुले उनीहरूको चरम आर्थिक अभावको अवस्थालाई पुष्टि गरेको छ । यस कथामा आर्थिक कठिनाइ कै कारण भत्किएको घरलाई पुननिर्माण गर्न नसकेको अवस्थालाई पनि यसरी चित्रण गरिएको छ “कुनताको जुगको घर त्यो पनि लडेर त्यो हविगत छ । लड्या घर बनाउने हस्ते नभएर छाप्रो बनाएर बस्या छु । खानु छैन” (११) ।

यस साक्ष्यमा माभीहरूले आर्थिक अभावले खाने गाँस र बस्ने बास समेत जेनतेन निर्वाह गर्नुपरेको छ, भन्ने कुरालाई सङ्केत गरिएको छ । चरम आर्थिक अभावका कारण विरामी पर्दा उपचार गर्न नसकेर एउटा माभी नदीमा हाम्फाल्नु परेको कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।” हिजो एउटा बूढो आएको थियो । एउटा कुखुरा किन्यो । बनाउन लगायो । रक्सी र कुखुराको मासु बेसरी खायो । बिहान सबेरै निस्कियो । कतै दिसा बस्न जान लाग्यो भन्ठानेको कोशीमा हाम फालेछ । किन ? धेरै दिनदेखि विरामी थियो” (१५) । यस भनाइबाट कतिपय मानिसहरू विरामी हुँदा पनि आर्थिक अभावका कारण यथोचित उपचार गर्न तपाईं मर्न बाध्य छन् भन्ने कुरालाई समेत चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत विश्लेषणबाट यस कथामा माभी जातिका आर्थिक स्थितिसम्बन्धी कुराहरूका बारेमा चित्रण गरिएको छ जुन तेनद्वारा प्रतिपादित सामाजिक परिवेशको चित्रणले आर्थिक पर्यावरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ, भन्ने मान्यतालाई यस कथाको विश्लेषणबाट स्पष्ट हुन आएकोछ । यसर्थ यस कथामा माभी जातिको आर्थिक पर्यावरण घटित भएकाले पर्यावरणीय पक्षको चित्रण गर्नमा सफल रहेको छ, भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कथामा माभीहरूको संस्कारलाई सांस्कृतिक पर्यावरणका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । उनीहरू गरीब भएकाले नै खोलामा माछा मारेर जीविकोपार्जन गर्नुपर्ने बाध्यतामा छन् साथै यो पेसा उनीहरूको पुस्तौनी पेसाका रूपमा रहेको देखिन्छ । उनीहरूमा पहिला जे चलन थियो हालसम्म पनि त्यही चलन सांस्कृतिक रीतिरिवाजका रूपमा कायम रहेको छ, भन्ने कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ । “हामी जन्मिएदेखि नै यत्तिकै हो । यस्तै छ र थियो । पहिले पहिले हामीलाई रिस उठ्थ्यो । हाम्रो बाबु सधैं किन कालो फुर्लडमा रगरगती खोला पस्छ ? लगौटीको भरमा हिलो अनुहार लिएर सधैं किन भिजेको रुमाल मात्र देखिन्छ ।” (२) । यस भनाइबाट माभीको परम्परादेखि नै परम्परित पेसाका रूपमा जीविकोपार्जनको माध्यम खोलामा पस्ने र माछा मार्ने रहेको हो जुन सांस्कृतिक पर्यावरणसँग सम्बद्ध छ, भन्ने स्पष्ट हुन्छ । संस्कारका रूपमा आएका रीतिरिवाजका कुरा पनि सांस्कृतिक पर्यावरण बनेर आएका देखिन्छन् । यसप्रकार हरेक जातिको आ-आफ्नै वैवाहिक संस्कार भए

जस्तै माभी जातिको पनि रहेको देखिन्छ । जसको अभिव्यक्ति यसरी गरिएको छ “बाहुन साहुन केही चाहिँदैन ... भोज गछौँ भोज । जाँड खान्छौँ । रक्सी खान्छौँ । कुखुरा काट्छौँ । बिहे खतम् । हाम्रो विधि यही हो ।” (८) यसरी विवाहमा बाहुनको आवश्यकता नपर्नु, त्यसको बदला जाँडरक्सी मास आदिको भोज गर्नु जस्ता कार्यकलाप गरी वैवाहिक संस्कार सम्पन्न गरिनु जस्ता कुराहरू यस जातिको सांस्कृतिक रीतिरिवाजको रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा चौध वर्षभन्दा अगाडि विवाह गरिनुजस्ता प्रसङ्गले बालबालिकाको सामाजिक संस्कृति तथा गीत गाउने क्रममा त्यही स्थानबाट एकापसमा मन पारापार भई भाग्ने वा भगाउने जस्ता भागी विवाहका प्रचलन पनि यसमा सांस्कृतिक पर्यावरण बनेर आएका देखिन्छन् । यसैगरी यिनीहरूको अन्त्येष्टी संस्कार अन्य जातिको भन्दा भिन्न छ भन्ने कुरा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ र भनिएको छ कि, अगेनुमाथि सरड मारेको । महाजालहरू पालमा भुण्ड्याएको । हाडीमा चामलको रोटी, माइली मभिनी पकाउँदैछे । जाउला पहिला पकाएर राखेको छ । बाहिर काले माभी जाँडले टिल परेर पनि कुखुरा ताछ्छन बिसेको छैन । घ्याम्पोका काँइली मभिनी जाँड छान्दैछे । एकराते जाँड ।...चुरोटकोधुँवा बुड्बुड्तीउडिरहेछन् । नशा लागेको तरानामा कुर्कुच्चा बजारी बजारी मभिनीहरू नाचेका छन् । बूढी किन यसरी चानेकी छ ? यसको लोग्नेको काम । मान्छे मरेको घरमा यसरी भोज गर्नुपर्छ । यसरी नाच्नुपर्छ । यसरी चामलको रोटी खानुपर्छ (१४) ।

माथि उल्लिखित प्रसङ्गले घरमा कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा त्यसपछि आउने पहिलो दसैँमा उसको सम्भनामा जातिय प्रचलन अनुसार भोज भतेर र नाचगान गरेर खुशीयाली मनाउनुपर्ने र त्यस्तो खुशीयाली मनाउँदा हाडीमा चामलको रोटी पकाउनु, कुखुरा काट्नु, जाँड रक्सी, चुरोट आदि दुर्व्यसन गर्नु र त्यसैको नशामा नाचगान तथा भोजभतेर गरेर रमाइलो गर्नु जस्ता कुराहरू यस जातिको भिन्न सांस्कृतिक परम्परा रहेको छ भनने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । त्यसैगरी खोलाको खेती गरेर जीविकोपार्जन गर्ने माभीहरू जालमा माछा नपर्दा जलशिकारी खुशी नभएको भन्ने विश्वास गर्ने र जलशिकारीको पूजा गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिने कुरा पनि सांस्कृतिक पर्यावरणको रूपमा

आएको छ जुन कुरालाई यसरी चित्रण गरिएको छ “जलशिकारीलाई पूजा गर्दा परिन् (६) र जलशिकारीलाई त यसले खुशी पाऱ्या छ । यसले त टुनेमुने मन्त्र पनि जान्या छ (८) । उपर्युक्त भनाइबाट माभीहरूमा माछा मार्न जाँदा माछा परोस् भनी जलशिकारीलाई पूजा गर्ने चलन पनि रहेको देखिन्छ जुन उनीहरूको संस्कार हो भन्ने कुरा पनि स्पष्ट हुन आएको छ । अतः पूजा पाठ गर्नु पनि सांस्कृतिक पर्यावरण हो भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत विश्लेषणबाट यस कथामा माभी जातिका संस्कृति, रीरिवाज र परम्पराका कुराहरू वर्णित छन् जुन तेनद्वारा प्रतिपादित सांस्कृतिक पर्यावरण अन्तर्गत पर्दछन् । संस्कृतिको सम्बन्ध समाजसँग हुन्छ र समाजमा घटित यावत् घटनाहरूबाट सांस्कृतिक पर्यावरण बन्दछ भन्ने तेनको मान्यता यस कथाबाट पुष्टि हुन आएको छ । त्यसैले सांस्कृतिक पर्यावरणका दृष्टिले यस कथा उपयुक्त देखिन्छ ।

३.३.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

प्रस्तुत उदाइनसकेको घाम कथा काठमाडौँ उपत्यकामा बसोबास गर्ने पोडे र नेवार जातिको दुर्गन्धित बस्तीको चित्रणमा आधारित छ । यस कथामा काठमाडौँ उपत्यका र यसको आसपासका बस्तीहरूको परिवेश र वातावरणमा आएको छ । पर्यावरणले परिवेश वा वातावरणलाई बुझाउँछ । त्यसैले प्रस्तुत कथामा आएका प्राकृतिक र सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणको विषयमा आधारित साक्ष्यहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.३.२.१ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

प्राकृतिक पर्यावरणले लेखकको विचारमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कुनै पनि लेखकलाई ऊ बाँचेको प्रकृति तथा भूगोलले प्रभावित तुल्याउँछ र त्यही प्रभावमा परी सर्जकले आफ्ना सिर्जनामा त्यसलाई समावेश गरेको हुन्छ । यस कथामा पनि लेखकले काठमाडौँको विपन्न पोडे प्रजातिको बस्तीको प्राकृतिक स्थितिलाई चित्रण गर्न पुगेका छन् । जससँग सम्बद्ध साक्ष्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : साक्ष्य १ कान्छा पोडे ... शहरको यस अन्त्य स्थानबाट निस्केर कतै सफा ठाउँमा गएर बस्ने इच्छा थियो । सफा घरमा बस्ने इच्छा थियो । सफा कपडा लाउने इच्छा थियो । त्यही धुन

लिएर भाडा माभूने कामबाट भागेर ऊ घर फर्केको थियो (३२), कान्छा पोडे घर अगाडि पेटीमा निस्क्यो । जताततै फोहोर व्याप्त थियो ।

सूर्यका किरणहरू नालसम्म पनि आइसकेका थिएनन् । पारी कसाइको पसलसम्म पनि आइपुगिसकेका थिएनन् । माथि जंगलको गुराँसको गुच्छाहरूमा रातै भएर घाम छरिएको थियो । सुँगुरको लिँड छरिएको सडक अगाडि उभिँदा उभिँदै घाम कसाइले काटेको राँगोको जीउसम्म आइपुग्यो (३३) ।

साक्ष्य ३. उसकी स्वास्नीले माटोको गाग्रोमा पानी ल्याएर गाग्रोमा राखी । बिँडी उसले बेसरी तान्यो फ्याँकी दियो । सडकको चारैतिर हेर्‍यो । टोलका केटाकेटीहरू त्यही लिँडहरू, जुठोहरू, परालहरू कुहिएर गनाइरहेको सडकमा लप्सीको वियाको गुन्जा खेलन सुरु गरिरहेका थिए (३४) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्य १ मा आएको कथांशले काठमाडौँको पोडे प्रजातिको दारिद्र्य बस्तीमा जन्मे हुर्केको कान्छा पौडेल आफ्ना पूर्वजले गर्दै आएका पेसा, व्यवसायबाट उन्मुक्ति लिन घरबाट बाहिर गई नोकरी गरी आफ्नो परिवेश सुधार्ने आकाङ्क्षा बोकेको तर त्यसले त्यहाँबाट भन्दा पुनः आफ्नै ठाउँमा फर्की आफू र समाजको मुहार फेर्ने प्रयत्नमा जुटेको पर्यावरण आएको छ । यसले के कुरा देखाउँछ भने सफा, सुन्दर स्थानलाई मानव जातिको चेतनाको अभावले दुर्गन्धित बनाएको र त्यसबाट मुक्तिको चाहना राख्दै अगाडि बढेको, परिवेश आएको छ । उसले प्रकृतिप्रदत्त स्वच्छ परिवेश निर्माण गर्न खोजेको तर त्यस कुरामा ऊ आफू असफल भएको छ । त्यसैगरी साक्ष्य २ मा आएको कथांशमा मानिसले प्रकृतिलाई दुर्गन्धित बनाएको सन्दर्भ जोडिनुका साथै सोसँग गाँसिएर आएका गुराँसका गुच्छा र त्यसमा बिहानीपखको सूर्यको किरण पर्दा मनमा उत्पन्न उमंगतालाई देखाइएको छ । यस कुराले सबै मानव जातिको मन सफा रहेमा तन पनि सफा हुने सङ्केत गर्दछ । त्यसैले यस्ता सन्दर्भमा प्राकृतिक परिवेश आएको हुन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ३ मा मानिसले गरेको प्राकृतिक विनाशले पानीका स्रोतहरू पनि सुक्न गई टाढाटाढाबाट गाग्रोमा पानी बोकी गग्रेटोमा

सङ्कलन गरेको सन्दर्भ आएको छ । यसरी नै गाउँबस्तीको सुन्दरता र सफापनलाई मानव जातिले नै दुर्गन्धित बनाएको चर्चा गरिएको छ । यस्ता कुराले प्राकृतिक पर्यावरणलाई सङ्केत गरेका छन् ।

३.३.२.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण

सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरण कृति विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण आधार हो । प्राकृतिक पर्यावरण संगसंगै सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणले पनि लेखकीय चिन्तन र विचारमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको हुन्छ । सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरण अन्तर्गत सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं रीतिस्थिति र रहनसहन जस्ता कुराहरू पर्दछन् । यिनै आधारमा प्रस्तुत *उदाइनसकेको घाम* कथाको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा निम्न साक्ष्यहरूलाई आधारको रूपमा लिइएको छ ।

प्रस्तुत कथामा प्रस्तुत अंशको साक्ष्य १ “कान्छा पोडेकी ... आमा कराउँछे, “चाँडै उठ् ए कान्छा । खत्री गाउँको विवाहमा छिट्टै गरी जानुपर्छ, भात सोहोर्न । ... दर्शैआइसक्यो । ज्वाइँ, भान्जा आउँछन् । के खुवाएर पठाउनु । दश बाह्र टपरी सोहोरेर ल्याइस् भने पो अहिल्यैदेखि सुकाएर राख्न सकिन्छ । ... नातिलाई पनि सँगै लैजा ... नत्र हेर है बाबु इज्जत जाला । बाबु बाजेको बिँडो थाम्न सकिनस् भने तँ भई जन्मिएको के सार ? तेरो उमेरमा तेरा बाबु कति माछा मारेर ल्याएर खुवाउँथे । भोजका भातहरू सुकाउँदैको हैरान हुन्थ्यो (३०), २. कान्छा पोडे... बाबु बूढो, जसले जीवनभर मुर्दाको कात्रो नै लाएर मर्‍यो । जूठा भात सोहोर्न, ... छोराछोरी जन्माउन ... यस फोहोर गल्लीबाट नउम्कन बाबुको बिँडो थाम्न सिवाय केही जानेन । यो शहर बाहिर उसले केही जानेन् । गाउँ जान्यो । केवल टपरी सोहोर्ने नाताले, धान सोहोर्ने नाताले । खोजाजान्यो केलल माछा मार्ने नाताले । बाबुले न कचहरी नै जान्यो, न अड्डा अदालत न त ... भाषण नै । उसको जेठो छोरालाई पनि यसैगरी हेर्न सिकाएर मर्‍यो । मसानघाट नजिक घुमाएर कात्रोलिन सिकायो । गाउँको भोजबाट टपरी सोहोर्न सिकायो । गल्ली चहार्न सधैं लिएर हिँड्यो । आखिरमा उसको दाजुलाई दुर्गन्ध स्थितिलाई पनि सहजन बनाइदिएर मर्‍यो ।... कान्छा पोडेको दाजु अहिले

बाबुको स्थितिमा नै छ । ऊ यसै गरी नै बाँचिरहेछ, जसरी उसको बाबु ... बराज्यू बाचेको थियो (३१), ३. अब ऊ साँच्चै मुश्किलमा परेको थियो । उसले उधारो लिने ठाउँ पनि सकिएको थियो । उधारो लिएको पैसा तिर्न नसक्दा उसले कति बाजी त साहुको पसल अगाडिबाट भागेको छ (३३), ४. “आज किन उदास देखिन्छन् ए कान्छा ? खत्री गाउँको भोजमा गइनस् ? ... विदेश घुमेर, आएको कान्छो न हो ? पैसा कमाएर ल्याएको छँदैछ होला त । पैसा भएसम्म किन टपरी सार्ने भन्ने विचारले गम्म परेर बसेको हुनुपर्छ (३४), ५. “के फूर्ति नहोस् टोलमा सदस्य हुन उम्मेदवार भैसकेको कान्छो पो हो । हारेर पो त । ... हाकुचा टोलका नेवार मरेका भए त कान्छोले जित्थ्यो तर के गर्ने सबै जिउँदै छन् ।” ... वास्तवमा उसले चुनाव उसका आफ्नै जातकाले भोट नदिएर हारेको थियो (३४) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूमध्ये साक्ष्य १ मा उद्धृत कथांशले पोडे जातिको सामाजिक, आर्थिकका साथै धर्मसंस्कृतिसम्बन्धी कुरालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा आएको दशैं चाड र उक्त चाड मनाउन विपन्न पोडे जातिलाई भएको सकस एकातिर आएको छ भने अर्कोतिर बाबु बाजेको पेसागत सन्दर्भ जोडन आएको छ । आफ्ना बाबुबाजेले अपनाउँदै आएको पेसाबाट कान्छा पोडे उन्मुक्त हुन खोजेको छ । त्यसरी नै साक्ष्य २ मा आएको कथांशबाट के स्पष्ट हुन आउँछ भने कान्छा पोडेको घरायसी परिवेश परम्परित रहेको छ, तर स्वयं कान्छा पोडेले भने बाबु, बराज्यू, दाजुभाइले अपनाएको पेसा व्यवसायबाट समाजमा माथि उठ्न नसकिने देखि पेसा परिवर्तन गर्न खोजेको सङ्केत आएको छ, तर ऊ आफ्नै समाजमा बसी आफ्नो मात्र नभई समाजका अन्य मानिसको समेत जीवनस्तर माथि उठाउन खोजेको र त्यस कुरालाई पोडे जातिले सहज रूपमा ग्रहण नगरेको सन्दर्भ परिवेशका रूपमा जोडिएर आएको छ । त्यसरी नै साक्ष्य ३ मा आएको कथांशले के कुरा स्पष्ट पार्छ भने पेसा परिवर्तनले कान्छा पोडेको जीवनमा असहजकता सृजना गरेको छ । कान्छा पोडेमा आएको गरिबीले गर्दा समाज र पसलमा ऐचोपैचो एवम् उधारो पनि पाउन मुस्किल परेको देखिन्छ । यसलाई सामाजिक आर्थिक पर्यावरणसँग जोड्न सकिन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ४ र ५ मा उल्लिखित कथांशले पनि आर्थिक-सामाजिक पर्यावरणको सङ्केत गरेको छ ।

यसमा कान्छा पोडेप्रति समाजका अन्य व्यक्तिले हेयको दृष्टिकोण राखेका छन् । यसबाट उसको वास्तविक गरिवीपन प्रति अन्य व्यक्तिलाई जानकारी नभएको पनि स्पष्ट हुन्छ । प्रस्तुत साक्ष्यमा परम्परित पेसामा परिवर्तन गर्न खोज्ने कान्छा पोडे टोलमा सदस्यको उम्मेदवार हुँदा उसकै प्रजातिले सहयोग नगरेको देखिन्छ । यसले के कुराको गर्छ भने यसले परिवर्तनमा प्रजातीय मनोभावगत सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणलाई सङ्केत गरेको छ । माथिका साक्ष्यहरूको मूल्याङ्कन गर्दा प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक-सांस्कृतिक पर्यावरणका दृष्टिले प्रस्तुत उदाइनसकेको घाम कथा सफल रहेको छ ।

३.३.३ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

पर्यावरण बिनाको साहित्यिक अध्ययन अपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यसलाई सडकको पेटी कथाको विश्लेषणको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रतिमानको रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत कथाले सहरीया परिवेशमा बाँचेका निम्न वर्गीय मानिसहरूको आर्थिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । कथाकी 'तिनी' पात्र सडकमा बदाम बेचेर जीविकोपार्जन गर्दै आएकी छन् । उनको उक्त कमाइले परिवार पाल्न धौधौ परेका कारण अरुसँग नुन, तेल, चामल आदि माग्न बाध्य भएकी छन् । त्यसैगरी उनको छोरो सडकमा मगन्ते बनेर हात पसारिरहेको छ भने छोरी डेरामा यौन धन्दा गरेर बसेकी छ । यसरी आर्थिक अवस्था कमजोर भएका तिनी पात्रका परिवारका माध्यमबाट सहरीया निम्न वर्गीय आर्थिक परिवेशको उद्घाटन कथामा भएको छ । प्रस्तुत कथालाई प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरणका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.३.१ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

मानिस प्रकृतिको अभिन्न अंग भएको हुँदा उसका सिर्जनामा पनि प्रकृतिको प्रभाव परेको हुन्छ । जुन प्राकृतिक परिवेशमा मानिस जन्म्यो, हुक्यो त्यसको छाप उसका रचनामा पर्दछ । त्यसैको परिणामस्वरूप प्रस्तुत सडकको पेटी कथामा पनि प्रकृतिको प्रभाव परेको छ । प्राकृतिक परिवेश नमिल्दा प्रस्तुत कथाकी पात्र तिनी र उनका परिवार दुःख पीडामा जीवन जीउन बाध्य भएका छन् । यी कुराको पुष्टि यसरी

गर्न सकिन्छ : “दशरथ रंगशालामा ... भृकुटीमण्डपमा... सिनेमा हल बाहिर बसेकी भए इन्टरभलमा यतिखेर एक डालो बदाम सखाप भइसक्यो । तर तिनी अन्त कतै जान चाहन्नन् सडकको पेटी पनि आफ्नो ठाउँ हुँदोरहेछ (८०) । काटिएका रुखहरू सुक्दै जाने हुन्छन् । काटिएका रुखहरू पलाएर आउने पनि हुन्छन् । सात आठ वर्षको नाङ्गो बालक सिमेन्टको चिसो सडकमा अजारीबजारी गर्दै रोइरहेको छ (८०), तिनको अनुहार र शरीरमा पालैपालो हेर्छु । तिनको हात हेर्छु - बुच्चो छ । तिनको सिउँदो हेर्छु - रिक्तो छ । तिनको कपाल हेर्छु - सेतो छ । अब आएर मलाई पक्का विश्वास भइसकेको छ - तिनको लोग्ने मरेको (८१), बेला आएको छ । चुरोट तानिरहेकी छ । शरीरलाई सकभर बढी प्रदर्शन गरिरहेकी छ (८५) ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त यस्ता साक्ष्यहरूले प्राकृतिक परिवेशलाई देखाएका छन् । यसमा तिनी पात्रको गरिबीका कारण उसको छोरो मागी हिँड्ने र छोरी सौन्दर्य प्रदर्शन गरी जीविकोपार्जनको बाटो अवलम्बन गरेको सन्दर्भ आएका छन् । काठमाडौँको सुविधा सम्पन्न ठाउँमा ठूलावडाहरू बिलासी जीवन बिताउँदा गरीबहरू गाँस बास कपासको अभावमा पिल्सिरहेको विश्वस्थापित प्राकृतिक स्थितिलाई यस्ता कुराले सङ्केत गरेको छ । त्यसैले यस्ता सन्दर्भहरूबाट प्रस्तुत कथामा प्राकृतिक पर्यावरण रहेको पुष्टि हुन्छ ।

३.३.३.२ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण

सामाजिक पर्यावरण समाजशास्त्रीय अध्ययनको महत्त्वपूर्ण प्रतिमान हो । मानिस समाजमा नै जन्मने, हुर्कने, बढ्ने र आफ्ना क्रियाकलापहरू अगाडि बढाउने थलो भनेकै समाज हो । समाजबाट अलग भएर ऊ रहन सक्दैन । उसका हरेक क्रियाकलापमा समाजको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव परेको हुन्छ । सोही प्रभावबाट प्रस्तुत कथा पनि प्रभावित भएको छ । सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित *सडकको पेटी* कथाको शीर्षकले नै सो कुराको पुष्टि गर्दछ । यस कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण अन्तर्गतका केही साक्ष्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । “तिनी आफ्नो अगाडि डालो राखेर बसेकी छिन् । भुटेको बदामले डालो भरिएको छ ।” “बदाम ! बदाम !!” तिनको

स्वरमा एक किसिमको आग्रह छ तिनको आँखा अगाडि हनुमानढोका उभिएको छ (७९), “अनुहारमा भोक नाचिरहेको छ । फोहोरमैला लतपतिएको लुगा लगाएर थचक्क इटमाथि बसेकी छिन् । फोहोर र सफाको अन्तर तिनी छुट्याउन सक्तिनन् (७९), सात-आठ वर्षको नाङ्गो बालक सिमेन्टको चिसो सडकमा अजारी बजारी गर्दै रोइरहेको छ । लाज नमानी भोक देखाइरहेको छ । भोकलाई छापेको छैन । मान्छेको मन छुन यतिले पनि नपुगेर जीउभरि घाउ नै घाउ पारेको छ । डाम नै डाम पारेको छ । सुकुमार बालकको कलिलो शरीर बारी जोत्ने बूढो गोरुको काँध जस्तो बनेको छ (८१), प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त यस्ता साक्ष्यहरूले तत्कालीन समयको सामाजिक परिवेशलाई सङ्केत गरेका छन् ।

प्रस्तुत कथाकी तिनी पात्र र उनका छोरा, छोरी र लोग्नेको सामाजिक परिवेशलाई कथामा ल्याइएको छ । धनी, धनी बन्दै जाने र गरिब दिनरात मेहनत गर्दै जाँदा पनि गाँस बास र कपासको जोहो गर्न नसक्ने सामाजिक स्थितिलाई उक्त साक्ष्यहरूले पुष्टि गरेका छन् । कथाकी तिनी पात्रले बदाम बेच्नु, लोग्ने बिरामी हुनु, औषधीमूलो गर्ने पैसा नहुनु, छोरा रत्नपार्कमा माग्दै हिँड्नु, छोरी देहव्यापार गर्नु, तिनी पात्रले नमरेको लोग्नेलाई मरेको भन्दै पैसा माग्नु, जस्ता पीडादायी परिवेश सिर्जना गराउनुमा तत्कालीन समाज भागीदार छ । यसरी यस्ता सामाजिक सन्दर्भ र परिवेशमा आधारित भएर रचिएको यस कथा सामाजिक पर्यावरणका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

३.३.४ चीत्कार कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

पर्यावरणलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण प्रतिमानका रूपमा लिइन्छ । हरेक सिर्जनामा सर्जकले आफू रहेको स्थानको प्राकृतिक र सामाजिक पर्यावरणबाट प्रभाव ग्रहण गरेको हुन्छ । लेखक समाजको महत्त्वपूर्ण पात्र भएको हुँदा उसले आफ्नो जीवन भोगाइका सन्दर्भमा ग्रहण गरेका राम्रा नराम्रा, असल खराब, सबैखाले क्षणहरूलाई ग्रहण गरी त्यसलाई सिर्जना मार्फत् पाठक सामु ल्याउँदछ । त्यसै सन्दर्भमा आधारित भएर बादी जातिको वस्तीको यथार्थ र कारुणिक स्थितिलाई

कथामा प्रवेश गराइएको छ । तत्कालीन समाजको सामाजिक व्यवस्था अनुसारको परिवेशले गर्दा बादी जातिका महिलाहरू देहव्यापार पेसामा संलग्न रहेको कुरा सामाजिक पर्यावरणका रूपमा र उक्त पेसा बादी जातिका महिलाको संस्कृति बनेको हुँदा प्रकृतिका रूपमा कथामा चित्रण भएको छ । *चीत्कार* कथालाई प्राकृतिक र सामाजिक गरी दुई प्रतिमानका आधारमा तल विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.४.१ चीत्कार कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

बादी जातिका महिलामा देहव्यापार पेसा संस्कृतिका रूपमा रहनुलाई नै प्राकृतिक पर्यावरणका रूपमा लिन सकिन्छ । बादी जातिका महिलाहरूले पुस्तौं पुस्तासम्म यही पेसालाई जीवन निर्वाहको आधार बनाएका छन् । उक्त जातिका महिलामा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा यस्ता संस्कार, संस्कृति सदैँ गएको देखिन्छ । यसरी मातृक रूपमा सदैँ जाने उक्त पेसा प्रकृतिपरक बनिसकेको छ । त्यसैले यस कुरालाई पुष्टि गर्नका लागि प्रस्तुत कथाका केही अंशहरूलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सडकको छेउमा तिनीहरूको घर छ । बाटोमा हिँडिरहेको मान्छे, निर्धक्कसँग कसैले हेर्छन्; पल्याकपलुक हेर्छन्, कोही छैन भने लुसुक्क पस्छन् (१०), वर्षौं अघि बज्यै बदेनी फूल चुङ्नेले आज नातिनी फूल चुँड्छ । यो स्वाभाविक हो । फूल, फूल हो, यसमा वास्ना छैन । बासी फूल ओइलिन्छ । नयाँ फूल मान्छे टिपछ । फक्रन पाएको छैन । मान्छेलाई चुङ्न हतार, निमोठ्न हतार कति हतार, कति हजार ! (८), युवकले भन्यो, 'जीवनमा कति मान्छे तिम्रा लोग्ने भए भन्न सक्छ्यौ, आमै? मोरालाई अगुल्टाले हान्छु अनि" (९) । "तिनीहरू तीस वर्षे...पच्चीस वर्षे...छब्बीस वर्षे...चौध वर्षे नातिनीलाई हेर्छन् । अन्त्यमा मान्छेको पसल थापेर बसेकी बूढी बदेनीलाई हेर्छन् (११) "युवक चौध वर्षे नातिनीसँग छिल्लिन थाल्यो....युवक नातिनी बदेनीको काधमा हात राख्छ । कति भयो काममा लागेकी ?.... माथि कोठामा जानका लागि ऊ आँखा घुमाउँछ.... नातिनी बदेनी हातमा टुकी लिन्छे ।.... माथि फराकिलो कोठा छ । भ्यालमा टुकी राख्छे र समर्पणको मुद्रामा उभिन्छे (१२), बूढी बदेनी अत्तालिएर ब्यूभी

। चीत्कार त्यसका कानका सियो भैं रोपियो ।.... मेरी प्यारी नातिनीलाई मोराले माच्यो कि क्या हो ?' बूढी रोएकी तिनीहरूले नदेखेको नसुनेको धेरै भएको थियो,मोराले माच्यो कि क्या हो ?" (१३-१४) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूले बादी जातिका महिलाको जीवन निर्वाहको पद्धति नै देहव्यापार बनेको प्राकृतिक पर्यावरण कथामा समावेश गरिएको छ । यहाँ प्रयुक्त साक्ष्यहरूमा बादी जातिका महिलाले आफ्नो यौवन बेचेर गांस बास र कपासको व्यवस्थापन गरेको देखाइएको छ । बादी जातिका महिलामा रहेको यस्तो संस्कृतिले पनि उनीहरूको प्राकृतिक अवस्थाको चित्रण गरेको छ । बादी जातिका महिलाहरू खुला हृदयका, सङ्कुचनहीन र प्राकृतिक अवस्थाका जस्ता देखिन्छन् । उनीहरूले आफ्ना यौन अवस्थाका कुरा विना सङ्कोच प्रकट गर्छन् । सो कुराको पुष्टि साठी वर्षे बूढी बदेनी, बीस वर्षे, छब्बीस वर्षे, पच्चीस वर्षे तरुनी बदेनी र चौध वर्षेबदेनीका व्यवहारबाट पुष्टि हुन्छ । त्यसैले प्राकृतिक पर्यावरणका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सफल देखिन्छ ।

३.३.४.२ चीत्कार कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण

मानिस समाजको अभिन्न अंग हो । समाजबाट अलगिएर मानिस बाँच्न सक्दैन । हरेक मानिसका रचनामा समाजको अमिट छाप रहेको हुन्छ । प्रस्तुत कथाका लेखक पनि बादी जातिको समाजमा घुलमिल भएर त्यहाँका महिलाको जीवन निर्वाहको आधार खोतल्ने क्रममा देखिएका यथेष्ट घटनाहरूलाई आधार बनाई यस कथाको सिर्जना गर्न पुगेका छन् । प्रस्तुत कथामा बादी जातिका महिलाको जीवन निर्वाहको मूल आधार नै देहव्यापार भएको र त्यो स्थितिमा पुग्नको लागि तत्कालीन समाज नै त्यसको कारक तत्त्व बनेको यथार्थ स्थितिलाई देखाइएको छ । बादी जातिका चौध वर्षदेखि साठी वर्षसम्ममा महिलाहरू देहव्यापार पेसामा संलग्न हुने र कोही त्यस्तो कार्य गर्नका लागि वातावरण निर्माण गर्न तल्लीन देखिन्छन् । यसको प्रत्यक्ष उदाहरणका रूपमा साठी वर्षे बदेनी, तीस, छब्बीस, पच्चीस वर्षे छोरी बदेनी र चौध वर्षे नातिनी बदेनी रहेका छन् । तत्कालीन समाजका विभिन्न जातजातिका

युवावर्गहरूपनि उक्त कार्यमा संलग्न रहेका र उनीहरूबाट केही रकम लिएर बादी महिलाहरूले आफ्नो गास, वास, कपासको व्यवस्थापन गरेको स्थितिलाई प्रस्तुत कथामा चित्रण गरिएको छ । यस्ता किसिमको स्थिति सिर्जना हुनुमा तत्कालीन समयको सामाजिक अवस्थाको नै कमजोरी रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरणलाई पुष्टि गर्नका लागि कथाका केही अंशहरूलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरणका केही सन्दर्भलाई यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : जीविकाको साधनलाई तिनीहरू संज्ञा दिन चाहँदैनन्, संज्ञा नै दिँदा फोहोर भन्छन् । तिनीहरूलाई थाहा छ, यो काम फोहोरी काम हो तर पनि तिनीहरू अगाडि एउटा परम्परा लमतन्न परेर सुतेको छ (१०), बूढी आमै ! यी सबै तिम्रा सन्तान हुन् ? 'हो बाबु ! हो, हाम्रो कुलमर्यादा कायम गर्ने सन्तान हुन् । यिनीहरू(११), “यति सानै उमेरमा काममा लागेकी कस्ती मान्छे ? अरु काम केही छैन गर्न ? यहाँभन्दा ठूलो काम के हुन्छ ? हाम्रो त यो पुस्तौनी काम हो (प.१३), तिनीहरू प्रतीक्षा र परीक्षामा बसेका छन् । परीक्षाको घडी एक दिनमा बीसपल्टसम्म हुन सक्छ । कसैले भन्न सक्तैन । अनि प्रतीक्षा ! प्रतीक्षा, यो त पुस्तौदेखिको हो (८), “बज्यै, आँखा पीरो भयो, म सुत्न जान्छु ।” नातिनीको मर्का ऊ बुझ्छे । त्यसको उमेर पार गरेकी छ बूढीले ।....” भोलि भोकै मर्नु छ भने जा ।” युवक चौध वर्षे नातिनीसँग जब छिल्लिन थाल्यो, उसलाई नै रोज्नेछ । आफ्नो आँखा सामुन्नेमा मुर्दा बनेर हेर्न सक्तिन; मयल कटकटिएको र फाटेको ओड्नेले मुख ढाक्छे र मनमनै भन्छे - अब छिट्टै काम सकेर पैसा छोडोस् (१२) जस्ता सन्दर्भमा सामाजिक पर्यावरण सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ । यस कथामा बादी जातिका महिलाले जीवन निर्वाहको पेसाका रूपमा देहव्यापारलाई अवलम्बन गरेको र यो एउटा परम्परा नै बन्नुका साथै कुलमर्यादा कायम गर्ने पुस्तौपुस्तासम्म हस्तान्तरण हुँदै जाने पेसाका रूपमा स्थापित भएको र यसो नगरेमा भोकै मर्नुपर्ने तथा ग्राहकबाट बढीभन्दा बढी रकम प्राप्त गरी गाँस, वास र कपासको राम्रो व्यवस्थापन गर्ने माध्यम बनेको छ । यी सबै परिस्थिति

सिर्जना गर्नमा तत्कालीन नेपाली समाज जिम्मेवार रहेको छ । यिनै सन्दर्भहरूलाई केलाउँदा सामाजिक पर्यावरणका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सफल रहेको छ ।

३.३.५ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

पर्यावरण साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन अन्तर्गतको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यस कुरालाई सर्जकले सिर्जना गर्दा निकै विचार पुऱ्याएको हुन्छ । प्रस्तुत तपाईंको हाते कथामा पर्यावरण सशक्त रूपमा आएको छ । यस कथामा आएको च्याड्वा पात्र भाषिक परिवेशकै कारण जेल परेको छ । यस कथामा कथाकारले नेपालका अड्डा अदालत, प्रहरी प्रशासनको कमजोर अनुसन्धानले गर्दा च्याड्वा पात्र आजीवन जेल बस्न पुगेको छ । ऊ नेपालको हिमाली भेगको सोभो व्यक्ति हो । उसमा कुनै छलछाम छैन र सोभो पाराले बोल्छ । उसको बोलाइको सोभोपनले गर्दा जेलको चिसो छिँडिमा रहन पुगेको छ । उसँग कुरा मिलाएर बोल्न सक्ने क्षमता छैन । त्यसैले तत्कालीन नेपाली समाज सत्यको बाटो भन्दा अनुमानका आधारमा पारिस्थितिक परिवेशको शिकारमा च्याड्वा पात्र परेको स्थितिको चित्रण कथामा गरिएको छ । प्रस्तुत कथालाई प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरण गरी दुईओटा प्रतिमानका आधारमा तल विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.५.१ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

हरेक सिर्जनामा प्रकृतिको प्रभाव परेको हुन्छ । प्रकृतिकै कारणले समाजका व्यक्तिहरू कोही सुखी, कोही दुःखी, कोही चलाख, कोही सोभो हुने गर्छन् । त्यसको फन्दामा च्याड्वा पात्र परेको छ । ऊ सोभो छ, उसले आफ्नो ज्वाइँ आफैँ लडेर मरे पनि सो घटनामा उसको सोभो पनबाट घटनाको विवरण दिँदा परिस्थितिको फन्दामा परी उसलाई जेल चलान गरिएको छ । त्यो कुरा सारा गाउँलेहरूलाई स्पष्ट थाहा हुँदाहुँदै पनि उसको पक्ष लिएर कोही बोल्न सकेका छैनन् । प्रकृति प्रदत्त सोभोपनको चपेटामा च्याड्वा पात्र परेको छ । सत्य तथ्यको पहिचान गर्ने पद्धतिको हास भएको अवस्थाको चित्रण प्रस्तुत कथामा भएको छ । यस कथामा हिमालय पर्वतको हिमश्रृङ्खला वर्णनका साथै त्यहाँका मान्छेको सोभो र अगाध प्रेमको समेत वर्णन

प्रस्तुत कथामा आएको छ । त्यसरी नै हिमालय पर्वतमा रहेका खोलानाला, चउर, आदिको वर्णन पनि सशक्त रूपमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा हिमाली भेगको ग्रामीण परिवेश तथा सहरको जेलको पर्यावरण समेटिएको छ । मानिस पनि प्रकृतिकै उपहार हो । त्यसमा पनि हिमाली भेकका मानिसहरू प्रकृतिकै नजिक रहेर जीवन बिताइरहेका हुन्छन् । प्रस्तुत कथाको पात्र च्याङ्वा र उसको परिवार पनि बिताइरहेका हुन्छन् । प्रस्तुत कथाको पात्र च्याङ्वा र उसको परिवार पनि हिमाली भेककै ग्रामीण परिवेशमा बसोबास गर्छन् । उनीहरू प्रकृतिसँगै रमाउँछन् । प्रकृतिसँगै खेल्छन् । यस कथामा प्रयुक्त प्रकृति र प्राकृतिक पर्यावरणलाई निम्नलिखित साक्ष्यद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ : “चाङ महोदय हिमाली हुन् । पक्का हिमाली” (१०७), च्याङ्वा । हिमालय पर्वतको बासिन्दा । हिमाल उसको घरबाट देखिन्थ्यो । ऊ भने पर्वतमा बस्थ्यो (१०८), आमाले च्याङ्वाको गतिविधि घर र जङ्गलमा मात्र सीमित पारेकी थिइनन् (१०९), तिनीहरूको घरतल एउटा खोला थियो । त्यो खोला नजिकै एउटा चउर थियो । त्यहाँ एउटा मन्दिर थियो । तिनीहरूको गाउँको जात्रा यहीं हुन्थ्यो (१११), ज्वाइँबाट परसम्म पुऱ्याउन च्याङ्वा पछिपछि गयो । बाटो अप्ठ्यारो थियो । दुवै गफ गर्दै अडिँदै बस्दै गइरहेका थिए । साँघुरो बाटोबाट ज्वाइँ तल खस्यो । एउटा रुखमा ठक्कर खाएर तल ढुङ्गामा बजारियो (११२) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यबाट चाङ हिमालको आसपासमा बस्ने भएकाले ऊ हिमाली भएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । पहाडमा बसोबास गर्ने च्याङ्वा तामाङ प्रजातिको हो । प्राकृतिक सुन्दरता भल्काउने हिमाल उसको घरबाट प्रष्ट देखिन्छ, भनी सुन्दर प्रकृति हिमालको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी प्रयुक्त खोला तथा चउर, ग्रामीण परिवेशका साँघुरा गल्ली तथा भीरहरूलाई पनि प्राकृतिक परिवेशकै रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.३.५.२ तपाईँको हाते कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण

लेखक समाजको सदस्य हो । उसका रचनामा ऊ बसेको समाजको अमिट छाप भित्रिएको हुन्छ । समाजले लेखकलाई कच्चा सामग्री प्रदान गर्दछ, भने लेखकले

समाजलाई सिर्जना प्रदान गर्दछ । त्यसैले समाजशास्त्रीय अध्ययनमा सामाजिक पर्यावरणलाई महत्त्वपूर्ण प्रतिमानका रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत तपाईंको हाते कथामा सामाजिक पर्यावरण सशक्त रूपमा आएको छ । यस कथामा तत्कालीन नेपाली समाजको न्याय व्यवस्था प्रहरी प्रशासनको अनुसन्धान पद्धतिका साथै जेल वा कालकोठरीको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । प्रहरी प्रशासनको फितलो अपराध अनुसन्धानका कारण अदालतले समेत गैरजिम्मेवार निर्णय दिन पुग्दा च्याड्वा जस्ता थुप्रै नेपाली सोझा सिधा र गरिब वर्गको दाजुभाइहरू अपराधको फन्दामा परेका छन् भने टाठाबाठा चतुराई र उच्च वर्गका अपराधमा नै संलग्न व्यक्तिहरू आफ्नो बठ्याइँ, चातुर्यता र आर्थिक प्रलोभन देखाई अपराधको कालकोठरीबाट छुटकारा पाएका थुप्रै उदाहरणहरू समाजमा रहेका छन् । दुधलाई दुध, पानीलाई पानी भन्न नसक्ने नेपाली समाजको गरिब वर्गको आँटहीन प्रवृत्तिले गर्दा उनीहरूले नै दुःख पाइरहेका यथार्थतालाई प्रस्तुत कथाले देखाउन पुगेको छ । यस्ता अत्याचारी कार्यको विरोध गर्न नसक्नु तत्कालीन समाज व्यवस्थाको दोष हो । त्यसैले सामाजिक पर्यावरणका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सफल छ भन्ने कुराको पुष्टिका लागि कथामा प्रयुक्त केही अंगलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरणसम्बन्धी साक्ष्यहरूलाई यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : जेलमा मान्छेको कमी छैन । धराप बनाएर मान्छे मारिने ज्यानमाराहरू छन् । ससाना चोरहरू छन् । ठूलाठूला डाँकाहरू छन् । लागू पदार्थको कारोबार गर्नेहरू छन् । कलम घुमाएर देशलाई छुरा घोच्नेहरू छन्” (१०६) । यो जेल धुलो निस्केका पुराना इँटाहरूले बनाइएको थियो । टिनको प्वाल परेको थोत्रो छानाले बनाइएको थियो, प्लाष्टर नगरिएको अँध्यारो कोठा र ससाना भक्किएका भ्यालहरूले बताइरहेका थिए (१०७), “म तिमीलाई लान्छु । उसले प्रस्ताव राख्यो ।” “म आउन्न ।” त्यसले भनी । किन ? म मा के कमी छ ?च्याड्वा “तिमीले चलन अनुसारको बिहे गछौँ भने मात्र आउँछु ।” “बिहे गर्ने पैसा मसँग छैन ।” “त्यसो भए म तिमीसँग आउन्न” (११०), बिहेघर, बिहेघरमा हुने मान्छेको चहलपहल ...भोज...गहना... जाँडरक्सी मासु... दुलाहादुलहीलाई बोकेर लगेको बाजानाचगान आदि देखेकी थिई

(११०), आफ्नो कमजोरी च्याङ्वाले अर्काको मुखबाट सुनिसकेको थियो । ऊ खिन्न भयो । उसको खोट गरिवीसँग टासिएको थियो” (११०), तिनीहरूको घरतल एउटा खोला थियो । त्यो खोला नजिक एउटा चउर थियो । त्यहाँ एउटा मन्दिर थियो । तिनीहरूको गाउँको जात्रा यहीं हुन्थ्यो । त्यहाँ किसिम किसिमका जात्रा लाग्थे । जात्राको दिनमा च्याङ्वा नयाँ लुगामा उत्साहका साथ गयो । जाँड खायो । साथीहरूसँग नाच्यो । उसले आफ्नी भावी पत्नीलाई नाचेको ठाउँबाट भगायो (१११), ज्वाइँको सम्मानमा उसले आफ्नो घरको भाले काटेको थियो । घरमा यही चाडका लागि राखिएको रक्सी थियो । भालेको सितन रक्सीका लागि” (१), हाकिमसाहेव ! अब मैले कति बस्नु छ ? “उसले जेलको हाकिमलाई सोध्यो । हाकिमले ऊ भन्दा तलको कर्मचारीलाई अन्यायो । तलको कर्मचारीले तलको कर्मचारीलाई अन्यायो । तलको कर्मचारीले भन् तलको कर्मचारीलाई अरायो । तलबाट सन्देश उक्लँदै उक्लँदै माथिसम्म आयो - उसको फाइल नै छैन (११४) ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त साक्ष्यहरूले सामाजिक पर्यावरणलाई स्पष्ट पारेका छन् । यसमा आएका साक्ष्यहरूमा च्याङ्वाजस्ता सोभ्भासाधा व्यक्ति पनि जेलमा छन् भने चोर, फाटाहा, डाँका पनि जेलमा परेका छन् । त्यसैगरी जेलको अवस्था दयनीय रहेको कुरा पुष्टि गर्दछ । यसरी नै गरिबले आफ्नो वैवाहिक जीवन गाँस्दा आइपरेका कठिनाइका साथै गरीब पक्षले बहुपक्षलाई आर्थिक अभावका कारण चित्त बुझाउन नसकेका सन्दर्भ समेत प्रस्तुत कथामा आएका छन् । गरिबका लागि भागी विवाह सम्भव नभएकाले भागी विवाह गरेको सन्दर्भ पनि कथामा आएको छ । त्यसैगरी आफ्नो जातीय परम्परामा चाडवाडमा ज्वाइँ चेला आउँदा मीठो मसिनो खुवाउनको लागि भाले काटेर रक्सी मासु खुवाउने चलन रहेको कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ । त्यसरी नै तत्कालीन समयको समाजमा न्यायका लागि स्थापित अड्डा, अदालतका कर्मचारीका साथै प्रहरी प्रशासनको न्याय, अन्याय, छुट्याउने अनुसन्धान, पद्धति र न्याय प्रदान गर्ने हाकिम साहेबहरूका काम गर्ने शैलीलाई समेत यस कथाले सशक्त रूपमा चित्रण गरेको छ । यिनै सन्दर्भहरूलाई हेर्दा प्रस्तुत कथा सामाजिक पर्यावरणका दृष्टिले सफल रहेको देखिन्छ ।

३.३.६ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त पर्यावरण

पर्यावरण मानिसको सारथी हो । मानिस कहिल्यै पनि एकलो हुँदैन किनकी उसको वरिपरि समाज र प्रकृति रहेको हुन्छ, जसका साथमा जे कुरा रहन्छ, त्यसको प्रभाव उसका सिर्जनामा पनि पर्ने गर्दछ । प्रस्तुत *प्रतिस्थापन* कथामा कथाकारले आफू जन्मे हुर्केको प्रकृति घर छिमेक र जन्मदिने बाबुआमा तथा छिमेकीबाट प्रभाव ग्रहण गरी सोही प्रभावलाई आफ्नो सिर्जनामा समेट्न पुगेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत *प्रतिस्थापन* कथालाई प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरण गरी दुई प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३.६.१ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण

प्रस्तुत *प्रतिस्थापन* कथामा प्राकृतिक पर्यावरण सशक्त रूपमा आएको छ । कथाकारले आफू जन्मेहुर्केको गाउँ, ठाउँ र त्यहाँ वरपरको प्रकृतिबाट प्रभाव ग्रहण गरी थुप्रै प्राकृतिक परिवेशलाई कथामा प्रवेश गराएका छन् । वास्तवमा प्रकृति भनेकै मानिसको पाठ्यशाला हो । सो कुरालाई मनन गरी कथाकारले प्रकृतिबाट थुप्रै प्रभाव ग्रहण गरी यस कथालाई सशक्त र सन्देशमूलक बनाउन सफल रहेका छन् । यस कथामा 'म' पात्र शहरबाट तेह्र वर्षपछि आमाको अन्तिम संस्कार गर्न जन्मघर गएको, जन्मघर छाडेर पिताजीले अर्कै स्थानमा बसाइसराइ गरेका कुराका साथै उसले आमाको अन्तिम संस्कारका क्रममा गरेका कार्यहरू र पूर्वस्मृतिका रूपमा उसको जन्मघर, त्यहाँ आसपास रहेका प्राकृतिक परिवेश आदि कुराका साथै रोपाइका सन्दर्भहरू, नागपूजाका सन्दर्भहरू जोड्न पुगेको छ । यी सबै सन्दर्भहरूले प्रकृतिसँग तादात्म्यता राख्दछन् । शहरको उजाड स्थानबाट घर फर्कदा एकातिर आमाबाट विमुख हुनु, अर्कातिर आफ्नो पुख्र्यौली थातथलो अर्को व्यक्तिको नियन्त्रणमा हुनु र पिताजीले नयाँ स्थानमा बसोबास गर्नु जस्ता कुराले उसलाई एकातिर खिन्न बनाएको छ भने अर्कोतिर त्यहाँको पूर्वस्मृतिबाट ऊ प्रसन्न मुद्रामा रहेको देखिन्छ । कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण सम्बद्ध कथांशलाई साक्ष्यद्वारा पुष्टि गरिएको छ : *प्रतिस्थापन* कथामा प्रयुक्त साक्ष्यहरू पुष्टिका लागि यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

तेह वर्ष अधिको त्यो दिन । त्यो दिन बेसरी पानी परेको थियो । म घाटमा थिएँ । मेरी आमाको लास घाटमा जलिरहेको थियो ।.... धेरै वर्षसम्म नखौरेको मेरो कपाल आमाको चिताको सामुन्नेमा खौरन म टुकुक्क भुइँमा बसेको थिएँ । अँध्यारोमा खौरन सम्भव थिएन । चिताको उज्यालोमा मेरो कपाल खौरने काम सम्पन्न भएको थियो । मैले लगाएका लुगाहरू, फुकालेर नदीमा फालें । म पनि नदीमा हाम फालें । डुबुल्की लगाएँ (१२२), नाङ्गा खुट्टाले सडकमा नहिँडेको जुगबितिसकेको थियो । मलाई जुत्ता लगाउन निषेध गरिएको थियो । सडकका गिर्खाहरू नाङ्गा पाइतालामा काँडाभैँ विभाउँथे (१२३), म एकलै गाउँमा गएको छैन । मेरो साथमा मेरो कान्छो भाइ पनि छ । एउटा चउर आउँछ, त्यसपछि खोलो । त्यो खोलामा काठको पुल थियो । अहिले त्यसलाई सिमेन्टीको पुलले प्रतिस्थापन गरेको छ (१२४), मेरो घरमुनि बारी थियो । पाटापाटा परेको । पाटा ठूलठूला थिए । बारी समथल थियो (१२५), तिमी नै भन न त्यो पुख्यौली घरमा कसरी बस्न सकिन्छ ? त्यो घर एकान्तमा छ । त्यो घरभन्दा माथि आकाश मात्र छ । पहाडको टुप्पोमा छ । गए आउन सकिँदैन । आए जान सकिँदैन । तिमीहरू कोही पनि यहाँ बस्दैनौ (१२६) ।

प्रस्तुत साक्ष्यहरूमध्ये कथामा म पात्र तेह वर्षपछि आमाको अन्त्येष्टिमा संलग्न हुन आफ्नो जन्मघर गएको छ । ऊ घाटमा आमाको अन्तिम संस्कारमा संलग्न हुँदाका प्राकृतिक परिवेशका कुरा आएका छन् । यस साक्ष्यले के कुरा स्पष्ट गर्छ भने मानिस प्रकृतिको अंश हो र प्रकृतिमा विलिन हुन्छ । यसरी नै नाङ्गो यथार्थपन प्रकृतिको मूलस्वरूप हो र त्यो कष्टकर पनि हुन्छ, त्यसलाई ग्रहण गर्नु मानवीय कर्तव्य हो । प्राकृतिक पर्यावरणले ग्रामीण क्षेत्रको रमणीयतालाई सङ्केत गरेको छ । यहाँ प्रयुक्त उक्त साक्ष्यहरूको मूल आशय मानिस प्रकृतिको अंश हो र प्रकृतिबाट उसले धेरै कुराहरू सिक्नुका साथै ऊ प्रकृतिबाट अलग भएर बस्न सक्दैन भन्ने जस्ता थुप्रै सन्दर्भहरू प्रस्तुत कथामा प्राकृतिक पर्यावरणका रूपमा आएका छन् । त्यसैले प्राकृतिक पर्यावरणका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सफल देखिन्छ ।

३.३.६.२ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त सामाजिक पर्यावरण

सर्जक समाजको सदस्य हो । ऊ समाजका हरेक गतिविधिमा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहन्छ । उसले त्यहाँबाट थुप्रै कच्चा सामग्री ग्रहण गर्छ र त्यसलाई आफ्नो सिर्जनामा गराउँछ र समाजमा पस्किन्छ । प्रस्तुत प्रतिस्थापन कथामा पनि सामाजिक पर्यावरण पर्याप्त मात्रामा आएका छन् । यस कथाले समाजका जन्मदेखि मृत्युसम्मको हरेक गतिविधिलाई सशक्त रूपमा चित्रण गरेको छ । बाबुआमा, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, छिमेकी, जन्ममृत्यु, विवाह, बसाइसराइका साथै खेतीपाती, चाडपर्वजस्ता समाजका हरपक्षमा प्रवेश गरी तयार गरिएको प्रस्तुत कथा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित निकै उत्कृष्ट कथा हो । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त, सामाजिक पर्यावरणलाई पुष्टि गर्नका लागि केही कथांशलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा अगाडि सारिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त सामाजिक सांस्कृतिक पर्यावरणलाई पुष्टि गर्नका लागि कथामा प्रयुक्त केही अंशहरूलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :तेह्र वर्ष अघिको त्यो दिन ।म घाटमा थिएँ । मेरी आमाको लास घाटमा जलिरहेको थियो । रातको बाह्र बजेको थियो । धेरै वर्षसम्म नखौरेको मेरो कपाल आमाको चिताको सामुन्नेमा खौरन म भुइँमा टुक्रुक्क बसेको थिएँ । अँध्यारोमा खौरन सम्भव थिएन आमाको अस्तित्व अस्तुमा रहेको थियो । त्यो अस्तु एउटा माटाको भाडामा राखेँ । म पनि नदामा हाम्पफालेँ । डुबुल्कीलगाएँ । चितामा पूजा गरें । आमाको स्वर्गवासको कामना गरें । परम्परा मानेँ (१२२), प्रस्तुत भनाइमा छोराले आमा मर्दा कपाल खौरने, लास जलिसकेपछि नजलेको अस्तु माटाको भाडोमा राख्ने, चितामा पूजा गर्ने सांस्कारिक प्रचलनको उल्लेख भएको देखिन्छ । मैले लगाएका लुगाहरू नदीमा फालेको थिएँ । मेरा लागि धोती, ओड्ने र खौरेको टाउकामा बेने रुमाल जस्ता सेता कपडा तयार थिए । कन्दनी र लगौटी पनि सेतै थियो ।.... अब म बाह्र दिनसम्मका लागि अछुत बनेको थिएँ ... (१२२), यस भनाइमा पनि आमाको क्रिया गर्ने छोराले सेतै कपडा लगाउनु पर्ने चलन रहेको देखिन्छ । केही कदम अगाडि बढेपछि पथ प्रदर्शक... भन्यो- “यस ठाउँमा सिस्नु राख ।”.... आमा । तपाइँ अब कहिल्यै आफ्नो घरमा नपर्कनू र बाटामा सिस्नुको तगारो छ (१३), यस भनाइमा पनि घाटमा लास जलाएर फर्केपछि बाटोमा सिस्नु राख्दा मसान, भूत फर्केर नआउने परम्परागत

विश्वास रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नाङ्गा खुट्टाले सडकमा नहिँडेको जुग बितिसकेको थियो । मलाई जुत्ता लगाउन निषेध गरिएको थियो । मलाई पीडा भएको थियो । आमाको मूल्य पीडा सहेर चुकाएँ ।.... घरको छिँडमि मेरा लागि परालमाथि राडी बिच्छ्याइएको अलग ओछ्याउन थियो (१२३), प्रस्तुत भनाइमा पनि काजक्रिया गर्ने सन्तानले तेह्र दिनम्म चप्पल लगाउन नहुने, १३ दिनसम्म परालमाथि सुत्नुपर्ने कुराको चित्रण गरिएको छ ।

विगतमा म पात्रको खेतमा रोपाइँ हुँदा उक्त दिन पर्वको रूपमा रहेको कुरालाई यसरी उल्लेख गरिएको छ । त्यसदिन अघिपछि भन्दा छिट्टै खाना तयार हुन्थ्यो ।.... सबैजना नयाँ लुगा लगाउँथे । हामीहरू सबैजना नयाँ लुगामा निस्कन्छौ । खेतमा पुग्दछौं । केही क्षणमा हली गोरु र जुवा सहित आउँछन् । गोरुहरूलाई रोपाइ हुने पहिलो पाटामा घुमाइन्छ र तिनीहरूलाई नार्ने काम हुन्छ । नौ जना दमाई आफ्ना बाजागाजा सहित आएका छन् । ... बिहानको नौ बजे सबै जम्मा भइसकेका छन् (१२३, १२४) । यस साक्ष्यमा खेत रोपाइँ गर्दा नयाँ लुगा लगाएर जाने, बाजा बजाउने चलन रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । खेतको एउटा कुनामा पानी रसाएको छ । त्यहाँ हिउँद वर्षा सधैं पानी रसाउँछ । त्यहाँ नाग छ । पानी रसाएको ठाउँमा एउटा ढुङ्गो छ नाग त्यही हो । त्यसलाई विधिवत् पूजा गरिन्छ ।लाठे, रोपार, दमाई, गोरु आदि सबैलाई निधारमा टीका लगाइन्छ (१२५), प्रस्तुत साक्ष्यले खेतमा नागपूजा गर्ने, उपस्थित मानव तथा मानवेत्तर सबैलाई हिलोको टीका लगाउने चलन रहेको देखिन्छ ।

समग्रमा माथि उल्लिखित सामाजिक पर्यावरणसँग सम्बन्धित साक्ष्यहरूमार्फत मानिसको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त सम्मका सामाजिक, सांस्कृतिक संस्कार, रहनसहन, रीतिरिवाज जस्ता कुरालाई स्पष्ट पार्न खोजिएको छ । यसमा कथाकारले आफू जन्मेहुर्केर रमेको समाजप्रति अगाध मायाका साथै थुप्रै प्रभाव ग्रहण गरेको सन्दर्भ सशक्त रूपमा आएका छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथा सामाजिक पर्यावरणका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

अध्याय चार

ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त क्षण

४.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत अध्याय ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त क्षणमा आधारित रहेको छ । सापकोटाका जीन्दगी अर्थात टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापन गरी छओटा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कथाहरूको क्षणका आधारमा युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथै कार्यकारण अन्तःसम्बन्धजस्ता प्रतिमानानुरूप विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यमा सापकोटाका उक्त कथाहरूमा आएको विगत तथा वर्तमानकालीन समयको क्षणलाई आधारमानी विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ क्षणसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता र प्रतिमान

तेनका अनुसार साहित्यिक कृतिलाई विश्लेषण गर्न सकिने आधार क्षणको पहिचान हो । उनले क्षणलाई युग विशेष तथा युगचेतनाका रूपमा प्रयोग गरेका छन् (जैन २३) । साहित्यिक कृतिमा साहित्यकार वा कलाकारले आफूले भोगेको वा बाँचेको युगको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गरेको हुन्छ । तेनका मतमा साहित्यको अध्ययनबाट साहित्यमा अभिव्यक्त युग तथा समयका मानिसहरूको स्थितिका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ (क्षेत्री २३) । उनका अनुसार लेखक तथा कलाकार आफ्ना युगका विषयमा सचेत हुन्छन् । कुनै निश्चित समयको सामाजिक घटना तथा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतना प्रभावित भएको हुन्छ, जसलाई साहित्यकारले आफ्ना कृति वा रचनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका हुन्छन् ।

तेनले क्षणसम्बन्धी अवधारणाका लागि मिल्यु शब्दको प्रयोग गरेका छन् । तेनले क्षणको व्याख्या काल, युग विशेष र युग चेतनाको अर्थमा गरेका छन् । तेनले युगलाई निश्चित समय र त्यस युगको चिन्तनको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । तेनका अनुसार युगका केही आफ्ना प्रधान विचार हुन्छन् र त्यसमा रहेको बौद्धिक स्वरूपका

कारण त्यो सदियौसम्म जवित रहन्छ (लरेन्सन र स्वीडउड ३५) भनेका छन् । क्षणले कालखण्डलाई संकेत गर्छ जसमा मानिसका बारेमा एक विशेष अवधारणा प्रचलित रहेको हुन्छ । तेनले यसको उदाहरणको रूपमा मल्लकालीन युरोपमा शौर्य प्रधान आदर्श र आधुनिक कालमा दरबारी र चाक् चतुर मानिसहरूको चर्चा गरेका छन् ।

तेनले युगलाई युग विशेष तथा युगचेतनाका रूपमा प्रयोग गरेका छन् (जैन २३) । साहित्यिक कृतिमा साहित्यकार वा कलाकारले आफूले भोगेको वा बाँचेको युगको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गरेको हुन्छ । तेनका मतमा साहित्यको अध्ययनबाट साहित्यमा अभिव्यक्त युग तथा समयका मानिसहरूको स्थितिका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ (क्षेत्री २३) । उनका अनुसार लेखक तथा कलाकार आफ्ना युगका विषयमा सचेत हुन्छन् । कुनै निश्चित समयको सामाजिक घटना तथा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतना प्रभावित भएको हुन्छ जसलाई साहित्यकारले आफ्ना कृति वा रचनाका माध्यमबाट गरेका छन् ।

तेनका भनाइमा प्रत्येक युगका मानिसमा केही परिकल्पना तथा युग सापेक्ष हुन्छन् । ती अवधारणाहरूले स्थायित्व प्राप्त गरेपछि आदर्श रूप ग्रहण गर्दछ र त्यसैलाई समय, युग, चेतना भनिन्छ । तेनका अनुसार लामो समयपछि यस्तो चिन्तनमा विस्तारै ह्रास आउँछ र नयाँ विचारको जन्म हुन्छ । समकालीन परिवेश र राष्ट्रिय चिन्तनले नयाँ चिन्तन खडा हुन्छ र नवीन सिर्जनाका निमित्त प्रयोग दिन्छ । परम्परा र समकालिकता, प्रतिभा र समकालीन सामाजिक सन्दर्भमा वचिको संस्कृति, कला र साहित्यको विकास प्रक्रियाको सङ्केत दिन्छ (पाण्डेय १२५) ।

तेनअनुसार युगको प्रधान विचारको प्रयोग मान्छेका जीवनका व्यवहार र चिन्तन सबै क्षेत्रमा रहेको हुन्छ । लामो समयको अन्तरालमा यस्तो विचारमा क्रमशः ह्रास हुँदै जान्छ र अन्य कुनै नयाँ विचार पहिलोसँग जोडिएको हुन्छ । यसले राष्ट्रिय प्रतिभा र समकालीन परिवेशसँग सम्बन्धित बन्दै नवीन चिन्तन र सिर्जनालाई प्रेरणा दिन्छ (पाण्डेय १२५-१२६) । यसरी तेनले क्षणलाई विशेष चिन्तन वा विचारधाराको प्राधान्य रहेको युग विशेषको अर्थमा परिभाषित गरेको पाइन्छ ।

तेनका अनुसार इतिहासका विभिन्न कालखण्ड, युग विशेष तथा लेखक वा कलाकारको प्रतिभाका बीचमा एक सुसङ्गत सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्छ । कलाकार वा साहित्यकार जति आफ्नो कलाको गहिराइमा प्रवेश गर्दछ उति आफ्नो युग तथा जातीय चेतनाको गहिराइमा प्रवेश गर्दछ (जैन २१) । सही अर्थमा महान् कलाकार आफ्नो समयको तथा युगको पूर्ण अभिव्यक्ति गर्न सफल हुन्छ । कला साहित्य समाजको सामूहिक अभिव्यक्ति हो जुन निश्चित परिवेशबाट प्रभावित भएको हुन्छ ।

तेनका अनुसार साहित्यकारले कृतिमा आफू बाँचेको युगको प्रतिबिम्ब उतारेको हुन्छ भन्ने कुरा एउटा शताब्दी र अर्को शताब्दीको साहित्यलाई तुलना गरेर एउटा युगमा एक प्रकारको र अर्को युगमा अर्को प्रकारको सामाजिक परिस्थिति हुनु चेतनाको कारणले गर्दा हो । उनले कलाकार वा साहित्यकार युगको साहित्यको साक्षात्कार गराउने मध्यस्तकर्ता हुन् । साहित्यकारले साहित्यका माध्यमबाट आफ्नो युग वा मानव जीवनको सत्यको पहिचान गराउँछ (पाण्डेय १२५) । तेनले लेखकको युगको सङ्केत गर्ने र क्षणको सम्बन्ध युग, दशक वा कुनै एउटा क्षणको चेतनासित जोडिन्छ । कुनै निश्चित युगको विचारको बौद्धिक साँचाले समाजको औसत चेतनालाई प्रभावित पार्दछ र युगमा लिखित कृतिमा उक्त चेतनाको असर रहन्छ (दाहाल, २०५८ ३२) ।

साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट साहित्यकारले युगमा बाँचेका मान्छे र राष्ट्रको वास्तविकताको पहिचान गराउने कुरा तेनले बताएका छन् । लेखक तथा स्रष्टाले आफ्नो जात, समाज तथा राष्ट्रको भावनाका साथै आकाङ्क्षालाई अभिव्यक्त गर्ने भएकाले साहित्य एउटा युगको अभिलेख हो । त्यसैले साहित्यिक कृति ज्ञानबद्धक हुनाका साथै मानव समाजको ऐतिहासिक दस्तावेज हो (क्षेत्री २३) । साहित्यको अध्ययनकर्ताले कुनै पनि युग विशेषका समाजका मानिसहरूका धार्मिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, इतिहास लगायतका विभिन्न पक्षहरूका बारेमा जानकारी हासिल गर्दछन् । समाजशास्त्र, मानवशास्त्र र इतिहासमा उल्लेख हुन नसकेका कतिपय नवीन विषयहरू साहित्यमा उद्घाटित भएका हुन्छन् । दर्पणले मानिसको सम्पूर्ण प्रतिबिम्ब देखाए जस्तै साहित्यले पनि कुनै युग तथा समयको प्रतिबिम्बलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ ।

तेनले विश्वको विभिन्न इतिहासका कालखण्डका मूल्यहरूलाई कृतिले निर्देशन गरेको हुन्छ । जस्तै : महाकाव्यले सामान्त्युगीन वीरताको हैकमलाई सूचित गर्दछ भने निबन्ध, कथा जस्ता विधाले व्यक्तिवादी चिन्तन दृष्टि प्रबल बन्दै गएको र स्वतन्त्रताको युगलाई प्रस्तुत गर्दछ (सुवेदी १२) भनेका छन् ।

तेनले अंग्रेजी साहित्यको इतिहासको भूमिकामा साहित्यिक रचना केवल व्यक्तिगत कल्पनाको क्रीडा, उत्तेजित मानसको तरङ्ग मात्र नभएर यो समसामयिक आवरणको प्रतिलिपि भएको र जसमा विशेष प्रकारको मानसिकता अभिव्यक्त गर्न सकिने धारणा व्यक्त गरेका छन् (जैन २०) । उनले साहित्यले कतिपय सत्यापनीय तथ्य र संवेगलाई प्रतिबिम्बन गर्दछ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका मतमा प्रकृति र जीवनका अभिव्यक्तिहरूको प्रतिबिम्बन सबै प्रकारका कलाहरूमा हुने गर्दछ तर यो साहित्यमा सबैभन्दा सरल र सुविधाजनक रूपमा हुन्छ । उनले साहित्यलाई एक दस्तावेज र स्मारकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् साहित्यले इतिहासमा लुकेर रहेको कुनै पनि युग र परिवेशका प्रजातिहरूका बारेमा तथ्य र परिवेशका प्रजाति (मानिस) हरूका बारेमा तथ्य र सूचनाहरू उपलब्ध गराउँछ । यसरी साहित्य इतिहासभन्दा अगाडि बढेर समाज र सामाजिक मान्छेका विविध तथ्यहरूको एक दस्तावेज र स्मारक बन्न पुग्दछ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा युगीन वैचारिक सन्दर्भ र कार्यकारण अन्तःसम्बन्धजस्ता कथा विश्लेषणका प्रतिमानहरूका विषयमा छोटो चर्चा तल गरिएको छ ।

४.२.१ युगीन वैचारिक सन्दर्भ

युगीन वैचारिक सन्दर्भलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको महत्वपूर्ण प्रतिमान मानिन्छ । तेनले निर्धारण गरेको साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको दोस्रो आधार क्षण हो । जातिलाई जति महत्त्व दिएर चर्चा गरिएको छ, त्यही तहमा क्षणलाई महत्त्व दिइएको पाइँदैन । खासगरी सङ्कथनात्मक संरचनाभिन्न क्षणको निर्धारण गर्दा जातिका अभिलक्षण समेत थप प्रस्ट हुने देखिन्छ । क्षणलाई पहिचान गर्नु समाजशास्त्रीय अध्ययनको अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो । कृतिमा क्षण पहिचानका

निश्चित आधारहरू रहन्छन् भन्ने कुरालाई तेनले चर्चा गरेका छन् । कुनै पनि कृति त्यस समयको विचारधारा पनि हो । काल वा युगगत चेतना नभएमा कृतिको सार्थकता रहँदैन । स्रष्टाले आफ्नो सिर्जनामा समयसापेक्ष वैचारिकता अन्तर्निहित गर्दछन् । जुन स्रष्टा वा लेखकको भूमिका वा दृष्टिकोण होस् अर्थात् साहित्य र भावकको साझा सम्बन्ध होस् । यसरी कृतिमा रहेको विचारधारा निरूपण गर्दा क्षणको प्रतिनिधित्व स्वतः हुने देखिन्छ । तेनका मतमा साहित्यको अध्ययनबाट साहित्यले अभिव्यक्त गरेको युग तथा समयका मानिसहरूको अवस्थाबारे बोध हुन्छ । उनले साहित्यकारले आफ्ना कृतिमा व्यक्त गरेको युगलाई एउटा विशेष स्मरणीय समयका रूपमा परिभाषित गरेका छन् (जैन २०) । प्राचीन युगको ग्रीसेली साहित्यमा प्रतिबिम्बित त्रासदीय स्थितिमा त्यस समयको ग्रीसेली युग र परिस्थितिको सङ्केत पाइन्छ । त्यस्तै मध्ययुगको साहित्यमा वीरताको भाव पाइनुले त्यस युगको अवस्थाबारे बोध हुन्छ । यसरी साहित्यलाई समय तथा युगको उत्पादन तथा प्रतिबिम्ब मान्न सकिन्छ ।

तेनले यसको चर्चा गर्ने क्रममा प्रधान र गौण विचारको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका मतमा हरेक युगमा कुनै एउटा प्रधान विचार हुन्छ, जसले सम्पूर्ण समाजको चिन्तनलाई कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित बनाइएको हुन्छ (पाण्डेय १२५) । युगको प्रधान विचार जीवनका सबै क्षेत्रमा प्रसारित भएको हुन्छ । एउटा लामो समयपछि प्रधान विचार गौण बन्दै जान्छ र अर्का नयाँ विचारले प्रधान विचारको स्थान ग्रहण गर्दै जान्छ । यो प्रक्रिया हरेक युगमा निरन्तर जारी रहन्छ । प्राचीन युगको ग्रीसेली साहित्यमा त्रासदीय क्षणको अभिव्यक्ति पाइन्छ भने मध्य युगमा वीरताको भाव प्रधान विचारका रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ ।

४.२.२ कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

कार्यकारण अन्तः सम्बन्धलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको महत्त्वपूर्ण प्रतिमान मानिन्छ । कुनै पनि कृतिको रचना वा जन्म निश्चित समय वा कालमा हुन्छ । कृतिकार बाँचेको समयको सान्दर्भिक अनुभूति कृतिमार्फत् प्रस्तुत गर्छन् । स्रष्टालाई यसरी कृति रचना गर्न कारणको रूपमा उपस्थित समयको सानो विन्दु क्षण

हो । यो क्षणले कृतिकारलाई उत्प्रेरणा जगाइदिन्छ र कृति सामाजिक विचारका रूपमा प्रकट हुन्छ । यसरी कृतिरचना (कार्य) का रूपमा स्थापित हुने कारणलाई नै कृति रचनाको प्रेरक क्षण भनिन्छ । जुन भौतिक सामाजिक आधारको रूपमा कृतिमा सुषुप्त रहन्छ । त्यसको खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

मानवीय उत्पादन वा विशेष रूपले कलात्मक उत्पादन तथ्य र घटना हुन् । उक्त तथ्य निर्धारण गर्ने प्रेरक क्षण एउटा पक्ष हो भने त्यसले सिङ्गो कालखण्डको प्रतिनिधित्व गरिराखेको हुन्छ । यसरी हेर्दा (भौतिक सामाजिक आधार कारण हो भने साहित्यको जन्म कार्य हो) साहित्यमा समाज र मानव जीवनको प्रतिविम्बन हुन्छ । त्यसैले समग्र कालखण्डको प्रतिनिधित्व गर्ने सामर्थ्य कृतिमा रहन्छ । समाजशास्त्रीय अध्ययनमा सो कुराको खोजी जरूरी हुन्छ । प्रायः साहित्यिक कृतिको अध्ययन मनुष्यलाई जान्न वा बुझ्न गरिन्छ । मिथक र भाषाको स्वतन्त्र अस्तित्व छैन, महत्वपूर्ण पक्ष भनेकै त्यसपछाडि लुकेको मावन समुदाय वा जीवनपद्धतिको खोजी हो । कला साहित्यमा मानवीय उपस्थिति र मानवीय व्यवहारको खोजीले क्षणगत जीवनपद्धति पहिचान गर्न सकिन्छ । जीवनपद्धति क्षणसापेक्ष भएमा कृतिको गरिमा जीवन्त रहन्छ । यसर्थ कृतिमा वर्णित जीवनपद्धतिले पनि समाजशास्त्रीय अध्ययनमा क्षण पहिचान गर्न सम्भव छ ।

४.३ ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त क्षण

४.३.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त क्षण

प्रस्तुत *जिन्दगी अर्थात् टाइमबम* उच्चारण कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत पहिलो कथा हो । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा क्षणलाई महत्वपूर्ण आधारमा रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त क्षणलाई युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथैकार्यकारण अन्तः सम्बन्धका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१.१ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

प्रस्तुत *जिन्दगी अर्थात् टाइम बम* कथामा प्रयुक्त क्षणलाई युगीन वैचारिक सन्दर्भका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा

यसलाई महत्त्वपूर्ण आधारमा रूपमा लिइएको पाइन्छ । प्रस्तुत जिन्दगी अर्थात् टाइमबम कथामा शैक्षिक सन्दर्भ, आर्थिक सन्दर्भ, सामाजिक सन्दर्भ, प्रेम प्रणयको सन्दर्भ, धार्मिक सन्दर्भका साथै जीवनपद्धति र रीतिरिस्थितिका सन्दर्भहरू सशक्त रूपमा आएका छन् । प्रस्तुत कथामा आएका युगीन वैचारिक सन्दर्भलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा उल्लेख गरिएको छ : साक्ष्य १ - हामी नाङ्गा जाति हौं । नाङ्गो खेती गर्छौं - बच्चादेखि मर्ने बेलासम्म । खोलाको खेती । नाङ्गो जातिको हाँसु के लाउनु के उही न हो नाङ्गो (१), साक्ष्य २ - आ काँ हुन्थ्यो हजुर । नाङ्गो खेती गर्ने मान्छे जहिले पनि नाङ्गै हुन्छ मालिक । बिहान खाए बेलुका के खाउँ ? बेलुका खाए बिहान के खाउँ ?(२), साक्ष्य ३ - घर अधिकांश दुइ तले छन् - भुइँ र मटयान । त्यहाँ कतै पनि भगटी अथवा टायल वा जस्ताको छाना देखिँदैन । घर खरले छाएका छन् । छलीले छाएका छन् (३), साक्ष्य ४ - यही समस्या छ । यस्तो चर्को घाम छ । लोग्ने माछा बेचेर आउला र जाउलो खाउँला भनेर बसेकी होली मभिनी । यता बिहानभरमा माछा परेन । अब के गर्ने ?(६), साक्ष्य ५ - दारिद्र्य प्रदूषणको भारले जहाँका मान्छेहरू पुतली जस्ता या बाँसका टेका जस्ता छन् । मकिन असली कुरा नगरी बनावटी छाता ओड्न पुगे ? यो दारिद्र्य प्रदूषणबाट म मानसिक कवचमा बसेर एकपल्ट अकासिन्छु (९) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूमा सामाजिक, आर्थिक सन्दर्भ जोडिएका छन् । साक्ष्य १ मा माभी जातिको आर्थिक, सामाजिक स्थितिलाई उजागर गरिएको छ । उनीहरूका पेसा, व्यवसाय, आदिले जीवन धान्न गाह्रो भएको सङ्केत दिएको छ । त्यसैगरी साक्ष्य २ बाट खेतीपाती गर्ने माभी जातिको पेसा व्यवसायले बिहान बेलुकाको छाक टार्न पनि मुस्किल भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यसरी गनै साक्ष्य ३ बाट आर्थिक, सामाजिक स्थितिको कमीले गर्दा माभीहरूको बासस्थान पनि सामान्य खर र छलीले छाएको, पीडादायी स्थितिको बोध हुन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ४ बाट माभी जातिको जीविकोपार्जनको माध्यम माछा मारेर बेच्ने रहेको छ तर उक्त पेसाले उनीहरूको जीवन सुखदायी किसिमले व्यतित हुन नसकेको स्थितिलाई सङ्केत गरेको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ५ मा माभी जातिको खेतीपाती र माछा व्यवसायले

उनीहरूलाई सम्पन्न गराउनुको सट्टा दारिद्र्यतातर्फ धकेलेको छ जसका कारणले उनीहरूको खानपान, रहनसहन र बसोबासमा पूर्णता देखिँदैन । क्षणको चिन्ताजनक स्थितिलाई कथाकारले उक्त कथांशका साक्ष्यद्वारा स्पष्ट पार्न खोजेका छन् ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त तत्कालीन समयका शैक्षिक सन्दर्भलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा उल्लेख गरिएको छ : साक्ष्य १ - पन्या छैन, जान्या छैन । बुभ्या छैन । देश चान्या छैन । गम्मसित खेती गन्यौ भने हरियो मकै खान रहर लाग्ने बारी छ (१), साक्ष्य २ - यहाँका बच्चाहरूको खेले लुगा नलगाई नाङ्गै दिनभर खोल्सीमा भ्यागुता र गड्यौला समाउनमा जोत्तिनु यहाँका बच्चको क ख हो (५), साक्ष्य ३- तँ जस्ता लक्का जवान हामीकहाँ भए एम.ए. पढिसक्यो । अमः ए. हा..... । अम.ए. भन्या के मालिक ? एम्.ए. कुनै साधारण ज्ञान । तैले कति पढ्याछस् त ? ! मैले गोच पढ्या छ । असला पढ्या छ । शहर पढ्या छ । छोरा पढ्या छ ।घोल्याड पढ्याछ (९)। माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने तत्कालीन समयमा माभी बस्तीमा शैक्षिक चेतना स्तरको कमी थियो । उनीहरूको समाजमा अध्ययन गर्ने विद्यालयहरू थिएनन् जसका कारणले पूर्वजहरूले अपनाउँदै आएका माछा व्यवसायका साथै न्यून जग्गामा खेतीपाती गर्ने गरेको र सो व्यवसायले उनीहरूको जीवनस्तर र माथि उठ्न नसकेको सङ्केत गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त तत्कालीन समयका माभी जातिका धर्म, संस्कार, संस्कृतिका सन्दर्भहरूलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा उल्लेख गरिएको छ : साक्ष्य १ मालिककोमाटो लाग्यो । खोइ म आफ्नो पटुका विछ्याइदिन्छु फुकालेर । यसमा बस्नोस् मालिक । त्यसरी हिलो काइ परेको ढुङ्गामा चिसो लाग्छ (३), साक्ष्य २. जात नै नभएपछि बिहेबारी कसरी चलाउँछौ त ? यस्तो आफ्नै सांख्खे दाजुभाइमा नगरौं । बाँकी कुरा फुपू चेला मामा चेला चलिहाल्छ (४), ... गीत गाएर ल्याउनेले ल्याएकै छन्तर चौध भए पछि त बिती नै हाल्छ (५), ... तिमी बिहे गर्दा कस्तो गर्छौ ? विधि विधान ? बाहुन साहुन केही चाहिँदैन । मालिक । भोज गर्छौं । भोज । जाँड खान्छौं । रक्सी खान्छौं । कुखुरा काट्छौं । बिहे खतम् । हाम्रो विधि यही हो (८), साक्ष्य ३. बिहानभरमा माछा परेन । जल सिकारीलाई पूजा गर्दा परिन् । भूमेको पूजा

गरौं कि जलसिकारीको पूजा गरौं एक थोक त गर्नै पय्यो । (६), ... ए मिजार कहाँ जान लाग्या ? ए मालिक ! यसले त खुब माछा मार्छ । जल सिकारीलाई त यसले खुशी पत्या छ । यसले त टुनेमुने पनि जान्या छ । (८), साक्ष्य ४. दशैँमा । ज्यादै त अगेनामाथि सरङ्ग मारेको । महाजालहरू पालीमा भुण्ड्याएको । हाँडीमा चामलको रोटी माइली मभिनी पकाउँदैछे । जाउला पहिला पकाएर राखेको छ । बाहिर काले माफी जाँडले टिल परेरपनि कुखुरा ताछ्न बिसेको छैन । घ्याम्पोमा काइँली मभिनी जाँड छान्दैछे ।... नाच्ने बेला आइसकेको छ । आँगनमा ढोल बजिरहेछ । चुरोटको धुँवा बुझ्बुझ्ती उडिरहेछन् । ... आँगनमा ढोल बजिरहेछ (१०-१२), नशा लागेको तरानामा कुर्कुच्चा बजारी बजारी मभिनी नाचेका छन् । ... बूढी किन यसरी नाचेकी छ । यसको लोग्नेको काम । मान्छे मरेको घरमा यसरी भोज गर्नुपर्छ । मरेको वर्षको दसैँमा नै यो भोज गर्नुपर्छ । यसरी नाच्नुपर्छ । यसरी चामलको रोटी खानुपर्छ (१२) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्य १ मा माफीले अतिथिप्रति आदर प्रदान गरेको प्रसङ्ग आएको छ भने साक्ष्य २ मा माफीहरूको वैवाहिक सम्बन्ध को -कससँग चल्ने भन्ने प्रसङ्ग र छोरीको विवाहमा चौध वर्ष कटाउन नहुने सन्दर्भ आएको छ साथै उक्त जातिको विवाह अन्तर्गत मागी विवाह तथा भागी विवाह गर्ने चलन पनि रहेको र विवाहको अवसरमा मासु, रक्सी, जाँड आदि खाने प्रचलन पनि उक्त प्रजातिमा रहेको देखिन्छ । माफी प्रजातीय संस्कृतिमा माछा मार्दा जालमा माछा परेन भने जल शिकारीलाई पूजा गर्नुपर्छ । टुनेमुने मन्त्र जप्नुपर्छ भन्ने परम्परागत मान्यता रहेको कुरा साक्ष्य ३ बाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ४ बाट माफीहरूको घरमा मान्छे मार्दा मान्छे मरेको वर्षको दशैँमा भोज खुवाउने, नाचगान गर्ने आदि चलन रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यस कथामा तत्कालीन समयमा माफी जातिमा प्रयुक्त प्रेम प्रणयको सन्दर्भलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ : साक्ष्य १- त्यही नजिक एउटा खोल्सी थियो ... खोल्सीको ढुङ्गामा कपडाहरू राखेर पानीमा उठबस केही तरुनीहरू गर्दै थिए । मेरा आँखा परे । उनीहरू केही लजाए । मैले आँखा भिम्केँ । तरुनोपन पनि कति

मोहक छ, कति आकर्षक छ । उसको भिजेको नाङ्गो शरीर देखेर पनि के गर्न सक्छु र के हुन्छ ? तर लाज नै हो (५), साक्ष्य २. तेरो नाम के हो ? ... सेते । कति वर्षको भइस् एक बीर र एक । बिहे गरिस त ? .. गरें बच्चा कति छन् त ? एउटा । ल गर । मैले जिस्कँदै एक थप्पड उसको तिघ्रामा हानें । अब कति निकाल्छस् त ? जति निस्कन्छन् । इलम छोड्न सकिँदैन । तलतल हो । (७), साक्ष्य ३. आउ । आउ किन अन्कनाएको । म देखि डर लाग्छ ? साक्ष्य ४. मटनमा एउटी आइमाइले आँखा च्यातेर हेरिरहेकी थिई । यसको भर्खर बिहे भो । यसको लोग्ने जागिर खान गएको छ टाढा । यो पनि एक महिनामा लोग्नेसँग डेरामा बसेर आई (१४), माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूमा प्रेम प्रणयका सन्दर्भ अन्तर्गत युवती मभिनीहरू देखेर लेखक प्रभावित भएका छन् । त्यसैगरी लेखकले एकाइसवर्षे युवकलाई आफ्नी मुलीसँगको प्रणय प्रेममा समर्पित हुन आग्रह गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । लेखकले मभिनी युवती देखेपछि प्रणय भाव देखाउँदै आफूतिर आकर्षित गरेको सन्दर्भ आएको छ भने युवती मभिनीप्रति लक्षित गर्दै युवक माझिले लेखकसँग युवती मभिनी आफ्नो लोग्नेसँग प्रेममा रमाएर घर फर्केको कुरा उल्लेख भएको कुरा उक्त साक्ष्यबाट स्पष्ट हुन्छ ।

युगीन विचार साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताभिन्नको महत्त्वपूर्ण आधार हो । यसलाई प्रधान र गौण गरी दुई स्वरूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ । साहित्यिक सिर्जनाभिन्न कुन कालखण्डमा कुन विचार प्रधान र गौण थियो भन्ने कुरा तेनको क्षणसम्बन्धी मान्यतामा आएको छ । कुनै एक कालखण्डमा एउटा विचार प्रधानका रूपमा र कालान्तरमा अर्को विचार प्रधानका रूपमा र प्रधान विचार गौण विचारका रूपमा रूपान्तरण हुन्छ । वास्तवमा लेखकीय विचार चिन्तनमा स्पष्ट हुने गर्दछ । यस जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त युगीन विचारसम्बन्धी साक्ष्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : साक्ष्य १. तिमीहरू के हो ? हामी त केर ? तिमीहरूले मालिकलाई बुझेन । अनि को मालिक को नोकर छुट्याउन गाह्रो र जटिल भो यही त मुख्य कुरा हो (४), साक्ष्य २. तिमरु गु सोर्न त जाँदैनौ ? ए मालिक । यो पाखामा कसले पो गुहु थुपाउँछ र ? (६), साक्ष्य ३. उफू कस्तो सकस भयो । मेरो ब्रेनले मलाई

सोचन छोड् भन्यो । यो घट्टमा बसेर काम चलेन । मैले सेते माभीको काँधमा हात राखें (१०), साक्ष्य ४. यस गाउँलाई कोट्याउँछु - केवल पाप्रा पाप्रा भएर आउँछ यो गाउँ खाटा नबसेको घाउ जस्तो । बाहिर हेर्छु । नाङ्गा डाँडामा पनि जीवन छ । यसैमा पनि मान्छे बाँचन चाहिरहेको छ (११), साक्ष्य ५. म सेते माभीको घट्टमा थिएँ । स्यानो स्यानो बाँसका खामा र बाँसकै दलिनहरू ढुङ्गाको घट्टबाट उडेको पिठोले सेतै देखिए (४), साक्ष्य ६. बूढीआमा फोटो लिउँ भनेको । पढैन फोटो सोटो लिनु केलाई चाहियो म बूढीको फोटो ... मास्तिर जाउ फोटो लिन । तरुनीको फोटो लिऊ (११) ।

माथिका साक्ष्यहरूमध्ये साक्ष्य १ मा प्रस्तुत कथाशले सानो, ठूलो र वर्गीय विभेदकारी युगीन विचारलाई सङ्केत गरेको छ । त्यसरी नै साक्ष्य २ मा पात्रप्रतिको लेखकीय विभेदपूर्ण र हेपाहापूर्ण दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ । त्यसैगरी साक्ष्य ३ र ५ मा तत्कालीन समयमा नविन प्रविधिको विकास गर्न सक्ने चिन्तन र चेतनाको विकास हुन नसकेको कुरा पूरातन घट्टको सन्दर्भले वैचारिक चिन्तनलाई सङ्केत गरेको छ । त्यसैगरी साक्ष्य ४ मा तत्कालीन समयको कोशी नदीको किनारमा बसोबास गर्ने माभी जातिको बस्तीको दयनीय अवस्थालाई माथि उठाउनको लागि लेखकमा उत्पन्न भएको विचारको प्रस्तुति रहेको छ । त्यसरी नै साक्ष्य छ मा तत्कालीन समयका मानिसमा केही अंशमा प्रविधिको विकास भएको चेतनायुक्त विचारको सङ्केत क्यामरा र फोटोको सन्दर्भले स्पष्ट पार्न खोजेको छ ।

समग्रमा प्रस्तुत कथामा कोशी नदी र त्यसको आसपासमा बस्ने माभी जातिका मानिसहरूको जनजीवन, जीविकोपार्जन, दिनचर्या, उनीहरूका संस्कृति र कष्टकर जीवन व्यतित गरेको विचार प्रधान विचारको रूपमा आएको छ भने सोही कुरालाई पुष्टि गर्नुका साथै माभीहरूको उन्मुक्तिको लागि आएका विभिन्न सन्दर्भहरूले गौण विचारको सङ्केत गरेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथा युगीन वैचारिक सन्दर्भका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

४.३.१.२ जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

प्रस्तुत जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा प्रयुक्त क्षणलाई कार्यकारण अन्तर्सम्बन्धका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यिक कृतिभिन्न आएका घटनामा एक आपसमा अन्तर्सम्बन्ध हुनुपर्छ । प्रस्तुत कथामा कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका सन्दर्भमा आएका केही साक्ष्यहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : साक्ष्य १- मतलब के भने बच्चादेखि बुढो हुन्जेलसम्म के काम गर्नुपर्छ, जसले गर्दा बाँच्न सकियोस् : एक भुम्फो लाउन सकियोस् नरनातासँग मधुर सम्बन्ध राख्न सकियोस् र मुसुकक हाँस्न सकियोस् । कहिलेकाहीं बानले भेट्टाउँदा ओछ्यान पन्या बेला पनि मुखमा माड लाग्न सकोस् । (१), साक्ष्य २. म तल्लीन भएर मुन्टो उठाउँछु त्यस चकलामा भीर छ । केही बुढ्यान ... बाउनन्ने बुढ्यानमुनिको चकलामा एउटा बस्ती छ, तीस घरको । घर अधिकांश दुई तले छन् - भुईँ र मढ्यान । त्यहाँ कतै पनि भिँगटी अथवा टायल वा जस्ताको छाना देखिँदैन । सबै घर खरले छाएका छन् । अनि गारो ... घरको सुर जिग्रिङ्ग हुङ्गा उत्रिएका छन् (२-३), साक्ष्य ३. हामी नाङ्गा जाति हौं । नाङ्गो खेती गर्छौं । बच्चादेखि मर्ने बेलासम्म । खोलाको खेती । नाङ्गो जातिको हाँस्नु के लाउनु के उही न हो नाङ्गा, साक्ष्य ४. नेपालिएर के गर्नु ? अरु केही उपाय छैन । पर्या छैन, जान्या छैन । बुभ्या छैन । देश चाचा छैन । गम्मसित खेती गर्थौं भने हरियो मकै खान रहरलाग्ने बारी छ । के गर्नु ? केही भएन गर्ने हो ?

प्रस्तुत कथाको साक्ष्य ५ हामी जन्मिएदेखि यो यत्तिकै हो । यस्तै छ र थियो । पहिले पहिले हामीलाई रिस उठ्थ्यो । हाम्रो बाबु सधैं किन कालो फुलङ्गामा रगरगती खोला पस्छ ? लगौटीको भरमा हिलो अनुहार लिएर सधैं किन भिजेको रुमाल मात्र देखिन्छ । अरुले बाठो भएर घण्टौं कुरा गर्दा हाम्रो खलक टोलाइ मात्र रहन्छ । किन ऊ सँग भन्ने कुराको मुस्लो छैन । किन उसमा कुरा फुर्न सक्दैनन् । खोई के भन्ने यी बोल्ने मुख छ । हात गोडाको भरमा बाँचेका छौं (३), साक्ष्य ६. मालिकले तिनीहरूलाई बुभेन । अनि को मालिक को नोकर छुट्ट्याउन गाह्रो र जटिल भो यही त मुख्य कुरा हो (४), साक्ष्य ७ हामीहरू सब माफी हौं । जात त होला नईकसै कसैलाई काँस कुस्यार भन्यासम्म सुनियो । तर के र हामीभिन्न छुवाछुत छैन है (४), साक्ष्य ७.

हामीहरू भनौ न । बाहुन, क्षेत्री, जैसी, भोटे, लामाले हामीलाई घरभित्र पस्न दिँदैनन् । सुँगुर पाल्छौ, जाँड रक्सी खान्छौ, नसा-क्या मालिक । हामीले छोएको यिनीहरू खाँदैनन् । अब हामीलाई दमाइ भने पनि हुन्छ । कामी भने पनि हुन्छ । जान नचल्ने जे भने पनि हुन्छ । के र ? (४), साक्ष्य ८.म सेते माभीको घट्टमा थिएँ । स्यानो स्यानो बाँसका खामा र बाँसकै दलिनहरू ढुङ्गाको घट्टबाट उडेको पिठोले सेतै देखिए । जता हेयो- उतै सेतो पिठो, कालो पिठो । लिसलिसो । चक्काको आवाज निरन्तर किरकिर छारर ... आइरहेको (५) ।

प्रस्तुत साक्ष्य ९- लुगा नलगाई नाङ्गै दिनभर खोल्सामा भ्यागुता र गड्यौला समाउनमा जोत्तिनु यहाँका बच्चाको क ख हो । माछा समाउने रहर नै बढेको चिन्न हो (५), साक्ष्य १० - यस्तो चर्को घाम छ । लोग्ने माछा बेचेर आउला र जाउलो खाउँला भनेर बसेकी होली मभिनी । यता बिहानभरमा माछा परेन (६) साक्ष्य ११ भूमेको पूजा गरौं कि जलसिकारीको पूजा गरौं एक थोक गर्नेप्यो (६), साक्ष्य १२- कोशी धमिलो बनेर बग्यो । माभीहरू सबै जुमुराए । अब त लाग्नुपर्छ क्यारेको अनुहारले हेर्दै उनीहरू छटपटिए (७), साक्ष्य १३- एकछिनपछि माभीलाई अलिकति जाँड छान्छन् । एकछिन पछि माटोको गाग्रोमा एक माइल तलको कोशीबाट धमिलो पानी बोक्छन् । एकछिनपछि पालीको छली धुतेको अभियोगमा विधुवी मभिनीसाग काटाकाट गर्छन् (७), १४. बाहुन साहुन केही चाहिँदैन । मालिक । भोज गछौं भोज । जाँड खान्छौ । रक्सी खान्छौ । कुखुरा काट्छौ । बिहे खतम् । हाम्रो विधि यही हो ।, १५. तँ जस्तो लक्का जवान हामीकहाँ भए एम्.ए. पढिसक्यो । एम.ए. कुनै कुराको साधारण ज्ञान । तैले कति पढ्या छस् त ? मैले गोच... असला.... शहर.... छोरा ... पढ्या छ (८-९), १६. दारिद्र्य प्रदुषणको भारले जहाँका मान्छेहरू पुतली जस्ता या बाँसका टेका जस्ता छन् यो दारिद्र्य प्रदुषणहरू म मानसिक कवचमा बसेर एकपल्ट अकासिन्छु । धेरैले धेरै कुरा लिन सक्छन् । यस प्रदुषणबाट लिइरहेछन् । नाङ्गा डाँडामा पनि जीवन यसैमा पनि मान्छे बाँच्न चाहिरहेको छ (९), १७. एक घुट्की रक्सी नभई त कुरा गर्दिन मालिक । एउटा कुरा मालिक तपाईँ किन

लाजभाँडदेखि लिएर हाम्रा घर, हाम्रा छाप्रा, हाम्रा आइमाई, हाम्रा फुर्लड किन निहालनु हुन्छ । हामीलाई लाज लाग्छ (९) ।

प्रस्तुत कथाको साक्ष्य १८ मा अगेनामाथि सरङ्ग मारेको । महाजालहरू पालीमा भुन्ड्याएको । हाँडीमा चामलको रोटी माइली मभिनी पकाउँदैछे ।... नाच्ने बेला भइसकेको छ । बूढी किन यसरी नाचेकी छ ? यसको लोग्ने मरेको छ । बूढी किन यसरी नाचेकी छ ? यसको लाग्नेको काम । मान्छे मरेको घरमा यसरी भोज गर्नुपर्छ । मरेको वर्षको दशैंमा नै यो भोज गर्नुपर्छ । यसरी नाच्नुपर्छ । यसरी चामलको रोटी खानुपर्छ । यसरी नाच्नुपर्छ । म यो हुल यो तमाशा । यो स्थिति रमाई रमाई हेरिरहेको छु । मैले सम्भैं त्यो बूढी यही बेलाकी नर्तकी हो । गायिका हो (१२), १९. यिनीहरूको जवाफ हुन्छ । तिमीहरूलाई सबभन्दा दुःखको दिन कुन हो भनेर तपाईं सोध्नोस् - खान नपाएको दिन नै सबभन्दा दुःखको दिन भन्छ (१५), २०. यो आँसुको ढोकालाई पनि थपुंला । बेहोस् नभएसम्म । तर बिसन सक्तिनँ । यो शब्द हामीलाई खानकै सुख आछो । हामीलाई खानकै सुख आछो (१६) ।

माथि उल्लिखित साक्ष्यहरूमध्ये साक्ष्य एकमा जीवन जीउने कलाको बारेमा सम्बन्धित घटना आएको छ । जुन घटना हिजो, आज र भोलि तिनै कालमा सम्बन्धित रहेकोले यसमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ । त्यसरी नै साक्ष्य २ र ३ मा आएका कथांशमा तत्कालीन युगका सामाजिक सम्बन्धहरू गाँसिन पुगेका छन् । यसमा एकातिर माभी जाति माछा व्यवसाय र खेतीपातीबाट सधैं नाङ्गो रहेको सन्दर्भ आएको छ भने अर्कोतर्फ उनीहरूको बासस्थान पनि खरर छलीले छाएका कमजोर स्थितिका रहेका छन् । यसले कार्यकारण अन्त सम्बन्धको बोध गराउँछ । त्यसरी नै साक्ष्य ४, ९ र १५ मा आएका कथांशमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध स्पष्ट देखिन्छ । यिनीहरूमा आएका शैक्षिक सन्दर्भका कुराबाट माभीहरू चेतनास्तर र शिक्षित हुनमा कमजोर स्थिति रहेको छ । यी कुराहरू भूत, वर्तमान र भविष्य केन्द्रित रहेकाले तत्कालीन युगीन समाजसँग अन्तरसम्बन्धित छन् । त्यसैगरी साक्ष्य ५मा आएका कथांशले माभी जातिका पेशा व्यवसाय, रहनसहन, लवाइखवाइआदिका बारेमा चर्चा गरेको छ । यसमा तत्कालीन समयका माभी जातिका विषयमा आधारित

रहेकोले र हिजोआज तथा भोलिको समेत जातीय स्थितिलाई सङ्केत गरेको हुँदा अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य ६ र ७ मा आएका कथांशहरूले माभी जातिको जात नै नभएको र ठूलोसानोको भेदभाव नभएको कुरा आएको हुँदा अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको साक्ष्य ८ मा तत्कालीन समयमा कुटानी पिसानीसम्बन्धी आधुनिक मेसिन नभई घट्टजस्ता औजारबाट काम चलाउने गरेको पाइन्छ । तत्कालीन समय सन्दर्भमा यो घटना सान्दर्भिक छ । त्यसैगरी साक्ष्य दसमा आएका सन्दर्भले माछा व्यवसाय फष्टाउनुको सट्टा खस्कँदै गइरहेको र पेशागत सङ्कट उत्पन्न भएको स्थितिलाई सङ्केत गरेकोछ । यो तत्कालीन समय सन्दर्भमा मात्र नभएर आज पनि सान्दर्भिक रहेको हुँदा अन्तः सम्बन्ध रहेको छ । त्यसैगरी ११, १२, १३ मा आएका सन्दर्भले सङ्कटमा परेको व्यवसायको श्रीवृद्धिका लागि देवीदेवताको भाकल गर्ने, दुःखमा पनि रमाउने स्थितिलाई सङ्केत गरेको छ । यो कुरा तत्कालीन समाजको मात्र नभएर सार्वकालीन भएको हुँदा अन्तः सम्बन्ध देखिन्छ । त्यसैगरी साक्ष्य १४ र २१ मा प्रस्तुत भएका सन्दर्भले माभी जातिको विवाह र मृत्युसंस्कारमा गरिने चलनको चर्चा गरेको छ ।

माभी जातिको संस्कारगत अवस्थालाई हेर्दा प्रस्तुत सन्दर्भले कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको देखाउँछ । त्यसैगरी साक्ष्य १६, १९ र २१ मा आएका कथांशले लेखकीय विचारलाई स्पष्ट पारेको छ । यसमा तत्कालीन माभी जातिको समाजमा देखिएको गाँस,बास र कपासको समस्या र त्यसबाट लेखकीय अन्तरदृष्टि कारुणिक बनी मनलाई शान्ति दिलाउनको लागि माभीहरूले नै पिउने रसपान (रक्सी) समेत ग्रहण गर्न उद्भूत भएको देखिन्छ । यस्ता कुरा हिजोको समाजमा पनि थिए र आज हुँदै भोलिसम्म रहने भएकाले कार्यकारण अन्तर्सम्बन्ध रहेको छ । प्रस्तुत कथामा माथि उल्लिखित घटनाक्रमबिच कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको देखिन्छ भने न्यून घटनामा लेखक अन्तः सम्बन्धका दृष्टिले चिप्लिन पुगेका छन् । यस्ता न्यून घटनाहरूमा “तिमरु गु सोहोर्न त जाँदैनौ ? (९) “ल मोज गर् मोज गर् । मैले जिस्कँदै एक थप्पड उसको तिघामा हानें । अरुहरू हाँसे ” (७) जस्ता सन्दर्भहरू पर्दछन् ।

४.३.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त क्षण

४.३.२.१ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

प्रस्तुत उदाइनसकेको घाम कथामा काठमाडौं उपत्यकाको असुविधाजनक स्थानमा बसोबास गर्दै आएका पोडे प्रजाति सामाजिक तथा आर्थिक रूपले पिछडिएका छन् । उनीहरूलाई खान लाउनको अभाव छ । यस्तो अभाव उनीहरूभन्दा अगाडिका पुस्तादेखि नै रहँदै आएको कुरा कथाबाट स्पष्ट भएको छ । पुस्तोदेखि रहँदै आएको गरिबीपन र जीविकोपार्जनको अवस्थाका साक्ष्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

साक्ष्य १. चाडै उठ् ए कान्छा । खत्री गाउँको विवाहमा छिट्टै गरी जानुपर्छ भात सोहोर्न । मेरो यो बूढो शरीर सधैं उत्तिकै दुखिरहेछ । भन् सधै मलाई नै चिन्ता छ । दसैं आइसक्यो । ज्वाइँ भाञ्जा आउँछन् । केखुवाएरपठाउनु । दश बाह्र टपरी सोहोरेर ल्याइस् भने यो अहिल्यैदेखि सुकाएर राख्न सकिन्छ । तैले सोहोर्नु पनि पर्दैन । नातिलाई सँगै लैजा ... भइहाल्छ नि । नत्र त हेर है बाबु इज्जत जाला । बाबुबाजेको बिँडो थाम्न नै सकिनस् भने तँ भई जन्मिउको के सार ? तेरो उमेरमा तेरा बाबु ... सम्झँदा पन कस्तो कस्तो लागेर आउँछ । कति माछा मारेर खुवाउँथे । भोजका भातहरू सुकाउँदैको हैरान हुन्थ्यो । सबै तँ त ... भन् अल्ल्ही मात्र छस् (३०) ।

साक्ष्य २. बाबु बूढो, जसले जीवनभर मुर्दाको कात्रो लिएर मर्न्यो, जूठा भात सोहोर्न ... छोराछोरी जन्माउन ... फोहोर गल्लीबाट नउम्कन, बाबुको बिँडो थाम्न सिवाय केही जानेन । यो शहर बाहिर उसले केही जानेन । गाउँ जान्यो केवल टपरी ... र धान सोहोर्ने नाताले । खोला जान्यो केवल माछा मार्ने नाताले । न कर्सको भाषण नै जान्यो (३१), साक्ष्य ३. कान्छा पोडेको दाजु अहिले बाबुको स्थितिमै छ । ऊ यसै गरी बाँचिरहेछ जसरी उसको बाबु थियो । सायद उसको बराज्यू पनि यसैगरी नै बाँचेको थियो होला (३१) ।

प्रस्तुत कथामा तत्कालीन पोडे समाजमा चरम गरिबीपन थियो । उनीहरू दैनिक रूपमा खान र चाडबाड मान्नका निम्ति गाउँमा कुनै भोज भतेर भएमा जुठो भात सोहोर्न जानुपर्ने, कपडाका रूपमा मुर्दाको कात्रो लगाउनु पर्ने, जीविकोपार्जनका लागि खोलामा माछा मार्न जानुपर्ने बाध्यता थियो । यस्तो प्रकारको बाध्यतामा कान्छा पोडेका बराज्यूदेखि कान्छा पोडेका दाजु र ऊ पनि परेको कुरा माथिका साक्ष्यहरूमा वर्णित घटना र क्रियाकलापबाट स्पष्ट हुन आउँछ । कान्छा पोडे आफ्नो बाबु बराज्यूका यस्ता कार्यदेखि सन्तुष्ट थिएन । ऊ समाजमा व्याप्त दुर्गन्धित र दारिद्र्यपनबाट मुक्त हुने चाहना राखेर उक्त स्थानबाट टाढा जान्छ तर त्यहाँ पनि निश्चित समयको काम सकिएपछि पुनः आफ्नै समाजमा फर्कन बाध्य हुन्छ । तत्कालीन समयमा उसको समाजमा भएका वास्तविकतालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ, “घर अगाडि पेटीमा निस्क्यो । जताततै फोहोर व्याप्त थियो । सूर्यका किरणहरू नालसम्म पनि आइसकेका थिएनन् । पारी कसाईको पसलसम्म पनि आइसकेका थिएनन् । माथि जंगलको गुराँसको गुच्छाहरूमा रातै भएर घाम छरिउको थियो । सुँगुरको लिँड छरिएको सडक अगाडि उभिँदा उभिँदै घाम कसाईले काटेको राँगोको जीउसम्म आइपुग्यो (३२), ... सडकको चारैतिर हेर्‍यो । टोलका केटाकेटीहरू त्यही लिडहरू जूठोहरू, परालहरू कुहिएर गनाइरहेको सडकमा लप्सीको वियाँको गन्ध खेलिरहेका थिए” (३४) ।

माथिको साक्ष्यबाट तत्कालीन काठमाडौंको पोडे समाजमा सडक सफा गर्ने चलन नभएको र त्यही फोहोर सडकमा टोलका केटाकेटीहरू खेल्ने तथा कसाईहरूले दुर्गन्धित स्थानमा मासु काट्ने जस्ता कार्य गरेका देखिन्छन् र त्यतिबेला अन्य पोडेहरूमा सडक, गाउँ सफा राख्नुपर्छ भन्ने चेतना पनि भएको देखिँदैन तर कान्छा पोडेमा भने केही समय गाउँ बाहिर बसेर आएपछि आफ्नो टोल समाजमा रहेका दुर्गन्धित र दारिद्र्यपनलाई सुधार गर्नुपर्छ भन्ने धारणा विकसित भएको थियो । समयको परिवर्तनसँगै काठमाडौं उपत्यकामा टोल सुधारका निम्ति टोलको सदस्यका लागि चुनाव हुने स्थिति बन्यो । तसर्थ उक्त चुनावमा पोडेको टोलबाट कान्छा पोडे सदस्यको रूपमा उम्मेदवार बनेको कुरालाई कथालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको

छ, “हाकुचा टोलका नेवार मरेका भए त कान्छाले जित्थ्यो ... वास्तवमा उसले चुनाव उसका आफ्नै जातकाले भोट नदिएर हारेको थियो” (३४) । यस साक्ष्यबाट तत्कालीन समयमा टोल सदस्यका लागि चुनाव लड्ने समयको सुरुवात भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

४.३.२.२ उदाइनसकेको घाम कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

प्रस्तुत उदाइनसकेको घाम कथा कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका दृष्टिले सफल छ । यस कथामा २०३० सालतिर काठमाडौं र त्यसको आसपासमा बसोबास गर्ने पोडे प्रजातिको समाज, शहरको गरिबीपन, चेतनाको अभावका कारण र असुविधाजनक स्थान, दुर्गन्धित र चरम दारिद्र्यपनले युक्त स्थितिको चित्रण आएको छ । प्रस्तुत उदाइनसकेको घाम कथामा आएका कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका केही साक्ष्यहरूलाई यहाँ पुष्टिका लागि उल्लेख गरिएको छ : साक्ष्य १ “चाडै उठ् ए कान्छा । खत्री गाउँको विवाहमा चाडै गरी जानुपर्छ भातसोहोर्न ।दर्शै आइसक्यो । ज्वाईं, भान्जा आउँछन् के खुवाएर पठाउनु” (३०), साक्ष्य २ “उसलाई दिक्क लाग्छ । जूठो सुकाएको भात खान घिन लाग्छ । अनि कात्रोको कपडा लगाएर हिड्न दिक्क लाग्छ । मसानघाट नजिकको घरमा बसेर सधैं सधैं मुर्दाको गन्ध सुन्न घिन लाग्छ” (३४) । साक्ष्य ३ टोलमा सदस्य हुन उम्मेदवार भैसकेको पोत । हारेर पोत ... । हाकुचा टोलका नेवार मरेका भए त कान्छाले जित्थ्यो ... वास्तवमा उसले चुनाव उसका आफ्नै जातकाले भोट नदिएर हारेको थियो (३४), साक्ष्य ४ “बाहिरको केही नयाँ परिवर्तनहरू देखेर आफ्नो समाजको विग्रिएको स्थिति सुधार्न चाहाने प्रवृत्तिको कान्छा पोडे थियो” (३५) ।

माथि प्रस्तुत गरिएका साक्ष्यहरू तत्कालीन समयमा उपत्यकाको पोडे समाजमा चरम गरिबीपन थियो । उनीहरू दैनिक रूपमा खान र चाडबाड मान्नका निम्ति गाउँमा कुनै भोज भतेर भएमा जुठो भात सोहोर्न जानुपर्ने, कपडाका रूपमा मुर्दाको कात्रो लगाउनु पर्ने, जीविकोपार्जनका लागि खोलामा माछा मार्न जानुपर्ने बाध्यता थियो । यस्तो प्रकारको बाध्यतामा कान्छा पोडेका बराज्यूदेखि कान्छा पोडेका दाजु र ऊ पनि परेको कुरा माथिका साक्ष्यहरूमा वर्णित घटना र क्रियाकलापबाट स्पष्ट हुन आउँछ । कान्छा पोडे आफ्नो बाबु बराज्यूका यस्ता कार्यदेखि सन्तुष्ट

थिएन । उसमा भने केही समय गाउँ बाहिर बसेर आएपछि आफ्नो टोल समाजमा रहेका दुर्गन्धित र दारिद्र्यपनलाई सुधार गर्नुपर्छ भन्ने धारणा विकसित भएको थियो । समयको परिवर्तनसँगै काठमाडौं उपत्यकामा टोल सुधारका निम्ति टोलको सदस्यका लागि चुनाव हुने स्थिति बन्यो । तसर्थ उक्त चुनावमा पोडेको टोलबाट सदस्यको रूपमा उम्मेदवार बनेको कुरालाई कथामा उल्लेख गरिएको छ: “वास्तवमा उसले चुनाव उसका आफ्नै जातकाले भोट नदिएर हारेको थियो” (पृ.३४) । तत्कालीन समयमा टोल सदस्यका लागि चुनाव लड्ने समयको सुरुवात भएको कुरालाई माथिको साक्ष्यले स्पष्ट पारेको छ । यी कुराहरू भूत, वर्तमान र भविष्य केन्द्रित रहेकाले तत्कालीन युगीन समाजसँग अन्तरसम्बन्धित छन् । यसमा तत्कालीन समयका पोडे जातिका विषयमा आधारित रहेकोले र हिजोआज तथा भोलिको समेत जातीय स्थितिलाई सङ्केत गरेको हुँदा अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ । प्रस्तुत उदाहरणको घाम कथामा प्रयुक्त घटनाक्रमहरूमध्ये एकाधमा बाहेक अधिकांश घटनाक्रमहरूमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ ।

४.३.३ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त क्षण

सडकको पेटी कथा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित नेपाली जनजीवनको आर्थिक पाटोमा केन्द्रित कथा हो । यस कथामा तिनी र म जस्ता पात्रका साथै सन्दर्भवस तिनकी छोरा, छोरी, लोग्ने आदि पात्रहरू आएका छन् । यस कथामा नेपाली समाजका विपन्न वर्गले जीवन निर्वाहको बाटोका रूपमा कसैले बदाम बेच्ने, कसैले आफ्नो रूपलावण्य प्रदर्शन गर्न बाध्य रहेको तथा कसैले सडकमा मागेका जस्ता सन्दर्भहरू जोडिएका छन् । प्रस्तुत कथामा तत्कालीन समयका नेपाली जनमानसका दयनीय अवस्थाको स्पष्ट खाका आएको छ । क्षणका दृष्टिले यस कथालाई युगीन वैचारिक सन्दर्भ तथा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध जस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.३.१ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

प्रस्तुत कथामा युगीन सन्दर्भ सशक्त रूपमा आएको छ । कथामा आएका जीवन निर्वाहका विभिन्न सन्दर्भहरूमध्ये बदाम बेच्नु, नारीले आफ्नो रूपलावण्य प्रदर्शन गर्नु तथा सडकमा मागेर जीविकोपार्जन गरेका सन्दर्भमा आएका छन् । यसरी नै प्रस्तुत कथाको वैचारिक पक्ष पनि सशक्त रूपमा आएको छ । यस कथामा कथाकारले एकातिर प्रधान विचारका रूपमा तत्कालीन समयको गरिबी र विपन्नतालाई प्रस्तुत गरेका छन् भने गौण विचारका रूपमा अन्य थुप्रै सन्दर्भहरू जोड्न पुगेका छन् । यस कथामा प्रयुक्त युगीन सन्दर्भहरूलाई सामाजिक, आर्थिक सन्दर्भ प्रेमप्रणयका सन्दर्भ र धार्मिक सांस्कृतिक सन्दर्भका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत कथामा चालीस वर्ष उमेर पार गरेकी तिनी पात्र भोको पेट र सफा बिहीन कपडा लगाएर सडकको पेटीमा बदाम बेचेको सन्दर्भलाई कथामा यसरी देखाइएको छ : तिनी आफ्नो अगाडि डालो राखेर बसेकी छिन् । भुटेको बदामले डालो भरिएको छ । बदाम, बदाम तिनको स्वरमा एक किसिमको आग्रह छ (७९) । यस साक्ष्यमा उमेर चालीस नाघेकी एक महिलाले जीवन निर्वाहका लागि सडकको पेटीमा बदाम बेचेको कुरा देखाइएको छ । त्यसैगरी तिनी पात्रको छोरा सडकमा मागेर जीवन निर्वाह गर्छ भन्ने कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : केही समय अघिको कुरा हो । यो केटो बसमाथि चढ्थ्यो र हात पसार्थ्यो ।... पैसा नदिएसम्म हात भाँदैनथ्यो । कसैले वास्ता गरेनन् भने एकदिन यसले आफ्नो शरीरमा आफैले कोराले हान्नेछ र कोराको डाम र रगतको भल देखाएर पैसा माग्नेछ (८१) । यस साक्ष्यले तिनी पात्रको छोरा बाल्यकालदेखि नै पारिवारिक गरिबीले गर्दा मागी खाने कार्य तर्फ उन्मुख भएको कुरालाई पुष्टि गर्दछ । यसरी प्रस्तुत कथामा तत्कालीन नेपाली समाजले गरीबलाई भन् भन् गरिब बनाउँदै लगेको सन्दर्भ सशक्त रूपमा आएको कुरा माथिका साक्ष्यद्वारा पुष्टि भएको छ । यसरी नै तिनी पात्रकी छोरीले आफ्नो सौन्दर्यता प्रदर्शन गर्दै जीवन सञ्चालनमा सहजीकरण गर्न खोजेकी छ । यस कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ, “यही समयमा त्यो गल्लीको अँध्यारो

कोठामा रमिता चलिरहको छ । भर्खरै तरुनी भएकी तिनकी छोरी केटाहरूसँग जिस्केर बसेकी छ ।त्यसले आफ्नो शरीर छाडा छोडेकी छ (८५) । प्रस्तुत साक्ष्यले तत्कालीन समयको समाजले गरिबीका कारण युवतीहरू देहव्यापारलाई जीवन निर्वाहको माध्यम बनाउन बाध्य बनाएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । तत्कालीन समयमा पनि परम्परागत समयमा जस्तै लोग्ने मरेपछि महिलाले आफ्नो श्रृङ्गारका कुराहरू त्यागेका कुरालाई तिनी पात्रका माध्यमबाट यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : थाहा पाउनुभयो होला नि बाबुले, मेरो लोग्ने खसेको कुरा ?.... तिनको अनुहार र शरीरमा पालैपालो हेर्छु । तिनको हात हेर्छु बुच्चो छ । तिनको सिउँदो हेर्छु रिक्तो छ (८९) । यस साक्ष्यले हिन्दु नारीका श्रृङ्गारका रूपमा रहेका सिन्दुर चुरा आदि वस्तुहरूको प्रयोग विधवा भएपछि नगर्ने कुरा पुष्टि गरेको छ ।

प्रस्तुत कथामा युगीन विचार सशक्त रूपमा आएको छ । तत्कालीन समयको युग सापेक्ष विचारलाई लेखकका माध्यमबाट यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : छोराको रत्नपार्कको रूप, छोरीको लगनको डेराको त्यो रूप र यिनको बदामको डालो अगाडिको रूप, वास्तविक जीवन यही रहेछ । संसारमा बाँच्नु भनेको यही रहेछ (८५) । यस साक्ष्यले प्रस्तुत कथाको प्रधान विचारको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने कथामा आएका अन्य सन्दर्भहरू गौण विचारका रूपमा आएका छन् । प्रस्तुत साक्ष्यले तत्कालीन समाजका गरीब वर्गले जीवन निर्वाहका लागि गर्नुपरेका संघर्षहरूलाई उजागर गरेको छ । बदाम बेचेर जीवन निर्वाह गर्ने तिनी पात्रका सन्ततिको कारुणिक अवस्थाको चित्रण यस साक्ष्यमा भएको छ । त्यसैले प्रस्तुत कथा युगीन सन्दर्भ र विचारका दृष्टिले सशक्त रहेको छ ।

४.३.३.२ सडकको पेटी कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

प्रस्तुत कथा कार्यकारण अन्तर्सम्बन्धका दृष्टिले सशक्त रहेको छ । कथामा आएका हरेक घटना तत्कालीन समाजसँग अन्तर्सम्बन्धित छन् । तत्कालीन समयको समाजले कसैलाई सम्भ्रान्त र धनी बनाएको छ भने कसैलाई गास, बास र कपासको अभावमा जीवन जीउन बाध्य गराएको छ । सम्पन्न र विपन्न वर्गको सिर्जना गर्नमा

तत्कालीन समाज भागीदार बनेको छ । जीवन निर्वाहका सन्दर्भमा तिनी पात्रले बदाम बेची आफ्ना सन्तान समेत पाल्न नसकेको कारण छोराको पेटीमा बसी माग्ने र छोरीले आफ्नो नारी सौन्दर्य बेची जीवन निर्वाह गर्न बाध्य बनाउने त्यस समयको समाज हो । यसै कुरालाई पुष्टि गर्नका लागि कथाको केही अंश यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ: तिनको छोरो यतिखेर रत्नपार्कको पेटीमा नाङ्गै पल्टेर रुँदै होला । भोक लाग्यो । भोक लाग्यो (८०) ।

तिनी पात्र भन्छिन्, “बुढाका लागि औषधी नल्याईभएन । एक पैसा छैन । दस रुपिया मात्र भए पनि काम चल्यो । बेलुका नखाइ सुतियो । भोकले केटाकेटी आलसतालस छन् । एक छाकलाई भए पनि चामल दिनुपर्छ । अलिकति नून छैन ? बजारमा मट्टितेल कहीं पाइँदैन । स्टोबमा एक थोपा पनि मट्टितेल छैन । एक शीशी पैँचो दिनुपर्छ । यसो थोत्रो लुगा छैन ? बुढालाई नाङ्गै राख्नु भएन । छोरा छोरीलाई भए पनि हुन्छ (८२) ।

नमरेको लोग्नेलाई आफैले मर्नो भन्दै पैसा माग्दै हिँडेकी थिइन् । यो घटनाको पत्तो भएपछि चोक एकपल्ट फेरि ब्युक्तियो (८४),.... छोराको रत्नपार्कको रूप, छोरीको लगनको डेराको त्यो रूप र यिनको बदामको डालो अगाडिको रूप, वास्तविक जीवन यही रहेछ । संसारमा बाँच्नु भनेको यही रहेछ (८५) ।

प्रस्तुत साक्ष्यहरू मध्ये कुनै पनि नारीले आफ्नो जीवित श्रीमान्लाई मरेको भनेर तत्कालीन समयको समाजमा भन्न सक्ने स्थिति देखिँदैन । त्यस समयका नारीहरूले आफ्नो श्रीमान्को नाम समेत उच्चारण गर्न हुँदैन भन्ने मान्यता बोकेको अवस्थामा जिउँदो श्रीमान्लाई मर्नो भनेर भन्न सक्दैनन् । त्यसैले यस घटनामा कार्यकारण अन्तर्सम्बन्ध देखिँदैन भने माथिका अन्य साक्ष्यहरूमा आएका सन्दर्भहरूमा कार्यकारण अन्तर्सम्बन्ध रहेको छ ।

४.३.४ चीत्कार कथामा प्रयुक्त क्षण

सिर्जनामा क्षणको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । युग, समय वा क्षणले सर्जकलाई सिर्जनामा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । प्रस्तुत 'चीत्कार' कथा २०५३ सालमा प्रकाशित भएता पनि सो भन्दा अगाडिकै समयलाई आधार बनाएर लेखिएको छ । यस कथा सामाजिक विषयवस्तुका साथै बादी जातिको सामाजिक सांस्कृतिक रहनसहन, भेषभूषा, संस्कार, संस्कृति र जीवन निर्वाहका पेसागत अवस्थाको विषयमा आधारित छ । यस कथामा बादी जातिका महिलाहरूले देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गरेका छन् । यस्तो देहव्यापार उक्त जातिको परम्परागत संस्कारका रूपमा स्थापित भएको छ । यस कथामा चौधवर्षे नातिनीदेखि साठी वर्षे बूढी बदेनीले यौन व्यवसाय गर्न बाध्य छन् । यस्ता कार्यमा संलग्न हुनु एकातिर बादी जातिको संस्कृति बनेको छ भने अर्कातिर तत्कालीन समाजले यस्ता कुरालाई प्रश्रय दिएको छ । आर्थिक अभाव र गरिवीका कारण आफ्नो गाँस बास र कपासको व्यवस्था गर्न देहव्यापार गर्नुपरेको बाध्यात्मक स्थितिलाई त्यस कथाले सङ्केत गरेको छ । जीवन निर्वाहको लागि देहव्यापार गर्ने बाध्यात्मक स्थितिको सिर्जना गराउनमा तत्कालीन समयको सामाजिक संरचना जिम्मेवार रहेको छ । यस कथामा तत्कालीन समयगत क्षण सशक्त रूपमा आएको छ । चीत्कार कथामा प्रयुक्त क्षणलाई युगीन सन्दर्भ र विचारका साथै कार्यकारण अन्तर्सम्बन्धका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.४.१ चीत्कार कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

युगीन सन्दर्भलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा लिइएको पाइन्छ । युगीन सन्दर्भलाई शैक्षिक सन्दर्भ, आर्थिक सन्दर्भ, सामाजिक सन्दर्भ, प्रेमप्रणयको सन्दर्भ र आर्थिक सन्दर्भका साथै जीवनपद्धति र रीतिस्थितिका सन्दर्भ आदिका आधारमा चर्चा गर्न सकिन्छ, तसर्थ माथि उल्लिखित सन्दर्भहरूका आधारमा यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

तत्कालीन समयमा बादी समाजमा अध्ययन गर्ने विद्यालयहरू नै थिएनन् जसका कारण बादी जातिका महिलाहरूको चेतना शून्य रहेको थियो । उनीहरू पढ्ने र खेल्ने उमेरमा आफ्नो परम्परागत पेसालाई अपनाउन बाध्य थिए भन्ने कुरालाई निम्न लिखित साक्ष्यहरूद्वारा उल्लेख गरिएको छ :“शहर बजारका मान्छेको कुरा गर्ने हो भने पढ्ने उमेर हो । स्कूलमा पुस्तक च्यापेर जाने । अहिले पुरुष च्यापेर बस्ने उमेर होइन । पुस्तक र पुरुषमा धेरै फरक छ” (९) । युवकले अन्त्यमा चौधवर्षे नातिनीमा आँखा गाड्यो । खेल्ने र पढ्ने उमेरकी नातिनी, अँगोनुमा चुरोट तानिरहेकी छे (१२) । माथिका साक्ष्यहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने तत्कालीन समयमा बादी जातिका मानिसहरूको लेखपढ गर्ने चलन नै नभएको देखिन्छ । पढ्ने, लेख्ने र खेल्ने उमेरमा वा पुस्तक बोक्ने चौध वर्षे उमेरमा आफ्नो जीविकोपार्जनको पुस्तौनी पेसा देहव्यापारमा संलग्न रहने गर्दछन् । पढ्ने लेख्ने उमेरका केटीहरू चुरोट विँडी खाने जस्ता खराब लतमा नै लागेका देखिन्छन् साथै त्यतिबेला पढ्नुपर्छ भन्ने मानसिकता पनि रहेको देखिँदैन ।

बादी जातिका पनि आफ्नै प्रकारका संस्कृति, संस्कार आदि रहेका छन् । उक्त जातिमा यौन व्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने संस्कार पुरानो नै रहेको देखिन्छ । त्यस जातिका महिलाहरू रातको समयमा अबेरसम्म कुनै पुरुषको आवागमनमा प्रतिक्षारत रहन्छन् भन्ने कुरालाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ “तिनीहरू प्रतिक्षा र परीक्षामा बसेका छन् । परीक्षाको घडी एक दिनमा बीस पल्टसम्म हुन सक्छ कसैले भन्न सक्दैनन् अनि प्रतिक्षा । प्रतिक्षा, यो त पुस्तौदेखिको हो । जीवन प्रतिक्षामा नै बित्छ”(८) । यस साक्ष्यबाट पनि तत्कालीन समयमा बादी महिलाहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम नै यौन व्यापार नै रहेको देखिन्छ । उनीहरूराती अबेरसम्म पनि कुनै पुरुष आउँछ कि भनी प्रतिक्षामा बस्ने गर्दछन् । यस्तो चलन पुस्तौ पुस्तादेखि रहँदै आएको कुरा कथाबाट स्पष्ट हुन्छ । युवकको प्रतिक्षामा रात बिताइरहेका बदेनीहरूमध्ये चौध वर्षे बदेनीले आफू सुत्न जाने अनुरोध गर्दा साठी वर्षे बदेनी “भोलि भोकै मर्नु छ भने जा”(८) भन्ने उत्तर दिन्छे । यस भनाइले पनि बादी जातिको पुस्तौदेखिको पेसा देहव्यापार नै रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । बादी जातिका महिला तथा

पुरुषहरूमा आदर भाव त्यति रहेको देखिँदैन । चौध वर्षे नातिनी बदेनी देखि साठी वर्षे बूढी बदेनी सम्मका महिलाहरूसँग युवकहरू एक आपसमा गफिने, छिल्लिने जस्ता कार्यहरू भएका कुरा कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छः

एकदिन एउटा युवक आयो ।... तिनीहरू अगेनाको वरिपरि बसेका थिए । त्यसले भन्यो जीवनमा कति मान्छे तिम्रा लाग्ने भए भन्न सक्छ्यौ ? बूढी बदेनीले भनी - मोरालाई अगुल्टाले हान्छु अनि ।”.... अर्की बदेनीले भनी यस्ता फोहोरी कुरा गर्ने भए तपाई अन्त जानोस्, अन्त नै बस्नोस् । छक्क पर्ने पालो, युवकको थियो । जीविकाको साधनलाई तिनीहरू संज्ञा दिन चाहँदैनन् । संज्ञा नै दिँदा फोहोर भन्छन् । तिनीहरूलाई थाहा छ, त्यो काम फोहोरी काम हो तर पनि तिनीहरूका अगाडि एउटा परमपरा लमतन्न परेर सुतेको छ । त्यसले तिनीहरूलाई घचेट्छ त्यो फोहोरी आहालमा (९-१०)

माथिको साक्ष्यबाट तत्कालीन समयमा बादी जातिको पुस्तौनी पेसा यौन व्यापार हो । उनीहरू देहव्यापार गर्नु राम्रो काम होइन, फोहोर काम हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि यस्तो पेसा अपनाउन बाध्य भएका छन् । पुरुषहरूको गफिने, ठट्टा गर्ने जस्ता जतिसुकै नराम्रा भनाइहरू भएता पनि महिलाहरू सहन बाध्य छन् । तिनीहरू बाध्यतावश त्यो फोहोरी आहालमा घचेटिन पुगेका छन् किनकी यस्तै काम गर्ने चलन परम्परादेखि नै रहेको छ । त्यसैगरी कथामा यौन व्यापार गर्दा कुल मर्यादा कायम रहन्छ, भन्ने परम्परागत चलनलाई बूढी आमै र युवक मार्फत् यसरी उल्लेख गरिएको छ, “बूढी आमै ? यी सब के तिम्रा सन्तान हुन् ? हो बाबु ! हो, हाम्रो कुल मर्यादा कायम गर्ने सन्तान हुन् यिनीहरू(११) । यी पात्रहरू बिचको संवादमा बूढी बदेनीले आफ्ना छोरी तथा नातिनीहरूलाई सङ्केत गर्दै पुस्तौनी पेसाको रूपमा रहेको देहव्यापारलाई निरन्तरता दिँदै जाने यी आफ्ना सन्तान हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छु । सानै उमेरदेखि बदेनीहरू अन्य काममा लाग्नुको सट्टा यौन कार्यमा संलग्न भएको कुरालाई युवक र बदेनीमार्फत यसरी उल्लेख गरिएको छ”, यति सानै उमेरमा काममा लागेकी कस्ती मान्छे ? अरु काम केही छैन गर्न ? भनी युवकले सोध्दा बदेनी यसो

भन्छे, “यहाँभन्दा ठूलो काम के हुन्छ, हाम्रो त यो पुस्तौनी काम हो” (१३) । युवक र नातिनी बदेनीको यस्तो संवादबाट पनि बादी जातिमा पुस्तौनी पेसाको रूपमा देहव्यापार नै रहेको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । बदेनीहरूको उमेर जति भएता पनि यौन कार्यमा संलग्न हुन्छन् । यौन व्यापार नै उनीहरूको पुस्तौनी पेसा हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

परम्परादेखि नै यौन व्यापार गरेर जीविकोपार्जन गर्दै आएका बादी जातिमा प्रेमप्रणय हुनु पनि स्वभाविक नै मानिन्छ । यस कथामा पात्रहरू बिचको प्रेम प्रणय रहेको देखिन्छ । यहाँ बूढी बदेनी र युवकबिचको संवादात्मक प्रणय भावलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ, “एकदिन एउटा युवक आयो ।त्यसले भन्यो, जीवनमा कति मान्छे तिम्रा लोग्ने भए भन्न सक्छ्यौ आमै ? बूढी बदेनीले भनी मोरालाई अगुल्टाले हान्छु अनि” (९) । यस साक्ष्यमा यौन व्यापार गर्दै आएकी बूढीलाई युवकले प्रणय भाव देखाउँदै थुप्रै लोग्ने बनाएको कुरा उल्लेख गरेको र बूढीले पनि उक्त कुराको उत्तर व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेकी छ । त्यसैगरी कथामा आधारातसम्म पुरुषको प्रतिक्षामा बसेका बदेनीहरूमध्ये चौध वर्षे नातिनी बदेनी सुत्न जाने आग्रह गर्दा बूढीले स्वीकार नगरेर भोलि भोकै मर्ने भए जा भन्ने जस्ता अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको केही बेरपछि नातिनीप्रति प्रणय भाव यसरी प्रकट गरेकी छ । नातिनीको टाउको मुसाँदै भनी, “तिमीलाई तिनीहरूले रोजेनन् भने सुत्न गए हुन्छ । मेरी प्यारी माया लाग्दी ...आज्ञाकारी...चरीजस्ती नातिनी । बज्यैको ममत्वमा नातिनी लुटपुटिन्छे । बूढो हातको स्पर्शमा अपनत्व छ । त्यसको टाउको, त्यसको शरीरलाई कैयौँ हातहरूले मुसारेका छन् तर ममत्वको स्पर्श भेटेकी छे मात्र बज्यैको बूढो हातमा । अरुका हात नभएर धारिला वस्तुजस्ता बनेका छन् । उसलाई थाहा छ, यो बूढो हातले उसलाई निमोठ्दैन, ऐठदैन । त्यसमा ऐठन छैन । उसलाई लाग्छ, यी हातहरूले उसलाई सदाकाल मुसारीरहुन् । ममत्वको वर्षौँ गरिरहुन् (१०) ।

यस साक्ष्यमा नातिनी र हजुरआमा बिचको प्रणयभाव प्रकट भएको छ । हजुरआमाको मातृवात्सल्यमय प्रेमको वर्षा नातिनी माथि भएको देखिन्छ । त्यसैगरी यस कथामा युवक र नातिनी बदेनी बिचको प्रणय प्रेमलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ,

“युवक त्यस नातिनीको गाला चिमोट्छ - सबका सामुन्ने ।.... जबर्जस्ती हात हटाउँछे र पीडालाई शब्दबाट व्यक्त गर्छे - कस्तो लाज नभएका मान्छे । आमाको अगाडि जे पायो त्यही गर्ने ?(१२) । यस साक्ष्यमा युवक र नातिनी बदेनीको प्रणयभाव जबर्जस्ती रहेको देखिन्छ, भने युवक र नातिनी बदेनी एकान्तमा गइसकेपछि उनीहरू बिचको प्रेम प्रणयलाई यसरी उल्लेख गरिएको छ, “कति भयो काममा लागेकी ?... नातिनी छिल्याउछे, गिज्याउछे (१२) कति अग्लो र मोटो मान्छे ? ऊ आफ्नो भीमकाय शरीरको प्रशंसा नै ठान्छ, र जवाफ दिन्छ - त्यति सानै उमेरमा काममा लागेकी कस्ती मान्छे ? अरु काम केही छैन ? यहाँ भन्दा ठूलो के हुन्छ ? हाम्रो त यो पुस्तौनी काम हो (१३) । यस साक्ष्यबाट युवक र बदेनी बिच एकान्तमा खेल शब्दबाट प्रणयभाव सुरु भएको छ । बदेनीले जबर्जस्ती जवानीलाई आकर्षित गराएर प्रेमभाव प्रकट गरेकी छ, भने उमेर पुगेको युवकले कलिली बदेनीलाई यो भन्दा अन्य पेसा अपनाउँदा राम्रो हुन्थ्यो भन्ने कुराको सङ्केत गरेको देखिन्छ ।

बादी समुदाय सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा पिछडिएका छन् । उनीहरू गरिव छन् । चरम् गरिवीपनले गर्दा उनीहरू पुस्तौदेखि यौन व्यापारलाई आफ्नो पेसाका रूपमा स्वीकार्न बाध्य भएका छन् । जुन कुरालाई कथामा यसरी उल्लेख गरिएको छ, “अगेनुमा आगो छ । चिसो काठ पत्पताइरहेको छ ।चौध वर्षे नातिनी बदेनी भन्छे - बज्यै आँखा पीरो भयो, म सुत्न जान्छु ।.... नातिनीको मर्का ऊ बुझ्छे । तर बूढी बदेनी एक छिनमा नै आफ्नो विचार बदल्छे र भन्छे - “भोलि भोकै मर्नु छ भने जा ।” (८) यस साक्ष्यबाट आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण कम उमेरमा नै नातिनी बदेनी पुरुषका प्रतिक्षामा बस्न बाध्य छे । उनीहरूको आर्थिक सङ्कट मुक्तिको उपाय नै देहव्यापार रहेको छ । त्यसैगरी बादी समुदायमा निहित चरम आर्थिक अभावलाई कथामा उल्लेख गरिएको छ, “भोकलाई शान्त पार्न चामल... तरकारी... नुन...तेल चाहिन्छ । भोक शान्त पारेर मात्र भएन, निर्वस्त्र बस्न मिलेन सारी... चोलो... कानमा नक्कली गहना... रातो लिपिष्टक चाहियो । अँगालोले मात्र पुग्दैन, राती सुत्दा सिरक चाहियो (९) । यस साक्ष्यमा पनि बादी जातिले आफ्ना दैनिक जीविकोपार्जनको सामान जुटाउनको लागि पनि देहव्यापार व्यवसाय गर्न बाध्य छन्

भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । बादी जातिमा यस्ता कार्य गर्न सामाजिक रूपमा नै स्वीकार्य भएको देखिन्छ ।

बादी जातिमा देहव्यापारलाई नै जीविकोपार्जनको माध्यम मानिन्छ । यसलाई उनीहरूको परम्परादेखिको पेसा पनि मानिन्छ । उनीहरू आधारातसम्म पनि पुरुषकै प्रतिक्रिया रहेका देखिन्छन् । जुन कुरा कथाकार मार्फत यसरी उल्लेख गरिएको छ, “तिनीहरू प्रतिका र परीक्षामा बसेका छन् । परीक्षाको घडी एक दिनमा बीसपल्टसम्म हुन सक्छ । कसैले भन्न सक्दैन । अनि प्रतिका । प्रतिका यो त पुस्तौदेखिको हो । जीवन प्रतिका नै बित्छ (८) । यस भनाइबाट पनि तत्कालीन समयमा बदेनीहरू आधारातसम्म पुरुषको प्रतिका रहेका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । तीन पुस्तो मालामा उनिएका बदेनीहरू आधारातसम्म पुरुषको प्रतिका रहन्छन् । उनीहरूको नेतृत्व बूढी बदेनीले गरेकी छ । बूढी बदेनी नै त्यस घरको सर्वेसर्वा हो । उसले नै छोरी नातिनीको पसल थापेर बसेकी छ ।

प्रस्तुत कथामा बूढी बदेनीको विचारलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : “नातिनीको मर्का ऊ बुझ्छे । त्यसको उमेर पार गरेकी छ बूढीले । उसलाई सुत्न जानका लागि स्वीकृति दिन मन लाग्छ तर बूढी बदेनी एक छिनमा नै आफ्नो विचार बदल्छे र भन्छे - भोलि भोकै मर्नु छ भने जा (८)” । बूढी बदेनीको यस विचारबाट बादी जातिहरूको पेसा वा जीविकोपार्जनका लागि दिनरात यौन व्यापारमा लाग्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ । त्यसैगरी छोरी नातिनीको पसल थापेर बसेकी बूढी बदेनीको नेतृत्व क्षमता प्रति लेखकको विचार यस्तो रहेको छ : “बूढी बदेनीका कुरामा प्रतिपादन गर्ने ठाउँ छैन । ऊ शतप्रतिशत सही छे । साठी वर्षे बूढी बढेनी । सधैं खोकीरहने बूढी बदेनी । वर्षौदेखि राम्रो लुगा लगाउन छोडेकी बूढी बदेनी । वर्षौदेखि राम्रो ओछ्यानमा सुत्न छोडेकी बूढी बदेनी । यो हाम्री बूढी बदेनी । काममा विश्वास गर्ने बदेनी । देहलाई नै कमाइको साधन मान्ने बूढी बढिनी । परम्पराकी कट्टर हिमायती बूढी बदेनी(९) । य साक्ष्यमा लेखकले बूढी बदेनीको समग्र क्रियाकलापमाथि आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दै बूढी बदेनीले परम्परालाई मान्दै देहलाई नै कमाइको साधन मानेको कुरा अगाडि सारेका छन् । त्यसैगरी चौध वर्षको कलिलो उमेरमा पुस्तौनी पेसालाई

अपनाउन बाध्य भएकी नातिनी बदेनीको क्रियाकलापलाई सङ्केत गर्दै युवक यस्तो विचार प्रस्तुत गर्दछन्” यति सानै उमेरमा काममा लागेकी कस्ती मान्छे ? अरु काममा लागेकी कस्ती मान्छे ? अरु काम केही छैन गर्न ? (१०) युवकको यस भनाइमा पनि कलिली मझिनीको उमेर यौन व्यापारमा लाग्ने होइन बरु यस भन्दा अन्य पेसा अपनाए हुन्थ्यो भन्ने नै देखिन्छ ।

४.३.४.२ चीत्कार कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

सिर्जनामा आएका घटनाक्रमका विचमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको हुन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्धलाई महत्त्वपूर्ण प्रतिमानका रूपमा लिइन्छ । प्रस्तुत चीत्कार कथामा आएका घटनाक्रममध्ये अधिकांश घटनाक्रममा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको छ भने एकाध घटनाक्रममा अन्तः सम्बन्ध कम रहेको छ । यस कथा बादी जातिको रहनसहन, जीवनचर्या, संस्कार, संस्कृतिका विषयमा आधारित सामाजिक कथा हो । यसमा बादी जातिका महिलाले जीवन निर्वाहको बाटोको रूपमा यौन व्यवसायलाई अपनाएको पाइन्छ । तत्कालीन समयको समाजमा बादी बस्तीमा यस्तो कार्यलाई उनीहरूको जातिगत संस्कृतिको रूपमा लिइएको छ । यस कथामा वर्णित कथावस्तुलाई हेर्दा देहव्यापार कार्य फोहोरी कार्य भएता पनि जातिगत संस्कृतिका रूपमा ग्रहण गर्न बादी जातिका महिलाहरू बाध्य छन् । यस्ता कार्यमा बाह्य गराउनमा तत्कालीन समाजको सामाजिक व्यवस्था जिम्मेवार देखिन्छ । कथामा आएका पात्रहरूमा साठी वर्षे बूढी बदेनी, तीसवर्षे छोरी, पच्चीस वर्षे छोरी र चौध वर्षे नातिनी रहेका छन् । तिनीहरूमध्ये बूढी बदेनीले उमेरमा देहव्यापार पेसा गर्ने आफ्ना सन्ततिहरूको लालनपालन गरेको देखाइएको छ भने आफू बूढी भएपछि उक्त पेसालाई छोरी र नातिनीमा हस्तान्तरण गरेकी छ । उक्त कुराको चाँजोपाजो मिलाउने कार्यमा साठी वर्षे बूढी बदेनीको महत्त्वपूर्ण हात रहेको छ । यसमा आएका पात्रहरू मध्येमा तीस र पच्चीस वर्षिय छोरी बदेनीहरूको उक्त पेसा तत्कालीन समाजमा बादी जातिको संस्कृति अनुसार अन्तः सम्बन्धित छ भने साठी वर्षीय बूढी बदेनी बूढ्यौली अवस्थामा पनि उताउली बन्नुका साथै चौध वर्षिय नातिनी बदेनीले समेत उक्त पेसालाई अवलम्बन गर्ने जस्ता केही घटनाक्रममा

कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध कम रहेको देखिन्छ । त्यसैले कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका दृष्टिमा प्रस्तुत कथा सफल रहेको मान्न सकिन्छ ।

४.३.५ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त क्षण

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा क्षणगत अध्ययन महत्वपूर्ण मानिन्छ । सर्जकले आफ्नो सिर्जनामा आफू बाँचेको समयको प्रतिबिम्ब उतारेको हुन्छ । प्रस्तुत कथामा एकातिर तत्कालीन समयको प्रतिबिम्ब सशक्त रूपमा आएको छ । यस कथामा एकातिर तत्कालीन समयको प्रहरी प्रशासनको अपराध अनुसन्धान प्रणालीलाई देखाइएको छ भने अर्कोतिर न्याय प्रदान गर्नका लागि बसेका अड्डा अदालतका हाकिम साहेब देखि सहयोगी कर्मचारी सम्मको काम सम्पादन गर्ने मानसिकता र चिन्तनलाई उजागर गरिएको छ । यसरी नै गलत अनुसन्धान प्रक्रियाका कारण निर्दोष च्याङ्वाले ज्वाइँलाई घचेटेर मारेको अभियोगमा जेल हालिएको सन्दर्भ तत्कालीन समयको क्षणका रूपमा आएको छ । प्रस्तुत कथालाई क्षणका आधारमा युगीन वैचारिक सन्दर्भ या कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध जस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

४.३.५.१ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

युगीन सन्दर्भ र विचारका दृष्टिमा प्रस्तुत कथा सशक्त रहेको छ । यस कथामा युगीन सन्दर्भका रूपमा तत्कालीन समयको अपराध अनुसन्धान पद्धति, न्याय प्रदान गर्ने प्रणाली, गरिबले आफ्नो वैवाहिक सम्बन्ध गरिबीका कारण गाँस्न नसक्नु र भगाएर सम्बन्ध गाँसेका सन्दर्भका साथै तत्कालीन समयका बन्दीहरू राख्ने जेल वा कालकोठरीको अवस्थाका विषयमा युगीन सन्दर्भसँग गाँसिएर थुप्रै प्रसङ्गहरू कथामा आएका छन् । यसरी नै वैचारिक चिन्तन र चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सशक्त रहेको छ । वास्तवमा यस कथामा आएको विचार पक्ष अन्तर्गत नेपालको प्रहरी प्रशासनको अपराध अनुसन्धान पद्धति फितलो हुनुका साथै अदालतका हाकिमको न्याय प्रदान गर्ने क्षमता र तलका कर्मचारीको उत्तरदायित्व हीन काम गर्ने शैली शिल्पका कारण च्याङ्वा जस्तो गरीब र सोभो निर्दोष व्यक्ति आफै भिरबाट लडेर मरेको आफ्नै ज्वाइँका खातिर जेल चलान भएको छ । सोभो च्याङ्वाले बोल्न नजान्दा निर्दोष

अवस्थामा पनि दोषको भागीदार बन्न पुगेको कुरालाई यहाँ कथाकारले प्रमुख विचारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने सोसँग गाँसिएर आएका अन्य सन्दर्भका घटनाक्रमहरूले गौण विचारको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

युगीन सन्दर्भ र विचारका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सफल रहेको सन्दर्भलाई पुष्टि गर्न यहाँ कथाका केही अंशहरू साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ : जेलमा मान्छेको कमी छैन । धराप बनाएर मान्छे मार्ने ज्यानमाराहरू छन् । ठूलाठूला डाँकाहरू छन् । लागू पदार्थको कारोवार गर्नेहरू छन् । कलम घुमाएर देशलाई छुरा घोच्नेहरू छन् (१०६), यो जेल धुलो निस्केका पुराना ईटाहरूले बनाइएको थियो । टिनको प्वाल परेका थोत्रो छानाले बनाइएको थियो । प्लाष्टर, नगरिएका अँध्यारा कोठा र ससाना भकिएका भ्यालहरूले बताइरहेका थिए (१०७), “हाकिमसाहेव । अब मैले कति बस्नु छ ?” उसले जेलको हाकिमलाई सोध्यो । हाकिमले ऊ भन्दा तलको कर्मचारीलाई अह्वायो । तलबाट सन्देश उक्लँदा उक्लँदै माथिसम्म आयो उसको फाइल नै छैन (११४), “म तिमीलाई लान्छु ।”... ‘म आउन्न’ ... किन ? म मा के कमी छ ? ... तिमीले चलन अनुसारको बिहे गछौं भने मात्र आउँछु । “बिहे गर्ने पैसा मसँग छैन ।” त्यसो भए म तिमीसँग आउन्न (११०), बिहेघर, बिहेघरमा हुने मान्छेको चहलपहल...भोज...गहना...जाँड, रक्सी, मासु...दुलाहादुलहीलाई बोकेर लगेको बाजा...नाचगान आदि देखेकी थिई (११०), तिनीहरूको घरतल एउटा खोला थियो । त्यो खोला नजिक एउटा चउर थियो । त्यहाँ एउटा मन्दिर थियो । तिनीहरूको गाउँको जात्रा यहीं हुन्थ्यो । त्यहाँ किसिम किसिमका जात्रा लाग्थे । जात्राको दिनमा च्याङ्वा नयाँ लुगामा उत्साहका साथ गयो । जाँड खायो । साथीहरूसँग नाच्यो । उसले आफ्नी भावी पत्नीलाई नाचेको ठाउँबाट भगायो (१११), ज्वाइँको सम्मानमा उसले आफ्नो घरको भाले काटेको थियो । घरमा यही चाडका लागि राखिएको रक्सी थियो (११२) ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त उक्त साक्ष्यहरूले एकातिर तत्कालीन युगीन सन्दर्भलाई देखाएका छन् भने अर्कोतर्फ तत्कालीन युगीन विचारको प्रतिनिधित्वसमेत गरेका छन् । युगीन सन्दर्भका रूपमा आएका जेलका प्रसङ्ग, प्रेमप्रणयका प्रसङ्ग, अपराध अनुसन्धानका प्रसङ्ग, न्याय प्रदानका प्रसङ्ग, संस्कार संस्कृतिका प्रसङ्गहरूले

तत्कालीन युगीन सन्दर्भलाई उजागर गरेका छन् । यसरी नै गरिबका प्रेमप्रणयका सन्दर्भ, आतिथ्यताका सन्दर्भ, अड्डा अदालतका कर्मचारीको कार्य सम्पादनका सन्दर्भ आदिले तत्कालीन समयको समाजको वैचारिक चिन्तन र चेतनास्तरलाई उजागर गरेका छन् । त्यसैले प्रस्तुत 'तपाईंको हाते' कथा युगीन सन्दर्भ र विचारका दृष्टिले सफल रहेको देखिन्छ ।

४.३.५.२ तपाईंको हाते कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको एउटा मुख्य प्रतिमान हो । समाजमा विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका घटनाहरू घट्ने गर्दछन् । ती घटनाका पछाडि एक न एक कारण रहेको हुन्छ । समाजमा घट्ने घटनाहरू एक अर्काका बिचमा अन्तः सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । प्रस्तुत कथामा पनि तत्कालीन समयमा घटित घटनाहरूका बिचमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको छ । प्रस्तुत कथामा आएका अपराध अनुसन्धान, न्याय प्रदान प्रणाली गरीब वर्गको प्रेमप्रणय, रीतिरिवाज र चाडपर्वजस्ता अधिकांश घटनाक्रममा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ भने चाड मान्न आएको ज्वाइँलाई आफ्नै ससुराले घचेटेर मारेको भन्ने भूटो आरोपको घटनामा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिँदैन किनकी तत्कालीन समाजमा ज्वाइँलाई पुजनीय मान्ने संस्कारमा रहेका व्यक्तिले आफ्नै ज्वाइँलाई घचेटेर मार्न कोही पनि सक्दैन । त्यसैले यस्ता घटनामा लेखक चिप्लिन पुगेका छन् । यस्ता कुराको पुष्टिका लागि प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त कथांशलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ : साँघुरो बाटोबाट ज्वाइँ तल खस्यो । पुल्टुडबाजी खायो । एउटा रुखमा ठक्कर खाएर तल ढुङ्गामा बजारियो (११२), “अब त तँ जेल जाने भइस्, केही भन्नु छ ? न्यायाधीशलाई त्यो दिन धेरै मुद्दा छिन्नु थियो....” ज्वाइँ माऱ्यो । मो जेल हजुर ? “....च्याङ्वाको भाषा गाउँलेले बुझेका थिए तर तिनीहरूले उसलाई पत्याएनन् । घचेटेर मारेको शङ्का गरे” (११३) । प्रस्तुत साक्ष्यले कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध नरहेको कुरा स्पष्ट पार्दछ भने कथामा आएका अन्य थुप्रै सन्दर्भहरूमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । त्यसैले कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका दृष्टिले प्रस्तुत तपाईंको हाते कथा सफल रहेको छ ।

४.३.६ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त क्षण

सर्जकले आफू बाँचेको समाज र तत्कालीन समयलाई आफ्ना सिर्जनामा प्रतिबिम्बित गरेको हुन्छ । प्रस्तुत *प्रतिस्थापन* कथामा क्षण वा समय सशक्त रूपमा आएको छ । यस कथामा 'म' पात्र तेह्र वर्षपछि, आमाको अन्तिम संस्कारमा गाउँको घर फर्केको छ । उसले एकातिर मातृस्नेह गुमाउनु परेको पीडाको अनुभव गरेको छ, भने अर्कोतिर आफ्नो जन्मस्थानमा विगतमा हुने गरेका रीतिरिवाज, रहनसहन, संस्कार, संस्कृतिको पूर्व स्मृति गरेको छ । 'म' पात्रको पुख्र्यौली घरबाट उसका पिताजी अर्कै ठाउँमा बसाई सरेकोमा उसलाई प्रसन्नता छैन । उसको बाल्यकाल व्यतित गरेको, उसका बाजेबज्यै, मातापिता बसेको पुख्र्यौली घर अर्कैले कब्जा गरेकोमा उसको चित्त दुखेको छ । आमाको अन्त्येष्टि सकेपछि पिताले बनाएको नयाँ घरबाट पुरानो घर हेर्न जाने तीव्र इच्छा म पात्रले राखेकोछ । पिता पुरानो बत्ती छाडेर नयाँ घरमा आउनु र पुख्र्यौली घरमा अर्कै बस्नु, खेतीपातीका सन्दर्भमा पहिले भन्दा अहिले फरक पद्धति अपनाइनु, बाटोघाटो, कुला, पुलपुलेसामा नवीनपन आउनु जस्ता कार्यहरू प्रयुक्त क्षणका दृष्टान्तहरू हुन् । त्यसैले *प्रतिस्थापन* कथामा प्रयुक्त क्षणलाई युगीन वैचारिक सन्दर्भ र कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध जस्ता प्रतिमानका आधारमा तल विश्लेषण गरिएको छ :

४.३.६.१ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त युगीन वैचारिक सन्दर्भ

युगीन सन्दर्भ र विचारलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको महत्त्वपूर्ण प्रतिमानका रूपमा लिइन्छ । प्रस्तुत *प्रतिस्थापन* कथामा प्रशस्त युगीन सन्दर्भहरू आएका छन् । कथामा आएका सन्दर्भहरूमा 'म' पात्रकी 'आमाको निधन, घाटको अवस्था, रौं खौरेको, चिता पखालेको, खाली खुट्टा सडकमा हिँडेकोजस्ता सन्दर्भ एकातिर आएका छन् भने अर्कोतिर त्यहाँको बारीका पाटा, समथल चउर, पुख्र्यौली घर, नवनिर्मित घर, खुला आकाश, पहाडका चुचुरा, जस्ता सन्दर्भहरूका साथै खोला, नदीनाला, पक्की पुलजस्ता सन्दर्भहरूको उचित व्यवस्थापनले कथामा रौनकता थपेको छ । यस्ता विविध सन्दर्भहरूको संयोग नै *प्रतिस्थापन* कथा हो । यिनै सन्दर्भहरूमा

तत्कालीन समयको समाजमा विद्यमान वैचारिक चिन्तन र चेतनाले फन्को मारेको छ । यस कथामा विचार पक्ष पनि सशक्त रहेको छ । सामान्य पुलका ठाउँमा पक्की पुल, पुराना घरका ठाउँमा नयाँ घर, गोरुले जोत्ने खेतमा आधुनिक कृषि औजार, हातले सिलाउने लुगाका ठाउँमा मेसिनबाट उत्पादित लुगा, पैदल हिँड्ने ठाउँमा गाडी, कच्ची बाटोको ठाउँमा पक्की पिच सडक जस्ता सन्दर्भमा आधुनिक वैचारिक चिन्तन स्थापित भएको छ । यसरी नै तत्कालीन समयमा मृत्यु संस्कारमा गरिने कार्यहरू रोपाइँ गर्दा बाजा बजाउने, खाजा बाड्ने, खेतमा नागको पूजा गर्ने, रोपाइँका दिन नयाँ लुगा लगाउने, घरको खेत रोपाइँका दिन छोराछोरी विद्यालय नगई खेतमा जाने जस्ता विविध सन्दर्भहरूले तत्कालीन समयको संस्कार, संस्कृतिलाई उजागर गरेको छ ।

प्रस्तुत कथाका केही अंशहरूलाई साक्ष्यका रूपमा उल्लेख गरिएको छ : तेह्र वर्ष अघिको त्यो दिन । त्यो दिन बेसरी पानी परेको थियो । घाटमा थिएँ । मेरी आमाको लास घाटमा जलिरहेको थियो । धेरै वर्षसम्म नखौरेको मेरो कपाल आमाको चिताको सामुन्नेमा खौरन म टुकुक्क बसेको थिएँ (१२२), हामीमा उत्साह छ । म स्कूल जानुपर्ने मान्छे । आज पनि स्कूल गएको छैन (१२३), म गाउँमा पुग्दा एउटा पुरानो बास्नाले स्वागत गर्छ । म गाउँलाई हेर्छु ।मेरो खेतमा थुप्रै मान्छे छन् । त्यहाँ रोपाइँ हुन लागेको छ । रोपाइँ हुने दिन मेरो घरमा एउटा पर्वको रूपमा स्थापित हुन्थ्यो ।डिलमा बसेर रोपाइँ हेर्नका लागि गाउँका भद्र-भलादमीहरू बोलाइएका छन्(१२३, १२४), आज.... हामीहरू रोपाइँ हेर्छौं । त्यहाँ डिलमा बस्ने भद्र-भलादमी छैनन् । अब यो गाउँमा कोही पनि भद्र भलादमी देखिन चाहँदैन (१२४), खेतको एउटा कुनामा पानी रसाएको छ । त्यहाँ हिउँद-वर्षा सधैं पानी रसाउँछ । त्यहाँ नाग छ । त्यसैले पानी रसाएको ठाउँमा एउटा ढुङ्गो छ । नाग त्यही हो । त्यसलाई विधिवत् पूजा गरिन्छ । पिताजी त्यस नागलाई ढोग्नुहुन्छ (१२४) । प्रस्तुत साक्ष्यहरूले तत्कालीन समयको मृत्युसंस्कार, रोपाइँ गर्ने परम्परागत चलन, नागपूजागर्ने चलनका साथै शैक्षिक सन्दर्भका कुराहरूलाई पुष्टि गरेको छ । प्रस्तुत कथा तत्कालीन युगीन सन्दर्भ र विचारको मूल बनेको कुरा उक्त साक्ष्यहरूले पुष्टि गर्दछन् । त्यसैले युगीन सन्दर्भ र विचारका दृष्टिले प्रस्तुत प्रतिस्थापन कथा सफल रहेको छ ।

४.३.६.२ प्रतिस्थापन कथामा प्रयुक्त कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्धको खोजी गर्नु महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ । समाजमा घट्ने हरेक घटनाका पछाडि केही न केही कारण हुने गर्दछन् । ती घटनाहरू समाजसँग अन्तः सम्बन्धित हुन्छन् । प्रस्तुत कथाका अधिकांश घटनाहरू अन्तरसम्बन्धित छन् भने एकाध घटनामा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेट्न सकिँदैन । यसमा आएका घटनाहरूमा मान्छे मर्नु, परम्परागत रूपमा अन्तिम संस्कार सम्पन्न गर्नु, खेतीपाती गर्नु, रोपाइँ गर्दा बाजा बजाउनु, नागको पूजा गर्नु, खेत रोपाइँ वा चाडवाडका दिन केटाकेटीहरू स्कुल नजानु, बसाइ सराइ गरेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानु, सडक कुला, पुल, पुलेसा, पक्की बन्नु, बस्तीका नजिक खाली चउर, मठमन्दिर हुनु जस्ता कथामा प्रयुक्त सन्दर्भमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको छ भने आफ्नो तीन पुस्ता बस्दै आएको पैतृक थातथलो, घरबास छोडेर आएको र उक्त पुख्र्यौली थलो अर्काको नियन्त्रणमा रहेको कुरा बाबुले छोरालाई नबताउनु जस्ता सन्दर्भमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको देखिँदैन । हरेक अभिभावकले आफ्नो सन्ततिलाई आफ्नो बासस्थान छोडेको र अर्कैले कब्जा गरेको कुरा बताएकै हुन्छन् तर यहाँ बाबुले नबताउनुलाई विश्वास नलाग्दो घटनाक्रम लेखकले कथामा प्रवेश गराएका छन् । त्यसैले यस्ता एकाध घटनामा बाहेक अधिकांश घटनामा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यस कुराको पुष्टिका लागि प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त कथांशलाई यहाँ साक्ष्यका रूपमा उल्लेख गरिएको छ : म घरमा जान चाहन्छु । मेरो आशय मेरो पुर्खाको घर.... मेरो बाल्यकालका ससाना स्मृतिहरू छरिएको घर । “त्योघरमा त अब कोही पनि छैनन् ।” पिताजी भन्नुहुन्छ । अब त्यो घर अरुहरूकै कब्जामा छ ।.... यो त मलाई थाहा थिएन म भन्छु (१२७) । यस साक्ष्यमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध देख्न सकिँदैन भने कथाका अधिकांश अन्य घटनाक्रममा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको छ । त्यसैले कार्यकारण अन्तः सम्बन्धका दृष्टिमा प्रस्तुत कथा सफल देखिन्छ ।

अध्याय पाँच सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक “ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति पर्यावरण र क्षण” रहेको छ । नेपाली कथाका क्षेत्रमा सामाजिक कथाकारका रूपमा परिचित सापकोटाका *प्रतिचक्रब्यूह* (२०३२), *उच्चारण* (२०३५), *नेपथ्य* (२०४८), *हामी हाँसिरहेको छौँ* (२०५३), *अन्धकार* (२०६०), *बितेको* (२०६५), *विचारको लास* (२०७५) गरी सात ओटा कथासङ्ग्रहभित्र एकसय सोह्रओटा कथाहरू सङ्गृहीत छन् । ती कथाहरूमध्येमा सापकोटाका *जीन्दगी अर्थात् टाइमबम*, *उदाइनसकेको घाम*, *सडकको पेटी*, *चीत्कार*, *तपाईंको हाते*, *प्रतिस्थापन* जस्ता शीर्षकका छओटा कथाहरूको प्रजाति, पर्यावरण र क्षण जस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यतासँग सम्बन्धित प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्यायलाई विषयप्रवेश, अध्यायगत सारांश र निष्कर्षका आधारमा पूर्णता दिइएको छ ।

५.२ अध्यायगत सारांश

ध्रुव सापकोटाका कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । त्यसैले उनी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रजाति, पर्यावरण र क्षणका आधारमा प्रजातिगत विशेषताका साथै प्रजातिगत मानसिकता, प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरण एवम् युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथै कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध जस्ता प्रतिमान अनुरूप उनका कथाको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अध्याय एकमा शोधपरिचय शीर्षकअन्तर्गत विषयपरिचय, समस्याकथन, उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, सीमाङ्कन, शोधविधि, सैद्धान्तिक पर्याधार तथा विश्लेषणको ढाँचा र शोधको रूपरेखा जस्ता उपशीर्षकमा शोधको परिचय दिइएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अध्याय दुईमा ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त प्रजाति शीर्षकअन्तर्गत सापकोटाका जीन्दगी अर्थात् टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापन गरी छवटा कथाहरूमा प्रयुक्त प्रजातिका विषयमा प्रजातिगत विशेषताका साथै प्रजातिगत मानसिकताजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका सामाजिक यथार्थवादी कथाहरू नारी यौन, पुरुष यौन, मातृत्व/वात्सल्यताजस्ता सबै पक्षको विश्लेषण गरिएको छ । नेपालका विभिन्न ठाउँ तथा दुःखपूर्ण, निराश, उराठिलो र यौनजन्य भावनामय प्रजातिगत परिवेशको कुशल संयोजन गरिएको छ । उनका कथाको शीर्षक र विषयवस्तुका बीच सामञ्जस्य पाइन्छ । सापकोटाका कथामा माया, ममता र वात्सल्यभाव प्रकट गरिएको छ । उनका कथामा सहज र स्वाभाविक तथा भाषिक विन्यास गरिएको छ । उनका कथामा सहरिया जनजीवनका परिदृश्य र आर्थिक तथा प्रजातीय मानसिकताका साथै परम्परागत नैतिक र सामाजिक मूल्य मान्यताको चित्रण छ । पारिवारिक गरिबीले गर्दा कथाका महिला पात्र यौनजन्य कार्यमा संलग्न हुन बाध्य भएका छन् ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अध्याय तीनमा ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त पर्यावरण शीर्षकअन्तर्गत सापकोटाका जीन्दगी अर्थात् टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापन गरी छवटा कथाहरूमा प्रयुक्त प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरणजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका सामाजिक यथार्थवादी कथाहरूमा सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक, राजनैतिक समस्याको विश्लेषण गरिएको छ । सापकोटाका सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक समस्यालाई यथार्थ ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । उनका कथामा उदास, निराश, पीरयुक्त तथा व्यथित परिवेशगत वातावरणको प्रयोग गरिएको छ । ग्रामीण नेपाली जनजीवन तथा आर्थिक अवस्था परिवेशका रूपमा चित्रित छ । नेपालका विभिन्न स्थानको परिदृश्यलाई परिवेशका रूपमा प्रस्तुत गरिएको उनका सामाजिक कथाहरूमा नेपालीका सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, वैचारिक तथा पारिवारिक समस्यालाई अत्यन्त कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अध्याय चारमा ध्रुव सापकोटाका कथामा प्रयुक्त क्षण शीर्षकअन्तर्गत सापकोटाका *जीन्दगी अर्थात् टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापन* गरी छवटा कथाहरूमा प्रयुक्त युगीन समय र क्षणका विषयमा युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथै कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसरी नै प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अध्याय पाँचमा सारांश तथा निष्कर्ष शीर्षकअन्तर्गत विषयप्रवेश, अध्यायगत सारांश तथा समग्र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३ निष्कर्ष

ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षण शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्या ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रजाति, पर्यावरण र क्षणको के-कसरी चित्रण गरिएको छ भन्ने रहेको छ । यस जिज्ञासाको समाधानका लागि तिनओटा शोधप्रश्नहरू समेत निर्माण गरी तिनैसँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषणद्वारा प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । ती तिनओटा शोध प्रश्नको प्राज्ञिक समाधानका रूपमा सापकोटाका *प्रतिचक्रब्यूह, उच्चारण, नेपथ्य, हामी हाँसिरहेको छौं, अन्धकार, वितेको, विचारको लास* गरी सात ओटा कथासङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत एकसय सोह्रओटा कथाहरूमध्येमा *जीन्दगी अर्थात् टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापन* जस्ता छओटा कथाहरूको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणजस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यतासँग सम्बन्धित प्रजातिगत विशेषताका साथै प्रजातिगत मानसिकता, प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरण एवम् युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथै कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत विश्लेषणात्मक अध्ययनबाट प्राप्त भएको निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको पहिलो शोधप्रश्न ध्रुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त प्रजाति के-कस्तो छ ? भन्ने रहेको छ । यसमा माथि उल्लिखित छओटा कथाहरूको प्रजातिअन्तर्गत प्रजातिगत विशेषता र प्रजातिगत मानसिकताजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा यिनै दुई प्रतिमानका आधारमा

सापकोटाका कथाको प्रजातिगत विश्लेषण गरिएको छ । प्रजातिले एउटा मूल जातिभित्र रहेका मानवहरूको समूहलाई बुझाउँछ । विश्लेष्य कथा *जिन्दगी अर्थात् टाइमबम* मा नेपालको कोशी नदी आसपासको ग्रामीण पर्यावरण र त्यसमा पनि मङ्गोलियन महाजाति अन्तर्गतका माभी प्रजातिहरूको प्रजातिगत परम्पराको चित्रणमा केन्द्रित छ । यस कथामा यी प्रजातिहरूको शारीरिक संरचना, खानपान, सहनहन, दिनचर्या जस्ता प्रजातिगत विशेषताको चर्चा गर्दै लेखक तथा कथामा उपस्थित अन्य पात्रहरूको मानसिकताको अध्ययन गरिएको छ । माभी प्रजातिहरूको पेसा वा व्यवसाय माछा व्यवसाय रहेको र यिनीहरूको दिनचर्या माछा मार्ने तथा घरायसी काम गरेर बितेको छ । यिनीहरू सबैमा बाँच्नका लागि खाने हो भन्ने समान मानसिकता रहेकोछ । सापकोटाको अर्को सामाजिक कथा *उदाइनसकेका घाम*मा पनि मङ्गोलियन महाजाति अन्तर्गतका पोडे प्रजातिहरूको दिनचर्या गाईवस्तु पाल्ने, खेती गर्ने रहेको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका पोडे प्रजातिहरू गाउँ गाउँ डुल्ने, जुठो भात सोहोर्ने र मुर्दाको कपडाका लगाउने गर्दछन् । यस कथाको पात्र कान्छा पोडेमा समाज परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने मानसिकता रहेको छ भने पोडे प्रजातिका अन्य पात्रहरूको यस्तो मानसिकता देखिँदैन । त्यसैगरी *सडकको पेटि* कथामा काठमाडौं शहरको असुविधाजनक स्थानका बसोबास गर्ने तिनी पात्रहरूको परिवारको दिनचर्या, रहनसहन, आदिको चित्रण गरिएको छ । तिनी पात्र सडकको पेटिमा बदाम बेच्ने, छोरी डेरामा यौन व्यापार गर्ने तथा छोरो रत्नपार्कमा मगन्ते बन्ने जस्ता क्रियाकलापहरूको अध्ययन गर्दा यी तिनै पात्रको मानसिकता मागेर, अनैतिक कार्य गरेर पैसा कमाउने हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । सापकोटाको अर्को कथा *चीत्कार* मा नेपालको पश्चिम क्षेत्रको तराईमा बसोबास गर्नेबादी जातिको जातीय स्वीकृतिका रूपमा रहेको देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ भने यस कथाका पात्रहरू सबैमा देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने कार्य पुस्तौनी कार्य हो र यस्ता कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने मानसिकता रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी *तपाईंको हाते* कथामा नेपालको हिमाली भेग आसपासको ग्रामीण परिवेश र सोही वरपर बसोबास गर्ने मङ्गोलियन महाजाति अन्तर्गतका तामाङ प्रजातिको प्रजातीय परम्पराको चित्रण गरिएको छ । यस कथाको च्याङ्वा पात्रमा बाँच्नु छ भने डोको बोक्नुपर्छ, बाँच्नु छ

भने पृथ्वीलाई खन्नु तथा खोस्नु पर्दछ भन्ने मानसिकता रहेको छ । सापकोटाको अर्को कथा *प्रतिस्थापन* मा नेपाली मूलका आर्यमहाजातिका पात्रहरूको जीविकोपार्जनको माध्यम, रहनसहन सांस्कारिक क्रियाकलाप आदिको चित्रण गरिएको छ । अतः प्रजातिका दृष्टिले उक्त कथाहरू सशक्त रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनको दोस्रो शोधप्रश्न धुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त पर्यावरण के-कसरी आएको छ ? भन्ने रहेको छ । यसमा माथि उल्लिखित छोटो कथाहरूको पर्यावरणअन्तर्गत प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरणजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । जिन्दगी अर्थात् टाइम बम कथामा नेपालको तराईको कोशी नदी आसपासको प्राकृतिक पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ भने माभी जातिको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेकाले विभिन्न परिवेशसँग संघर्ष गर्दै जीवन जिउनु परेका कुराहरू, माभीका धर्म, संस्कारसम्बन्धी कुराहरूलाई सामाजिक पर्यावरणको रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यसैगरी *उदाइनसकेको घाम* कथामा नेपालको काठमाडौंको असुविधाजनक स्थानमा बसोबास गर्दै आएका पोडे जातिहरूको सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिकजस्ता सामाजिक विषयवस्तुको चित्रण गरिएको छ । सोही स्थानको प्राकृतिक पर्यावरणको पनि चित्रण गरिएको छ । त्यसरी नै *चीत्कार* कथामा नेपालका पश्चिम तराईका बादी समुदायको प्रकृति र उनीहरूको आर्थिक, लगायत देहव्यापार गरी जीविकोपार्जन गर्ने परम्परागत संस्कार सामाजिक पर्यावरणको चित्रण भएको छ । *तपाईंको हाते* कथामा नेपालको हिमाल नजिकैको प्राकृतिक पर्यावरण सशक्त रूपमा आएको छ भने सहरिया जेलको पर्यावरण पनि आएको छ । यस कथामा तामाङ जातिको वैवाहिक संस्कार, भाषा, निम्न आर्थिक अवस्था आदिलाई सामाजिक पर्यावरण अन्तर्गत समेटिएको छ भने *प्रतिस्थापन* कथामा काठमाडौं शहरबाट दुइघण्टाको समयमा पुगिने ग्रामीण स्थानको प्रकृति र प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यस कथामा ग्रामीण जनजीवनका धार्मिक संस्कार, छरछिमेक, बसाइसराइजस्ता सामाजिक पर्यावरणको चित्रण भएको छ । *सडकको पेट्टी* कथामा काठमाडौंको हनुमान ढोका नजिकको पर्यावरणलाई चित्रण गरिएको छ । तिनी पात्र र उसका परिवारको कमजोर आर्थिक स्थितिले गर्दा छोरा मगन्ते बनेको, छोरी

रूपलावण्य प्रदर्शन गरेर पैसा कमाउने तिनी सडकको पेटीमा बसेर बदाम बेच्नेजस्ता सामाजिक, आर्थिक पर्यावरणहरू कथामा सशक्त रूपमा आएका छन् । अतः पर्यावरणका दृष्टिले उक्त कथाहरू सशक्त रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनको तेस्रो शोधप्रश्न धुव सापकोटाका सामाजिक कथामा प्रयुक्त क्षण कुन रूपमा आएको छ ? भन्ने रहेको छ । यसमा माथि उल्लिखित छओटा कथाहरूलाई क्षणअन्तर्गत युगीन वैचारिक सन्दर्भ र कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । *जिन्दगी अर्थात् टाइम बम* कथामा तत्कालीन समयमा प्रयुक्त शैक्षिक, सन्दर्भलाई हेर्दा शिक्षा आर्जन गर्ने विद्यालय नै नभएको देखिन्छ । सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भलाई हेर्दा माथी जातिको चौधवर्ष नपुग्दै छोरीको विवाह गर्नुपर्ने, मन परापर गरेर भागी विवाह गर्ने, फूपूचेला, मामाचेला बिच वैवाहिक कार्य हुनेजस्ता कुराहरू उल्लेख भएका छन् । यस कथाका सन्दर्भहरू बिच कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध पनि रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी *उदाइनसकेको घाम* कथामा पनि पोडेहरूले तत्कालीन समयमा पढ्ने चलन नभएको, आर्थिक अवस्था निम्न नै रहेको, परम्परागत पद्धतिहरू नै अपनाउँदै आएका जस्ता युगीन सन्दर्भहरू रहेका छन् । यस कथाका पात्रहरूको परम्परागत पेसा, जीवनशैली, मानसिकता आदिमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । *सडकको पेटी* कथामा पनि तत्कालीन समयमा आर्थिक आर्जनका निम्ति तिनी लगायत तिनकी छोरी यौन व्यापार गरी आयआर्जन गर्ने, छोरा मगन्ते बनेर पैसा कमाएको यथार्थता सामाजिक आर्थिक पर्यावरणको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । *तपाईंको हाते* कथामा एकातिर तत्कालीन समयको प्रहरी प्रशासनको अपराध अनुसन्धान प्रणालीलाई देखाइएको छ भने अर्कातिर न्याय प्रदान गर्नका लागि बसेका अड्डा अदालतका हाकिम साहेबदेखि सहयोगी कर्मचारीसम्मको काम सम्पादन गर्ने मानसिकता र चिन्तनलाई उजागर गरिएको छ । त्यसैगरी प्रस्तुत कथामा आएका अपराध अनुसन्धान, न्यायदिने प्रणाली, गरीब वर्गको प्रेमप्रणय, रीतिरिवाज, चाडपर्वजस्ता अधिकांश घटनाहरूमा कार्यकारण सम्बन्ध देखिन्छ भने चाड मान्न आएको ज्वाइँलाई आफ्नै ससुराले घचेटेर मारेको भन्ने भूटो कुरामा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध भेटिँदैन । त्यसैगरी *प्रतिस्थापन* कथामा तेह्रवर्षपछि गाउँमा जाँदा एकातिर मातृस्नेह गुमाउनु परेको पीडा छ भने अर्कोतिर आफ्नो जन्मस्थानमा

विगतमा हुने गरेका रीतिरिवाज, सहनसहन, संस्कार, संस्कृतिको पूर्वस्मृति गरेको छ । यस कथामा आएका मान्छे, मर्नु, परम्परागत रूपमा अन्तिम संस्कार सम्पन्न गर्नु, खेतीपाती गर्नु, बसाइसराइ गरेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानुजस्ता सन्दर्भहरूमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध रहेको छ, भने आफ्नो तीनपुस्ता बस्दै आएको पैतृक थातथलो अर्काको नियन्त्रणमा रहेको कुरा बाबुले छोरालाई नबताउनुजस्ता सन्दर्भमा कार्यकारण अन्तः सम्बन्ध देखिँदैन । अतः क्षणका दृष्टिले उक्त कथाहरू सशक्त रहेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनको समग्र निष्कर्षलाई यहाँ यसरी प्रस्तुत गरिएको छ : सापकोटाका जीन्दगी अर्थात् टाइमबम, उदाइनसकेको घाम, सडकको पेटी, चीत्कार, तपाईंको हाते, प्रतिस्थापनजस्ता छोटो कथाहरूको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणजस्ता साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यतासँग सम्बन्धित प्रजातिगत विशेषताका साथै प्रजातिगत मानसिकता, प्राकृतिक पर्यावरण र सामाजिक पर्यावरण एवम् युगीन वैचारिक सन्दर्भका साथै कार्यकारण अन्तः सम्बन्धजस्ता प्रतिमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । सापकोटाका माथि उल्लिखित छोटो कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । उनका कथाहरूमा समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न प्रजातिका जातीय पहिचान, विभिन्न प्रजाति र परिवेश अनुसारका सामाजिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण र विभिन्न समयका क्षणगत युगीन सन्दर्भहरू र यस्ता सन्दर्भहरूका बिचको कार्यकारण अन्तः सम्बन्धलाई पहिचान गरिएको छ । यसर्थ तेनको प्रजाति, पर्यावरण र क्षणअन्तर्गतका उक्त प्रतिमानका दृष्टिमा सापकोटाका कथाहरू पूर्णतः सफल रहेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अब्राहमस, एम.एच., *अ ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स*, डिल्ली : आकाश प्रेस , सन् २००७ ।

अधिकारी, बाबुराम, “अलिमियाँका गीतको गीति तात्त्विक एवम् समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०७० ।

अधिकारी, मनोज, “लैनसिंह बाड्देलका उपन्यासमा परिवेश विधान”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७३ ।

अर्याल, लोकबहादुर, “हराएका कथाहरूका कथाको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.नेपाली केन्द्रीयविभाग,कीर्तिपुर, २०७३ ।

अर्याल, विष्णुप्रसाद, “काठमाडौँमा कामरेड कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६७ ।

आचार्य, युवती, “छापामारको छोरो कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६७ ।

आदमस, हजार्ड, सम्पा., *क्रिटिकल थेउरी सिन्स प्लेटो*, अमेरिका : युनिभरसिटी अफ वासिङ्गटन, सन् १९९२ ।

कार्की, कर्ण, “सिपाही र सालिक कथामा क्षण, जाति र परिवेश”, *प्राज्ञिक संसार*, १/६, २०६९, ८३-८८ ।

- के.सी., रामचन्द्र, “एउटा बूढो भ्वाइलिन आशावरीको धुनमा कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७० ।
- खनाल, मीना, “ध्रुव सापकोटाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०५७ ।
- गुप्त, विश्वम्भरदयाल, *साहित्य का समाजशास्त्र* (दो.सं.), मोतीबजार : सीता प्रकाशन, सन् १९८९ ।
- गेरार्ड, अल्बर्ट, *लिट्रेचर एण्ड सोसाइटी*, वोस्टन : लोथ्रोप लिड एण्ड सेपार्ड कम्पनी, सन् १९३५ ।
- गोल्डमान, लुसियन, *साहित्येतिहास की उत्पत्तिमूलक संरचनावादी पद्धति*, दिल्ली : हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निर्देशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, सन् १९९२ ।
- गौतम, कृष्ण, *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५० ।
- , *उत्तर आधुनिक जिज्ञासा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, २०६४ ।
- गौतम, दीपकप्रसाद, “लीलबहादुर क्षेत्रीका उपन्यासको समाजशास्त्र”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, ने.सं.वि. अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं, २०७० ।
- गौतम, देवीप्रसाद र घिमिरे, कृष्णप्रसाद, सम्पा. *नेपाली कथा भाग ३*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६८ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, *नेपाली साहित्यमा उत्तर आधुनिक समालोचना*, काठमाडौं : ओरेन्टल पब्लिकेसन, २०६६ ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर, “साहित्यको समाजशास्त्रका प्रमुख मान्यता”, *पर्सपेक्टिभ अन हाइयर एजुकेशन*, ६, २०६८, २३२-२४० ।

- घिमिरे, मुकुन्द, “मैनालीको नासो कथा समाजशास्त्रीय दृष्टिमा”, *कुञ्जिनी*, २०५७ ।
- , “नासो कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०५८ ।
- साहित्यको समाजशास्त्र सिद्धान्त र मान्यता, *कुञ्जिनी*, २०५८ ।
- चौहान, ईश्वर, “हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा जाति, क्षण र पर्यावरण”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७४ ।
- छेत्री, उदय, “समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन” अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०६४ ।
- जैन, निर्मला, सम्पा., *साहित्य का समाजशास्त्रीय चिन्तन* (दो.सं.), दिल्ली : हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निर्देशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, सन् १९९२ ।
- ढकाल, विप्लव, “हामी हाँसिरहेका छौं अर्थात मानवीय पतन र दुर्नियतिको आलेख”, गोरखापत्र दैनिक, शनिवासीय अङ्क, १३ पौष, पृ. ख, २०५३ ।
- , *साहित्यसिद्धान्तः शोध तथा सृजनाविधि*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०६६ ।
- त्रिपाठी, भुवन, “रातभरि हुरी चल्यो कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण”, *प्राज्ञिक संसार*, २०७० ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग २* (पाँ.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६५ ।
- थापा, किशन, सम्पा. *सर्वश्रेष्ठ नेपाली यौन कथाहरू* “कथाकार र कथाबारे”, काठमाडौं : डिकुरा पब्लिकेशन, २०६८ ।
- दाहाल, खेम, “एक चिहान उपन्यास : समाजशास्त्रीय दृष्टि”, *समष्टि*, २०५८, ८८-९३ ।

- , “आधुनिक नेपाली उपन्यासको समाजशास्त्र”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०५९ ।
- , “साहित्यको समाजशास्त्र : एक अवधारणा”, प्रज्ञा, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, ३४/९९, २०६०, १-२३ ।
- दुलाल, गोविन्दप्रसाद, “दमिनी भीर उपन्यासको समाजशास्त्र”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७२ ।
- पराजुली, राजेन्द्र, सम्पा. नेपाली राजनीतिक कथाहरू, “एउटा अनकन्टार गाउँमा धुव सापकोटा”, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०६६ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त, “बसाई उपन्यासको समाजशास्त्र”, प्राज्ञिक संसार, १/४, २०६९, ५५-६३ ।
- पाण्डेय, मैनेजर, साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका, चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी, सन् १९८९ ।
- पौडेल, कुबेरप्रसाद, “माइतघर उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६२ ।
- पौडेल, डमरूप्रसाद, “नयाँ सडकको गीत कथासङ्ग्रहको समाजशास्त्रीय अध्ययन”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७२ ।
- पौडेल, नवराज, “बहुला काजीको सपना नाटकको समाजशास्त्रीय विश्लेषण”, प्राज्ञिक संसार, १/७, २०७० ।
- पौडेल, युवराज, “लैनसिंह बाइदेलका उपन्यासमा प्रजाति, परिवेश र युग”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७२ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, सम्पा. साभा समालोचना (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२४ ।

---, “साहित्यको समाजशास्त्र, सामकालिक बोध र नेपाली उपन्यास”, *नेपाली उपन्यास शतवार्षिकी स्मारिका*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०६० ।

प्रधान, परशु, “आजको कथा”, *जनमञ्च*, १५ पौष, २०४८ ।

बन्धु, चूडामणि, *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदनलेखन*, काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०५२ ।

भट्टराई, गोविन्दराज, *उत्तर आधुनिकविमर्श*, काठमाडौं : मोर्डन बुक्स, २०६४ ।

भण्डारी, पारसमणि, *प्राज्ञिक लेखन तथा सम्पादन*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०७४ ।

भट्टराई, बबिता, “अन्धकार कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६८ ।

मगर, जानुका, “माइतघर उपन्यासको परिवेश”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७१ ।

लम्साल, बाबुराम, “प्रेतकल्प उपन्यासको समाजशास्त्र”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६९ ।

लरेन्सन, डायना र एलेन सिडउड, *द सोसियोलोजी अफ लिट्रेचर*, लन्डन : गरानाडा पब्लिसिङ लिमिटेड, सन् १९७२ ।

वाइबा, तुलसा, “तामाङ सेलोको समाजशास्त्रीय विश्लेषण”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६९ ।

वाग्ले, सावित्री, “ध्रुव सापकोटाको उपन्यासकारिता”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६८ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, *शोधविधि*, (चौ.सं.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन, २०६६ ।

---, *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६७ ।

शर्मा, यादवप्रसाद, “सहिद कथाको समाजशास्त्र”, *प्राज्ञिक संसार*, २०६९ ।

शर्मा, राधा, “रूपनारायण सिंहका कथा र उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन”,
अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय, दार्जीलिङ्ग, सन्
१९९९ ।

श्रेष्ठ, चन्द्रमान, “पारिजातका उपन्यासको समाजशास्त्र”, अप्रकाशित विद्यावारिधि
शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०७१ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, “केही प्रमुख नेपाली उपन्यासहरूको समाजशास्त्र”, *नेपाली उपन्यास
शतवार्षिकी स्मारिका*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०६०, ५०-
५८ ।

---, *नेपाली कथा र कथाकार*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०७० ।

सापकोटा, ध्रुव, *प्रतिचक्रब्यूह*, काठमाडौं : बालु सापकोटा प्रकाशन, २०३२ ।

---, *उच्चारण* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३५ ।

---, *नेपथ्य* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४८ ।

---, *हामी हाँसिरहेको छौं* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५३ ।

---, *अन्धकार* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।

---, *बितेको* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६५ ।

---, *विचारको लास* काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०७३ ।

सिलवाल, आनन्दराज, “चिन्तन र चेतनाका दृष्टिमा समयको हुरी उपन्यास”,
अनुसन्धानमूलक लेखसङ्ग्रह, २०७४, ४४-५६ ।

- , “शैलीशिल्पगत दृष्टिमा समयको हुरी उपन्यास”, *शैक्षिक अनुशीलन*, ३, २०७४, २२-२८ ।
- , “युगीन सन्दर्भका दृष्टिमा समयको हुरी उपन्यास”, *प्रज्ञासारथि*, १७/१६, २०७४, २७-३५ ।
- , “समयको हुरी उपन्यासमा प्रयुक्त विचार”, *शैक्षिक अनुशीलन*, ४, २०७५, ३३-४१ ।
- , “समयको हुरी उपन्यासमा प्रयुक्त कार्यकारण अन्त : सम्बन्ध”, *म्याग्दी गुरु अ इन्टरडिसिपिनरी जर्नल*, १/१, २०७५, ७४-७८ ।
- , “साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनको समीक्षा”, *प्रज्ञासारथि*, १८/१७, २०७५, २०-३६ ।
- सिलवाल, हरिप्रसाद, “समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमिमा माधवी उपन्यासको सामाजिकता”, *प्रज्ञा*, २०७० ।
- , “मदनमणि दीक्षितका उपन्यासको समाजशास्त्र” विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, २०७४ ।
- सिंह, बच्चन, *साहित्यका समाजशास्त्र*, इलाहवाद : लोक भारती प्रकाशन, सन् २००७ ।
- सुवेदी, राजेन्द्र, “पहिरो कथामा प्रयुक्त क्षण, जाति र पर्यावरण”, *प्राज्ञिक संसार*, २०६९ ।
- , “एलेन स्विड्जुडका मान्यता र साहित्यको समाजशास्त्र”, *प्राज्ञिक संसार* समालोचना विशेषाङ्क, १/६, २०६९, ९-१३ ।
- , *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन, २०७३ ।
- सुवेदी, हेमन्ता, “मुलुकबाहिर उपन्यासमा परिवेश”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०६९ ।